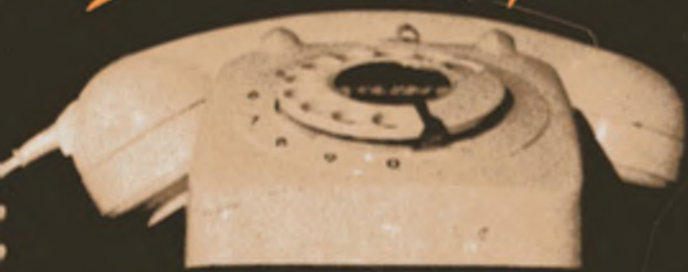

קטנת

רבעון לספרות עיון ובקורת • חורף תשל"ג • 1973 • נח

ולאדימיר נאבוקוב

אלקסנדר סולז'ניצין • קוואפי

דוקטרינת ברז'נייב והריבונות המוגבלת

הישות הלאומית הסורית

נדב ספרן • משה מעוז • פאול גוימרקט

שולמית לסקוב • שולמית ורדי

לאה דובב • אשר דורי

קשת

ק ש ת

העורך :

א הרן אמיר

חברי המערכת :

אברהם ב. יהושע

יהושע קנז

בן-עמי שרפשטיין

קשת
מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עמ-הספר בע"מ, רח' ביאליק 9,
תל-אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה : 20 ל"י ; בחוץ-לארץ :
7.00 \$, חוברת בודדת : 7.00 ל"י ; בחוץ-לארץ : 2.00 \$. מחיר המודעות :
400 ל"י לעמוד שלם ; 250 ל"י לחצי עמוד ; 150 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד
לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח.
המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות
להוצאת עמ-הספר בע"מ.

©

שנה חמש-עשרה, חוברת ב, חורף 1973

דפוס "חדקל" בע"מ—תל-אביב

עטיפה : דפוס "סגנון"

התוכן:

ק. פ. קוואפיס : פוסידוניים (שיר)	4
אשר דורי : החוטאת	5
איתן איתן : לא עוד (שיר)	22
אילן בושם : סיפורו של סופר	24
אהרן אמיר : תמונות מחדר-הניתוח (שיר)	31
ולאדימיר נאבוקוב : שירי הראשון	33
ש. שפרה : ארבעה שירי סהרורית	41
לאה רוזנבאום-דובב : "פרש בלי ראש" אצל נאבוקוב	43
ברכה זק : ארבעה שירים	56
שולמית לסקוב : "אוגוסט 1914" לסולז'ניצין	58
צביה גינור : ארבעה שירים	65
פאול נוימרקט : הקולקטיב הסובייטי ביצירתו של סולז'ניצין	67
גיל עשרוני : שלושה שירים	82
ש. ורדי : האלמנטים הפאשיסטיים ברומן של דרייה לה-רושל, "ז'יל"	84
אסי דגני : מזכרות (שירים)	101
פראנטישק סילניצקי : דוקטרינת-ברז'נייב—הריבונות המוגבלת יורם ורטה : התמכרות (שירים)	102
שושנה רוזנברג : סויטה לאור צועק (שירים)	111
נדב ספרן : מדיניות מפלגתית בישראל (א)	112
מירון מדזיני : מדיניות במיטת-סדום של תיאוריה	114
משה מעוז : רעיון הישות הלאומית הסורית בהתפתחות	126
חיים רגבי : הגמל והערבי	134
בקרורות קצרות	147
המשתתפים בחוברת	158
	186

ק. פ. קוואפיס : פוסידונים

[1906]

(אנו נוהגים) כפוסידונים במסרץ השירי,

שאף כי יונים היו במוצאם. התבררו

כסירנים או רומאים והמירו

דבורם ומנהגי אבותיהם.

אבל חג יוני אחד הם חוגגים עד עצם

היום הזה; בחג הזה הם נאספים ומעלים

מזכרונם את השמות והמנהגים העתיקים אשר

להם, ואחר-כך ברב קינות ובקול-בוכים

ילכו איש לדרך.

אתניאוס, דיינוסוסיסטאי, ספר 14, א31 (632)

הפוסידונים שכחו את הלשון היונית

לאחר דוריי-דורות בהם התערבבו

בסירנים, לטינים, ושאר נכרים.

השריד היחיד שנתר להם ממורשת אבותם

היה חג יוני, יפה-טכסים,

עם גבלים וחלילים, תחריות ונזרים.

ומנהג היה בידם לפני חג

לספור זה לזה על מנהגיהם-מקדם

ולשוב להגות את המלים היוניות

שכמעט לא היה עוד אחד בם אשר הבינו.

וכך תמיד סיוס נונה היה לו לחגם

על כי זכרו כי יונים היו גם הם -

גם הם אורחי ית-רבה בשפכר-הימים;

אבל איכה נפלו, מה נהיו עתה,

חיים ודוברים כבבירים,

מדורים - איוו שואה - מארח-החיים ההלני.

(מיוונית, על-פי גוסט אנגלי: אהרן אמיר)

אשר דורי: החוטאת

ראשית מעשה בבריחתי הראשונה מן הכלא הצבאי. הדבר אירע בצהריים, בשעה שטורי האסירים בסרבליהם התנהלו לאטם, צייתנית, לעבר המחסן הענק בו הוגשה לנו הטינופת היומית הדלילה, והשיי"ן-גימ"לים עמדו כמו נוגשים, מזרזים ומאיצים, כשפלגי-זיעה ניגרים בשטף על פניהם הצרובים והבעתם הנרגנת והאומללה... אז, ברגע נפלא זה—נפלא משום שהרבה מאורעות מזרזים נגררו בעקבותיו—פניתי אל השוטר הסמוך לי במילמול חפוז, "סלח לי, אה ז", ומכיון שעמדנו בגבנו אל קיר המחסן—הפח הלוהט—הוא, על-כל-פנים, התכופף כדי להיטיב לשמוע. אחרון הייתי בשורה, כפי שתיכונתי, והוא היה צריך להיזהר מפני. "כן ז" אמרתי בתמיהת-מה. אותו רגע נעלם האסיר שעמד לפני בנחש-האדם המדדה אל סעודת-הצהריים שלו, והשיי"ן-גימ"ל החמוש והבודד נדחף בגסות אל הקיר הלוהט של הפח הגלי וחטף אגרוף אדיר במבושיו. בעודו מקיא—לא טרחתי להמשיך ולטפל בו—זינקתי בקפיצה אחת לעבר הקומנדקר שניצב במגרש השמים בצדו האחורי של המחסן—מפלצת המתכת הממונעת שמשכה את תשומת-לבי מאז תיכנון הבריחה, כלומר מן הבוקר, והמנוע, באמת, לא נסתרב. שתי משיכות-טירטור וכבר דהרתי אל השער כשקולות צועקים מאחרי, בשממה. השמש להטה בשמי-התכלת המסנוורים. זקיף בפתח, מנוסף ברובהו, נפל מרוב תדהמה על שרשרת-הברזל התלויה לחסום את המעבר, תוך שהקומנדקר דהר, הרס קיר, והתיו לצדדים שבבים-שבבים מביקתת-המשמר. אז נתקע הרכב בחריקה נוראה. קפצתי, או הועפתי, ממנו, ומיד קמתי ופרצתי בריצה שגעונית לעבר השדה הצהוב, מנסה להיעלם מהרה ככל האפשר בסבך שקרץ אלי ממרחק מאה מטרים של עשב, תלתן וגדרות קוצים. שמעתי יריות באוויר. ברפי טסו בין גבעולי הצמחיה הגבוהה ודילגו על אבנים, כשראשי חוצה בהתלהבות את השמיים התכולים-הלבנים, עד לקרירות הפתאומית של החורש העבות והאדמה הרפה פתאום. השמיים חבטו בי מבעד לצמרות המשוסעות. צלעותי התנשפו כמפוח ופי ניחר. אחר-כך צחקתי.

עוד באותו לילה נתפסתי והוחזרתי אל הצינוק. ובכן, בשעות החשוכות הזוחלות שביליתי תקוע באפלת הצינוק תיכונתי את בריחתי הבאה, אשר בעקבות המהלומות שספגתי (הגדיל, כמובן, לעשות הנער-השוטר שזכה ממני לדיש באבריו האינטימיים) הפכה ענין מצטבר של נקמה עמוקה, אפילו צורך-חיים.

למחרת שאלני המפקד במשרדו הממוזג (הוא עישן סיגר. מדיו המעומלנים הבהיקו. שפמו הזיע): "תגיד, למה, בעצם ברחת ז" התשובה לא עיניינה אותו (ברפי כאבו) והיה זה רק חלק מתפקידו, וגם מעין הצגה לפני שני הסרדיוטות המעומדים מתוחים בדם בפנינת החדר, ללא חיוך.

לא ידעתי איך להשיבו. האמת שלא היה בה, בבריחתך, שום הגיון, וכפי שמקובל במקרים כאלה—היא גם פעלה בכיוון מנוגד לדברים שרציתי בהם, ואשר למענם, בעצם, נכלאתי...

פשוטו של דבר: מאחר שהצבא סירב לשחררני, בטענה שאמי האלמנה זוכה למירב התמיכה הכספית, ובכך אילץ אותי לערוק כדי לעבוד קצת למחייתנו בתיקון כיסאות—הנח על שפת־הים, הרי שבעצם הפליאה נמצאתי מנותק לגמרי מאמי, מתל־אביב, מן העבודה ומעוד עניינים יקרים שאולי עוד אספיק לדון בהם אחרי־כן—אבל הבריחה מן הכלא הכבידה על הענין עוד יותר, והפכה את העזרה בבית, או את חופשתי החיונית, לחלומות שבכלל אין להביאם בחשבון.

אם כה ואם כה, למחרת בבוקר הובאתי, כאמור (שני שי"ן־גימ"לים חסונים תמכו בי וכל העת הכו בחשאי בצלעותי) אל לשפת המפקד—והלה, מרוח בחיור קישת, תחת תמונת חווה־המדינה והרמטכ"ל—נעץ בי מאחרי שולחנו המסודר עיני־חולד חמורות ובוזף מעושה כח בגרונו, פתח ואמר: "אני מקווה שלמדת לקח!?"

שאלה זו נראתה לי ריטורית בלבד ולכן אף לא זוכתה במענה. החדר, כאמור, היה ממוזג־אוויר, אך המכשיר שעליו הוטל לשאוב אוויר ולפלטו התיסר בדכאונות האפיניים לבתי־הכלא הצבאיים—וכך אפוא טירטר ורטן בכל עוז כמי שמתעתד להתפגר בכל רגע, והעלה את לחץ דמו של המפקד, ששוב השתוחח, בעסק גדול ובמומחיות הצית את הסיגר המצחין שלו, והטיח לעברי: "אני מקווה שזאת הפעם ה־א־ח־רונה!"

גם הפעם לא בא מענה. מבעד לחלון נראו שני טורים של עלובי־נפש בסמרטוטי־עבודה, רצים בקלילות לעבר המכלאות, כשנערים כמדי ש"ג בהירים מחמרים אחריהם בצעקות־אימים ובטיטול־זרועות. מצדו השני של המגרש השמם התנפנף בהתפעלות דגל המדינה. ענן אבק, מן החמסין הקשה של חודש יוני, עט על המגרש ועטה את האסירים שמהירו להתכרבל בחולצותיהם בעודם מדלגים, והשוטרים, נאבקים באבק ובסמיות, הגבירו צעקות, אף הדפו אחד או שנים שיצאו מן השורה ושיבשו את הסדר...

המפקד (ראוי כי אמהר לתארו פן לא אספיק לעשות זאת בלחץ המאורעות המתחלפים שבאו אחרי־כן) היה גבר כבן שלושים, מיוצב היטב בכיסאו, נוקשה ולח מזיעה. הוא ייצג בנאמנות נאה את השקפת־העולם שהנחתה את חינוכו הצבאי מתנועת־הנוער ועד הלום. מפיון שזכה להיות אב לשני בנים חמודים, ומכיון שכדרך רבים מעמיתיו היה טעון כוונות טובות, הביא את אשתו וילדיו, שבועות־מספר קודם־לכן, אל סדר־הפסח שנערך על־ידו לכל פרטיו ודיקדוקיו בין כתלי הכלא... בא אנדריי לוי—ובמחי אחד קילקל את המפעל החינוכי החשוב הזה, כי בעוד המפקד מתרווח להשיב בנחת לשאלת המה־גשתנה שנצטייצה מפי יוצא־חלציו, למול מבטי השנאה או הטימטום של קהל אסיריו המחופשים לכבוד החג, חתך אנדריי את ורידיו והנִה מן הדם המזנק בקילוחים על השולחן ועל המפה הלבנה, ובקול גורא צווח: "חג שמח—יאושו! חג שמח—יאושו!! המוות—יאושו!! יאושו—המוות", עד שסולק (הוא

לא גילה שום התנגדות לסוהרים שנטלוהו עמהם בכוח) וגם בני המפקד שלנו נלקחו משם, וגם האשה החביבה והמוזעזעת... מכאן יסתבר, אולי, מדוע היה המפקד הבינוני המקובל של כלֵאנו שרוי במצב־רוח עכור משך החדשים החמים שֵאָתוֹ-ובאו בחמסיניהם אחרי הפסח הפגום.

עתה קימט את מצחו, עלילעל בניירות שהיו מונחים על שולחנו (שולחן־כתיבה שחור ועליו שלושה עטים. תמונת אשתו. אגרטל ובו חרציות. והמון ניירות מודפסים במכונת־כתיבה), קרא, כנראה, במה שכתוב בהם, הישיר אלי מבטו, כיעכע, וטען לאמור, בעוד שני הסרדיוטות, נערים צעירים ושופים, ניצבים בפניה בדום, ומביטים בי במורא: "אנחנו מכירים את הבעיות שלך... ועודנו סבורים", כך אמר, "שהיו אפשרויות לפתור אותן, וגם לסייע לאמך, וכל היוצא בזה—בלי לנקוט אמצעים דראסטיים, כמו בריחה... " ועכשיו, שומו שמיים, חיך בטוב־לב: "יתר על כן, ישנו כל הרצון החיובי בשביל—לעזור—לך, ולכן—אנחנו (בהטעמה ובכובד־ראש משך את דבריו)—אנחנו מ־צפים שתעזור לנו—ואל תקלקל לעצמך..." (כאן אעיר מהר בסוגריים שבימים ההם נסחבתי בעיר־נעורי עם נערה בת החברה הגבוהה, שכמנהג בני־גזעה נהגה להתפעל עד ריגוש מקציני־צבא בכלל ומגאומים רציניים בעלי מטרות חינוכיות בפרט. הירהרתי אפוא בה שעה שהאיש שלפני ניסה לאלפני בינה, חמור מתחת לתמונות הרצל והרמטכ"ל—ובין זוג החיילים המיוראים, במשרד הממוזג בלב הפלא המופקר ללהט שמש־הקיץ ורוחות החמסין, כשהמיתקן מטרטר ברקע, ובהפסקות צורמניות, ובחץ צווחים סוהרים—הירהרתי בה, אפוא, ובלילות היפים שחוויתי עמה, שעה שאמי התענתה בבדידותה ובענייה. על־כל־פנים, לאור הקרוב להתרחש לא אשבע עוד נחת הרבה בחיקה המבושם של נורית המטופחת). "הצבא

משתדל לחנך בני־אדם מועילים לחברה", קטע קולו הרהוט של המפקד את סרעפי. ואחר־כך: "אני הייתי מציע לך לחשוב על מה שאתה עושה",—אמר בחומרה ובנדיבות בלולות־מהולות זו בזו באמנות משוכללת כל־כך עד שחייליו שכחו לרגע קט את מתיחותם ומוראם והעלו חיוך קל על פיות צעירים.

רגלי עייפות היו מאד־מאד מן התנוחה הקשה שסבלו בצינוק. בחזי התדפק קורנס כבד של ריקנות ודוויו. טירטור מכונת־האוויר שיגע אותי, ופניו של המפקד לא שימחוני כל־עיקר. העליתי על שפתי חיוך נלבב, שעלה לי במאמץ ובהעמקת הלחץ שבחזי ובראשי—חיוך שלכמותו גזקקתי, בין בילדותי, עם משפחתי, טרם האסון, או במועדוני־הלילה, כשאני גורר בעדינות את מטרונורית המתוקה לצדי—והודעתי לו למפקד שכל גופי שבור ורצוץ ואני מבקש לגסוע למרפאה בחיפה, להיבדק...

קדרו פניו. כלומר, מראש שיערתי שלא ירהיב עוז להפקידני בידי הרופא המקומי, מחמת הספק שאני עלול להתפגר חלילה מן המכות שהטעימוני גיבוריו (של המפקד), ובכלל, הרי נלכד באותה רוח גופת־צופים של רצון כן שעתה־זה הציפני בה. משלא נמצא לו ממנו־ובו תירוץ מתאים לשלילת רעיוני הפך בו במוחו והחליט בחטף, כנראה, שגם זו לטובה וכך, בקשיחות אך בהבנה, משיגים תוצאות נפלאות. הוא התעודד, חיך, והסכים. ובכמה אמרי־הטפה הזעיף עלי גבותי, ושיגרני לצריף.

בלילה, בצריף האפל, בעוד אנדריי לוי מגלגל לו סיגריה מקש-המזרן (הוא יצא מן הצינוק ונדון לעוד חדשיים מאסר) ושאל משלח מנגינה מוזרה לתוך העלטה, זכרתי את השעות האחרונות שהודמנו לי בחופש, בטרם יתנפלו עלי הטנדרים המסנוורים.
"הפו חזק?" שאל אנדריי.

אנדריי, מרוקאי-ריח זיעתו החריפה הגיע ממזרנו הסמוך והחניקני כמו שיפרון. ביום יכולתי לראות את פרצופו המצולק ומכתשי חטטיו. הוא, טנקיסט שנעדר מן המחנה-הלך למעפרת-ממבו לכיף עם הזונות, נאסר, ערק, ושוב נלכד-נטה לי חיבה מרובה, ובשאלתו אפשר היה להבחין בנימה של דאגה חברית כנה.
"לא".

"דיבר אתך?"

"מי?"

"המפקד".

"כן".

כדרך בני-אדם פשוטים אצר בקרבן, על אף פראותו, מנה גדושה של יראת-כבוד בפני הממונים. הוא התהפך באפלה. מצץ קש שרוף. "רוצה?" לא. כשאנשי המשטרה הצבאית הגיעו אל בית-הוריו בירושלים, כשערק, החביא אותו אביו הזקן בתוך עדר הכבשים כשהוא על ארבעתיו, מתחפש לכבש. ברפכת שהסיעתו לבית-הסוהר הסתכסך עם השוטרים שמנעו ממנו לעשן וחבט בהם לעיני נוסעים נדהמים ותינוקות נבוכים של בית רבן.

בחוץ היתה אפלה סמיכה. לא ראיתי נפש חיה. רק אוד סיגרייתו של אנדריי הבלתי, ורק נשימות השוכבים לידי העידו על מציאותם של בני-אדם. שאלו השתתק. "זונות", אמר, בטרם ישתתק. ילד אומלל מן הצנחנים, מופרע, ודאי כבר נזרק מהגרוד שלו. אחיו נהרג בסיוור במשמר-הגבול. חטף שני כדורים במוח, ואמו יצאה מדעתה ואושפזה בבית-המשוגעים. בדמיוני ראיתי את הפרדס החשוך שהלכתי בו אמש, נושם את ניחוח העצים כמו כוהל נפלא. חפשי. עם הכוכבים. ואת התן המזדחל בין גזעי ההדרים. בחשכה נוצצות עיניו. התן המפסיע חרש על עשבים יבשים מרשרשים. ואת נשמתי הפצועה. משונה, כאילו פצועה. כואבת. ואת ידי המרטטות במין רפיון מענג. הולך באפלה. מתחבא, חולם על בית שעתה אודח ממנו, ועל נורית, ועל הים. הים נוהם ולוחך ונושך מן החול, באפלה.

כוכבים.

מן מצצתי מן הקש השרוף. נגעתי בזרועו של אנדריי. שאלו שוב פיוז חרש. ממול במזרן הנבלע בחשכת הקסרקטין, שמעתי את אנתתו של איש-המילואים. הוא נכלא לשבועיים, עכשיו ודאי חלם על אשתו ופעוטותיו, בלילה. בחוץ מטייל עכשו התן הרעב. חפשי. רץ בין העצים. לשונו תלויה בחשכה, עיניו האדומות נוצצות. ראשי כואב-כואב כאילו הים שוטפו בגליו, מטבע וסוחף, מוריד למצולות...

חם בלילה, בקיץ.

איש-המילואים נאנת. בצריף מחניק. התן רץ בעלטה במהירות, בין העצים הכפופים.

עד הכביש. עובר את הכביש. חולף ליד עיגול האור הצהוב הקטן שמטיל הפנס בקיוסק. עם האיש הזקן שאשתו נהרגה, לבד. התן ממהר אל החשכה, טופף קליל על האדמה הקשה, בחשכה, מול האופק השחור. המכופף. לשונו תלויה, רץ עד השיחים היבשים, רץ עד הסבך. נעלם בסבך. רישרוש קצר, ודי, ואפלה...

והטנדרים דוהרים בשריקה על-פני האספלט.

בבוקר דהרו הטנדרים על פני האספלט. כמו המשך החלום. כולי כבוש, רותח, חיור. צמוד אל הסוהר שלי. קיבתי מתמרדת, אך מחכה, עצבני, עד לעיקולו של הכביש, ליד הפרדסים. הבוקר השרה על העולם ערות חפוזה, נמהרת, שלא-במקומה. על גופי דיגדוגים נועזים של ריח חורשות ושיחים עם שהשער נסגר מאחרינו (את הפקתה המנופצת עדיין לא תיקנו) והכביש הרץ כמו נחש אפור בתוך הליכלוב הירוק הגדול המתנועע בכבדות, משני צדדיו, ורוחי המשוטטת עפה כמו אוויר-בר, ואצבעות ידי מעוותות בהתרגשות.

בוקר בהיר!

הצמיגים החליקו על הכביש וגבי התדפק על דופן המתכת של הטנדר המאובק. העולם נסע חיש והתרומם בבהירותו הרעננה מבעד לסורג הדק. המנעול ריצד על שן-הברזל, ברשלנות העשויה להכשילו כאשר יידרש לעמוד בתפקידיו, בעוד רגעים אחדים... עמי בטנדר ישבו שני בחורים צעירים, ושוחחו. האחד, הצהבהב, הסמוך אלי, געיר-חמד מחולתל וזורוד-לחיים, סיפר בקול חביב ונרגש לעמיתו השמן על איזו עצה שקיבל מדודו (החשוב) כדי להיחלץ מן הגיזב הלא-נעים הזה של סוהר. "אמא שלי", אמר הנער כמתחטא, "מאד מעריכה את העמדה ואת הקשרים שלו"—כלומר, של הדוד הנכבד, "והיא אמרה לי שהוא מציע שאגש לדבר עם המפקד, אחרי שדחו לי את בקשת-ההעברה. אתה חושב שיש לי בכלל סיכויים?" אמר בחיך.

"איפה?" מתח השמן בביטול את כף-ידו, ומן-הסתם רצה למצוא אצלי חיזוק לדעתו, בקרצו לי בעיניו הבולטות והאדומות. הנער הצהבהב פנה אלי, שכן נראה היה לו כי פתאום נעשיתי צד בשיחה, והוא ניסה לשכנעני כי אכן בכל-זאת, אי-כה, עדיין לא אבדו סיכויי לגמרי. אני הקשבתי והתבוננתי בפביש המתפתל כנחש. האזנתי גם לרחש הטנדר האץ בין הפרדסים, התבוננתי גם בדפנות המתכת של הטנדר ובשני הסוהרים החביבים, המתופחים, ובסורג הדק, שפינתו השמאלית חלודה. היררתה באנדריי המעשן קש שרוף ובלילות המחניקים בחשכת המכלאה המצחינה. בנימוס לבבי הודיתי לצהבהב שהציע לי סיגריה, ובתנופה קצרה בעטתי במנעול הסורג שעף כניתו מקליע, ובכל כוחי קפצתי לכביש, נחבט ומתגלגל פעמיים על האספלט הטס, ומגלה מולי את הצהבהב, נדהם, ברכיו פקות, על הארץ (הם פעלו בזריזות מפתיעה). כאשר ניחת חרטום נעלי בגסות בתוך כרסו המתמעכת כבר שלחתי ידיים לתפוס בתמ"ק שנפל ארצה, מצטלצל.

הדקות הבאות, בשמש העזה והחורכת עם הטנדר החורק ונעצר בצד הכביש, זכורות לי כקטע ממחזה מזוור שאינו מתקבל על הדעת: דמות פרועה אחת—אני—מנופסת

בנשק וצועקת בקול גיחר אל סוהר שמן הניצב נבוך ואין-אונים, רגלו תלויה מן הטנדר בספק-החלטה, מסתכל בחברו המתפתל בכאביו על הכביש, והנהג, כמו בשביל תצלום, מוציא ראשו מן החלון ומביט במחזה, והשמש קופחת עלינו אכזרית. כך התקדמתי לאטי לעבר הפרדס—או כפי שגיליתי סמוך אחרי-כן, חורשת הארנים—מכוון את התמ"ק אל החבורה השרויה בבילבול מוחלט. אפילו מכונית הדורה חלפה במהירות לידנו ובתוכה גבר מבוגר ונערה צהובת-שער שמחלפותיה התעופפו במשבי-הרוח, והם לא הבחינו במתרחש. עורב קירקר ונחת על צמרת שחוחה וצרה. רגלי חשו בחול הקשה של ראשית שטחי-העצים, ותחושה סתומה של תענוג ניצתה בנבכי מעי. הירהרתי כחטף בנער הצהבהב המוטל סרוח בייסוריו, ואחר הסתובבתי, השלכתי את התמ"ק ארצה, והתחלתי לרוץ אל החורשה, כשלבי הולם בהחלטה נחושה, אדירה, על-אנושית כמעט, שזוהי ראשית דרך גיהנומית מופלאה והם לעולם לא יצליחו ללכדני. כפות-רגלי גימאו כמה עשרות מטרים, מדלגות בקלות על שברי-גזעים ואבנים, בין העצים המצילים והכהים, כשהחלו אזני לשמוע את הטנדר העובר לאורך הכביש במטרה לחסום לי את דרכי. ידיעה קרה היתה בי שעלי להתחבא עד-יעבור-זעם וכי ממילא לא יצליחו לגלותני. אוי לו למי שיקום לפני לעצרני. בעודי רץ במהירות, מספיק אפילו להקשיב לשריקות הציפרים (בולבולים בלי ספק), גיליתי לפתע במעבה החורשה את המלונה הבצורה מקורות-עץ ולוחות-אסבסט, שדחליל מעוטף בסמרטוט אדום תקוע בחצרה. שמתי פני אליה, רוחי נסערת וריאותי מתנשפות, והייתי נכון ומצפה לבאות...

"יבוא", ענה קול גרוני של אשה מחביונה הנעלם של המלונה שעשבים שוטים וסרפדים כיתרו את אדניה. הדלת פלטה גניחה רופפת. על הסף שכב חתול שחור, זנבו חובק סיר לבן מלא חלב מלוכלך. אפלה היתה בחדר וריח כבד שויהיתיו מיד כריחם של צבעי-שמן. אשה קמה מן הספה וניגשה אלי, פניה יפים ומרתקים ושפתיה בולטות. עיניה הרעבות טיילו עלי בסקרנות. "כן?" אמרה במפגיע.

על הקירות ראיתי, כשהתרגלו עיני לאפלה המתקתה, תמונות של נשים, חתולים ומפלצות דמיוניות. הספה, מעוקלת כרהיט עתיק, התהדרה בכרי-ריקמה ובשמיות סגולות וכתומות. נעלי עמדו על שטיח רך, ובפינות הבהיקו מגורות כביות, מזורות, מעוטרות באהילים משולחי-צורה, או מתחבאות בין ספרים-באנגלית ובקבוקי-משקה.

"את, אם כן, ציירת", אמרתי לבסוף, כשוב קולי אלי. היא חיכה בשוויון-נפש. לא מפני שהערתי לא התאימה למהלך הפגישה אלא כדרך הזילזול המופגן שנוהגים הרבה אמנים באמנותם, בבואם במגע ראשון עם זרים. "מה את עושה כאן לבדך בחורשה?" הוספתי ושאלתי, בסירבול-מה. לא התעניינתי במיוחד. בחוץ עלולים היו כלבי-המשטרה להגיע בכל רגע. עדיין נאבקתי לשווא עם ההתנשמות הבהולה של ריצתי. בכפות-ידי חשתי את זכרה של קת התמ"ק. הרגשתי שפי מחייך אליה. אולי התעוררתי מפני שבעיניה הירקות חלף ברק של הבנה וליגלוג. בנמריות דשנה שטה בחדרה האפל, אל הדרגש שהוטל בקרן-זווית, כמו לקשט את הבלגו

הצבעוני ששרר סביב. נטלה סיגריה. "רוצה?"—"לא". (לפני כמה דקות הציעו לי סיגריה והמציע שוכב על הכביש, מוטל בכאביו, ואני כבר פה, אתה, בחדרה, במצב חפשי לגמרי...). "אני ציירת", אמרה לפתע, בנחת. קולה החרוך הסב לי הפתעה נעימה. "אני אוהבת את הבדידות". בעיניה חלף שוב זיק, כנראה של עייפות, כשהניחה לי לשמוע: "זה כל-כך מפתיע שאנשים מחפשים להיות לבדם?"—"הו, לא". כלומר, עדיין לא גמרתי אומר אם האשה נוקטת לשון מיומנת של חתיכות בזהמיות (שלכבודי הפכו פיוטיות עוד יותר...) או אם אמת מלחש שם פיה. הבינותי מכל-מקום שלעיר-מקלט הגעתי. יהיו עכשיו כלבי-המשטרה בכל אשר יהיו, אני את נפשי הצלתי. חייכתי. דרך-חירות סקרתי אט את פניה היפים, קמטי לחייה שעצמותיהן בלטו, שערה השחור, ירוק-עיניה, שדיה הבולטים. גחריה רחבו. אמרתי לה את שמי.

"ציורייך מוזרים", אמרתי. גם מפני שנראו לי כך, גם מפני שידעתי שתאהב לשמוע זאת. אשה כמוה תכלא עכשיו את קושיותיה ובלבד שהמשחק, שכאלו המוזות שיגרוהו אליה ש, ימשך בחוטי-הדראמה המסתוריים.

היא חייכה כשלקחתי את הסיגריה. "שמי שרית", אמרה, "אתה מחיפה?" "לא", ענית, בפיוור-נפש, דעתי מיטלטלת בין הציידים הרודפים אחרי ובין חוקי ההצגה המושלים בנו פתאום, בעלת חדרה המפתה. "אני מתל-אביב".

"ג'ין?" העיפה בי שרית מבט נוקב כשניצבתי מול תמונה שלה—מוקיון המלטף את שדיה החשופים של נערה שפניה כפני שרית. מוקיון שחליפתו קוביות מגוונות ומצנפתו נושאת פעמון. "צבעים קודרים", אמרתי. גדמה שהוטלתי הנה באורח שלמעלה מדרך הטבע, לחשתי, ספק-מהתל, אך עיני נשאר רציניות. ואולי באמת נע גופה הנמרי לקראתי והיא הושיטה לי כוסית ג'ין...

"אי במעבה היער", שחקתי.

"אני אוהבת את הבדידות", שנתה, "ובלילה אני מתבוננת מן החלון בטילוי-הצייד של התנים..."

"והדחליל?"

היא חייכה.

"והו שעשוע עלוב", אמרה. "אני אוהבת את מאוס".

מאוס—החתול, כפי שנסתבר—פסע פנימה בהדרת-חשיבות ולקק את מכנסי. עתה הבחנתי כי מדי ונעלי חסרי השרוכים ודאי מסגירים אותי והרמתי עיני כדי לצוד את אישוניה, אולם שרית התהלכה בחדרה, עד הספה, ישבה עליה—בעצם, שקעה בה—וחצאיתה השחורה הונפה עד מעל לברכיה. היא שאפה מן העשן החרוף. "מאוס, עזוב אותו", חתכה, ומאוס הודחל מתחת לדרגש. "המחשבה קודרת". אמרה שרית. "צבעים קודרים. שב...". (ישבתי על כיסא מרופד בין השולחן הנמוך לאוסף בקבוקי המשקה). "וזה הדרך שלי להגיע אל עמקי הייאוש, אולי בתהומות האלה שרויה הגאולה..."

יהי כן.

הטנדר ינסה לכתר את החורשה. לסגור על הפביש מעברה השני. אולי כבר הזעיקו תגבורת לסרוק את החורשה.

"אינך מקשיב", אמרה שרית.

"אני מנסה להבין", אמרתי. הבטתי במאוס המקופל, ליד חפץ שנראה לי בעלטה כפסלון עתיק. "את יודעת", אמרתי בריגשה פתאומית, "כבר הרבה זמן לא דיברתי עם אנשים על מושגים כמו גאולה". (בין טפיטה המפוארים של נורית לא היתה לדברים אלה משמעות. בפלא חלמתי על פרחים, חוחיות תועות, על הרעב ועל אמא. על חיי הצרובים מברנדי וסיגריות).

יכולתי לגלות זיק של ענין במבעה של שרית הנשענת על ספתה. מכל-מקום, שקועה היתה בהירהוריה ובמאמץ ליצור קשר בין עולמה המסוגר לבין הזור מרושל-המדים. לחרוג מאזיקי הנידוי שלה. אפילו הוא מרצון. "הגאולה חייבת להיות בתוכנו כל הזמן", מילמלה האשה והפשילה ראשה לאחור, על גב הספה שנחשי שערותיה מציפים אותו. אצבעותיה לפתו את הסיגריה המבליחה, בכוח ובעצבנות. "אני באמת אשה בודדה", אמרה לבסוף.

ההודיה, אם אמנם הודיה היתה זו, השאירה בי גם תמיהה—אך גם הנאה. שהרי התברר לי שהדרך להרפתקאות פתוחה בלי בעיות, וכנראה אצליח אפילו להתחבא מפני העוקבים אחרי. מכל-מקום, חלף בי ניד של צער. "את אשה יפה", אמרתי בגילוי-לב. היא פקחה את עיניה הירוקות, הגביהה רגליה וכיסתה עליהן בחצאיתה, מתרכזת במעשה. "אני גרה פה כבר שלש שנים", אמרה. "אני חיה את היער הזה, ופה אני נלחמת עם החטאים הרובצים לפתחי כצפעונים..." מאוס התחכך בבקבוק ויסקי. לידו היה מוטל ספר: קללת הדמוון.

עישנתי. מזמן לא טעמתי טעמה של סיגריה טובה. האפלה, שעניי התרגלו אליה, השרתה עלי מנוחה, וקסם חם ירד על גופי הרובץ, אצלה, בכורסתה הרכה.

היא שיחקה במחלפותיה השחורות, בסיגריה, בבהונותיה שבסנדלים. עברו עוד רגעים בשתיקה ואני התמלאתי לאט מין שיפרון עכור ומעיף, וכמו התחלתי כבר להיטמע בהזיה הסמיכה והמתוקה של החדר האפולוי. על הקיר ראיתי ציור של לטאה כרוכה על תורן-ספינה בים סוער. לטאת-ענק. שרית בת לא יותר מעשרים-ושמונה, שלושים. חולמת בלילה על התנים הרעבים. כותרת: קללת הדמוון—באלט מילולי בשלש מערכות. "אתה חייל?" שאלה שרית, מתפנקת על הספה. "כן". עיני נותרו תקועות בתקרה. תקרה קלופה ומעוטרת פנסים כבויים. מרובעים ועגולים. עם פרצופי דרקונים. כבר שלש שנים, והדחליל הוא שעשוע עלוב שלה.

"אני מחכה מדי יום ביומו—לילה בלילי", הצטחקה שרית בעצבנות, "לרגע הנפלא של הפדות. של 'מעד-צהריים הגדול', של התעלותי. שזקי מרובבים בבוץ..." אמרה, "טובעת". היא צחקה ולפתע התקפלה כנמרה על הריפוד הסגול-הכתום-הכהה, שערה גולש על מצחה ועיניה הירוקות. היא היותה אפר למאפרת-חרס. "מאוס—הנה!... אני! מאמינה בהישארות-הנפש, נכון יותר בהישארות הזכרון, כלומר בעצמותי". דבריה נזרקו בקוצר-רוח. כאילו הניחה מראש שלא אבין מיד, וכאילו

לא איכפת לה. מאוס החתול התרפק על סנדליה. על כפתורי־הענבר. זנבו התלפף באפולית על הבקבוק הנוצץ, מן הוויסקי הממלא אותו עד אמצעיתו. "עלי לגבור על המוות, וממילא על אי־הידיעה..."

"הצמא העלוב אל האושר. הפחד. עלי לנצח", אמרה שרית. "אני מחפשת—"
 היא גופפה בידה לעבר הדלת שהוליכה אל אגף אחר של המלונה, שמכאן לא יכולתי לראותה ובתחילה שיערתי כי הוא המטבח. כנראה שם נהגה לצייר, או שהחזיקה את ציוריה, ובדמיוני ראיתי בד לבן גדול, צבעים. מה־פשוט היה לקום ולגשת לראות—אך לא זויתי. בחנתי את הסיגריה שבידי, את השלט, בקצה החדר—שלט־פח שרוע על דרגש, ליד כרית על־פני השטיח השעיר—פכנה, כך היה רשום באותיות אדומות. רעלים מסוכנים. תהיתי אם שרית ציירתו בשביל מוסד כלשהו. על־כל־פנים, איך היא חיה, כלומר ממה היא מתפרנסת. "מאוס הוא הטוב שבחברי", אמרה שרית בחיוך קל, ושיגרתו שוב אל דרגשו, "והוא עוזר לי לא להיכנע לחטא ולברוח אל השוק".

מאוס נח במקומו מתחת לדרגש והסתכל בעיניה הירוקות. היא הביטה בי בהתגרות וחשפה את שיניה בחיוך פתאומי:

"עוד ג'ין?"

הנוזל פּיכפך אל הכוס. טיפות זיעה צצו במצחי. יד לבנה ורוה היתה לה, ועדינה להפליא. פניה קדרו. הצמדתי שפתי אל ריח הג'ין, החמוץ. "אני מתחיל להרגיש כאילו זה חלום", אמרתי. ובאמת, כנראה פקדה אותי סחרחורת שעיננה את ראשי וגופי והריצה בקרבי, במהלומות לוחטות, את הדם.

"השלט...", אמרתי בכבדות.

"מה?"

"השלט... רעלים מסוכנים... בשביל מי..." כיפיתי סיגריה. פרק־אצבעי נגע בחרס. האהילים המעוותים ירדו עלי מן התקרה. מולי סגול־כתום וכבדה של שרית וניחוחה, עשן הסיגריה הגוועת. עוד סיגריה. ג'ין? כלומר, לרגע חיפשתי את מאוס שנעלם בין בקבוקי הכוהל. בין המרבדים הצמרניים. שער כהה. שיערה של שרית. "כן?" תמדה שרית בהתרגשות. "מה פתאום? אני לא מבינה..." שפתייה חייכו. כמה זמן אני כבר פה? חיוך. (בחוץ סוגרים עלי הטגדרים, והשוטרים הנוקמים חוסמים את הכביש. מתחבאים בין העצים). ראי איך האצטרובלים נעים ברוח. פלח יער מן החלון, ליד המטבח. צמרות ואשכולות בשלים. אולי אפילו סנאים? "רבע שעה חצי שעה—אין סופרים את הזמן", אמרה שרית. והיא אמרה: "מאוס, מאוס", אך החתול לא זע מרובו. הכוסית נעה לאחור אל שולי ספת־המשי ונחתה ליד הפסלון. הרי זה פנטסטי, לחשתי. כבר. כמו בחלום כמו בחלום לפתע קירבת בשרה וריחו, והגשיקה על העורק הפועם במרוצה קדחתנית בצווארה. היא פתחה לקראתי את חולצתה השחורה הרקומה. את הגבעות המתנשמות של שדיה. את הבשר הרך המתקשה של בטנה. ופתאום היינו חבוקים ובגשיקה רטובה עם אורך לשונה המחוספסת. הכתום והסגול הממוני, הקיר המקושט בציורים קודרים, כוסית הג'ין, במלונה הבודדה

ביער, פטמותיה המזנקות עגולות-ורודות מן החזייה המותרת, אנחותיה. אחרייכן הרמתי את חצאיתה ולעיני נגלו ירכיה הלבנות הדשנות שרועות בפישוק קל, תחתונה הלבנים משתפלים בין תלת-לי-השער שבין רגליה. חפנתי את ערוותה והיא סגרה עלי את ירכיה ועיסיתי את הנקיק הלוהט. שרית עצמה את עיניה הירוקות, נושפת בכבדות—

דפקו בדלת, דפקו. שרית נעה בקוצר-רוח. לא חדלתי אך מוחי התרוקן וידי רפתה. שרית ניטלטלה ממני למרות התנגדותי—פתאום ישבה זקופה, חירת, רצינית עד-אימה, מחליקה בבגדיה על גופה, מתקנת את לבושה. שוב דפקו בדלת. היא פחה בגרונה החלטית. אני התחלתי לחשוש (שני שיי"ן-גימ"לים חמושים ליד הדלת, הפלא, לרוץ. ידי נקמצו לאגרופים). היא הלכה אל הדלת, נעלמה מעיני. נותרתי על הספה הסתורה. נסער, מוכן לנוס, כועס, עייף, עייף גורא. מאוס הודחל וחמק לו בעקבותיה...

גופי רעד. חשתי כאילו הכל הולך לטמיון, ובכל-זאת לא קמתי מן הספה החמה. ישבתי וחיכיתי, שמעתי את קולה (בדקות ששוחחתי עמה למדתי לאהוב את קולה החרוך): "לא, לא ראיתי. לא", ודמי קפא בעורקי. גבר צעיר שאל בקול רענן: "את גרה כאן לבדך?" הרעיון שהדיבור גולש אל הבאי וחיוור ושהסכנה לא חלפה עדיין הבעיר את חמתי עד להשחית. כלוא כמו במלכודת. "כן", גירגרה שרית. כמעט ראיתי את ירוק-עיניה בוחנות את השיי"ן-גימ"ל המגוהץ. רבצתי על ספתה חם ועלוב ושנאתי את השוטרים החייכניים ואת קולה המשתובב של שרית ואת עליבותי. שתגמור כבר. עיני שוטטו על הטפיטים הסגולים שבחדרה ואל הפרוודור, לאטלייה הנסתר. סכנה רעלים מסוכנים. קומקום היה מוטל על הדרך אל מקור ריח הצבעים החרירי. צחקה. שמעתי את צחוקה וגם צחוק גברי, נערי, וביקשתי לצאת לחבוט באשכיו. מצחי הזיל נטפי זיעה ואצבעותי ננעצו במשי הרך של ספתה ולא יכולתי להינתק מאפלת החדר, מן הרעלים, הזכרון, הפחד. הם צחקו בחוץ. אולי היא מסגירה אותי. כינסתי את ברפי להלום בפרצופיהם ותרתי אחר הדרך לקפוץ מן החלון. (מה חשבת, אידיוט, שהיא בודדה אומללה גם לפני איזה כלאי צעיר? היא שיחקה). "לא... אב' לא משתעממת", צחקה שרית, כדרך דיבורן של נערות תיכון או שפת-הים. "או לא?" מאוס יילל. הוא לא יגלה את הימצאותי? גופי היה רטוב וקישח. לעזאזל. לא, לא ראיתי.

"תקפצי פעם". הגבר ודאי חייך בחביבות. ביום-השלישי נמצאים כל החבר'ה במיפגש בית-הקפה הנעים. לשם הלכו אחרי סגירת המכלאות, כשאנדריי נשאר זקוף ומעונה בצינוק. החושך ירד. התן משוטט, רעב. "להתראות", צחקה אליו שרית. פסעתי אל קצה החדר, נכון לקרב, כפות-רגלי כעקוצות ורוחי טרופה. לעזאזל.

כן? פניה של שרית. פניה היפים, החיורים. עיניה הירוקות נפערו. שמץ-ליגלוג ריצד על שפתיה העייפות שדיה עלו—לפתע היא יקרה לי? ימח-שמך. מרפקי רעדו בזעם ובהתפרקות. משכתי את שמלתה כלפי-מעלה את תחתונה כלפי-מטה היא השמיעה רגע קריאת-מחאה. הסגול ירד מן הקירות. מאוס חמק. הדלת נסגרה. אני חפשי. ריח

הצבע המשפך ועיניה הירוקות כשהיא נפתעת, כשהתרתי את כפתורי מכנסי. בעמידה. אבל היא לא אמרה כלום. כמעט לא נגעתי בה כלל. אחר-כך שמחתי לטבוע בבשרה המוכר, הקורן אלי בדשנותו מבעד לאריג חצאיתה המופשלת עד צווארינו. פניה נסנסמכו אל לחיי הביעו פתיעה וחשש-מה. לפתע, מהר כל-כך, חיפש אברי המתוח את המחילה החלקה-הלחה שבין ירכיה, וכבר שקעתי בתוכה, באגנה הקודח. גענו פעמיים-שלוש זרם עבר בי שרית גאנחה, והכל עבר. גשארנו עומדים. גשימתה לזהטת באזני. קרובים ודבוקים בריכויות מעיקה. מופתע הנחתי לשולי חצאיתה לנשור מאגרופי הקמוץ על עפווה הערום. דרכתי על תחתוניה. "אני ידעתי", אמרה לתוך אזני, "שאתה עריק ושאתה פוחד ברגע הזה, וזה גירה אותי נורא". כלבה. בכוונה. "אני נהייתי מאד", אמרתי בחיור, בלי לראות את עיניה. "בחור נחמד, הש.ג. הזה..." אמרה שרית, אברי נעוץ עדיין בין כתליה הלחים. "אמור לי, זה באמת זוועה כזאת בבית-הסוהר?" שאלה כמתחננת.

"לא", אמרתי, חש בשדיה הלוחצים על חזי. "אבל אתה ברתת", אמרה שרית במין אדישות ועזבה את כתפי בתנועה אטית. "אינני יכול אחרת", אמרתי. "אני מבינה" אמרה שרית.

"שוב—למיטה?!"

"לא". היא גשלפה ממני כמו בקבוק מפקק, חצאיתה שמטה וכיסתה על מערומיה, עיניה צחקו. "סיגריה?" היא פנתה והלכה, בלי לחכות לתשובה, אל המטבח, כשהתחול הארור הזה, מאוס, צץ מן האדמה ונגרר בעקבותיה כרגיל. "אני רוצה קפה". הבחנתי שתחתוניה מושלכים על הארץ. שבחוף, מבעד לחלון, דוברת רוח בין ענפי הארנים, ושאצטרוכל אחד נושר מן הענף על האבנים והעשבים. חשתי עצמי ריק ואבוד. כאילו לפני ההליכה אל בית-הסוהר, בזרועות פשוטות: בואו ואסרו אותי שוב. לא עשיתי כן. הדלקתי סיגריה. ידעתי שלא אשוב לעולם, שזה מירוץ שרק עכשיו התחלתי בו. מירוץ מטורף. "קפה", חזרתי ואמרתי, לאה מן המשגל, מזיע. זכרתי את מנגינת-הגיטארה העדינה של "אדליטה" וצמרמורת עברה בי. כל העבר. כל החלומות. כל הטוב שהתחממתי בצלו ימות. אני צריך לשתות אפוא. הצפוי לי. טינופת. טינופת. גידפתי. נחנקתי בעשן שלי. עכשיו צהריים. השמש מלהטת במלוא עוזה. מאוס הודה בצרימה כששרית, כנראה, זרקה לו אוכל. קפה תורכי? שאלה שרית. אהבתי, אל-נכון את קולה. לפני חצי שעה נפגשנות. בעטתי בתחתוניה אל מתחת לספה והם נשארנו מגולגלים על המרבד, שראיתי בו עתה גולגלות-מתים אדומות ונחשי-דרקון. "זהו נחש הזוהר?" הערתי במבודח. מאחרי קיר-המטבח ענתה שרית: "זה שמרווה את השכינה", ושחקה. לא כשחוקה עם השוטר. מדווחים עלי שנמלטתי. עורכים מצוד. סוגרים על הכבישים ותחנות-המעבר והאוטובוסים. עם תמונות לזיהוי. אמא תתעלף.

"אתה מיסטיקן?" שאלה שרית. "יש לך פה זוהר?"—"לא"..." אמרה. "רק רגע... עוד תראה את הספרים הנהדרים שלי". היא הופיעה בפתח המטבח וספל קפה בידה וחיור טוב על פניה ומאוס מתחבט בין רגליה. "חלמתי על פושע כמור", אמרה

בעליצות, "אני מתחילה להאמין במוזות או בהרפיות". היא נשקה לי על די, כאשר הושטתיה אל ספלי-הקפה. "אני אברח", אמרתי. "אל תדבר", אמרה שרית, באותה עליצות, טראגית כמעט, "נשתה. מאוס יאכל ביסקוויט עם חלב. הוא מת על ביסקוויט בחלב". בכף רגלה המעורטלת הדפה את השלט רעלים-מסוכנים לעבר ערימת הספרים. "יש פה בקבוק נפט באיזו פינה. צריך לנקות את הרצפה. ריח גדול גדול לצבע שלי", אמרה בחיוך של אושר, "בעיקר לאדום. ל-אדום הא. ראה איך השמש צובעת את מחטי-העץ באדום", אמרה והורתה על האש בענפים המתנועעים, "המחטים כאילו דולקים. תראה".

והירוק בעיניה כהה והיה לארגמן מתנוצץ מול מראה היקוד הנפלא של העצים הבוערים.

בשעות שאחרי-כן שכבנו על הכורסות הישנות שלה, במרפסת, ובשתיקה התבוננו ביום הפונה ועובר על-פני הצמרות של עצי החורשה, מחליף את צבעיה ומטיל צלליות מתארכות על האדמה בין הסלעים והעשבים. מאוס רבץ לידינו, רוטן מדי-פעם או פונה לפסוע אל דופן המרפסת, אל המטאטא והדלי, ושב בציינתות להתחפר אל כפות-רגליה היחפות. עישנו סיגריות ושתינו בירה. שרית הביאה כמה בקבוקים מן המקרר. החפצים במרפסת היו מוטלים באי-סדר גמור, עם סמרטוטים, שבריי-אבנים ופחיות-שימורים וקרע מעתון ישן המבשר על מותו של נשיא המדינה יצחק בן-צבי ז"ל. לפני חודש עוד הייתי חפשי. שמעתי את הדיעה בראדיו כאשר שתיתי קפה ב"עטרה" עם חייל-חבר. היה אז יום אפור.

שרית הניחה את הבקבוקים על העתון שהצהיב, שפניו של הנשיא המנוח נשקפו ממנו, ופיקקה אותם בפותחן חלוד. "אתה רוצה לשמוע מוזיקה? יש לי פטיפון", אמרה בחיוך זעיר. "אדליטה יש לך?" התרווחתי בכורסה המתפוקקת, שולח רגלי אל אדן-המרפסת, מביט ברקיע ובאמירי הארנים. "לא", אמרה שרית והתישבה על-ידי. שעה ארוכה לא דיברנו. לבסוף קמה ממקומה, געלמה בחדר, חזרה והביאה ביסקוויטים וכוס חלב בשביל מאוס. זמן-מה האכילה אותו ואני בינתיים עצמתי את עיני וכמעט גרדמתי בשלנה התהומית הרכה הזאת, כמו בחלום...

השמש הנמיכה מאמצע השמיים התכולים עד ראשי העצים הגבוהים, ניקדה את הארץ בצללי-ענפים וקוצים, ואת ראשי ליטפה בעודי מקשיב, כממרחק, למילמוליה של שרית: "עכשיו אתה תא-כל... את זה אתה לא אוהב? יותר מדי בכת-אחת? עכשיו... תראה... מאוס, השמש כבר הגיעה אלינו...", מדמדם מן התערובת של ג'ין ובירה, מהרהר ביגיעה וברפיון.

במרחק כמה קילומטרים כלואים האנשים המצחינים והצמאים בצריפיהם. אפילו עברה בי רגע התחושה של הערב הממשמש-ובא בדכאונו כשאני עודני אסיר ומובל כמו בשיירה עלובה של עבדים אל המכלאה—טינופת, הירחרתי מבודה. היום והלילה לא אתענה עוד במחשבות כי זומנה לי עכשיו מלונתה של שרית ועלי לנוח. "מחר נראה", אמרתי. "נראה—מה?" שאלה האשה שלצדי וליטפה את החתול השחור. אשה זרה שהצעידתני בצעדי הראשונים בנתיב המעוקל והמוזר שנכון לי לפני.

השמש צלפה בנו מרשת סבכי־האמירים וטפחה על גופותינו המתנוחחים. היא נגעה בי, כנראה, במקרה. בתל־אביב ייגמר ויאבד הכל. אמא ונורית תסתחררנה כמו בקאליידוסקופ של שכחה. איוו הרפתקה, החיים. השיי־ן־גימ"ל הרודף בפתח המלונה. הצטחקתי. עוד בירה. עוד בירה. שרית הרימה את מאוס עד ברפיה הלבנות. "אני רעב", הודעתי בשקט. כריכי־הבשר הסבו לי ענגה פרועה, כמה זמן כבר לא טרפתי כך. המון זמן... הלא רק לפני כמה שעות מרחתי בבעיטה בחור בלונדי על הכביש ועכשיו בטח דופקים לו ולחברו השמן—הנער האידיוט—תלונות על רשלנות. עומדים זקופים יראים לפני המפקד המטיח בהם בזעמו דברי־תוכחה כדרבנות. א־נחנו מצפים שת־עזור לנו, חייך הכלב באדיבות. עוד בשר. שרית שמטה את קווצות שערה על חטמי. תודה. השקפתי אל שדיה האגסיים. "את אוצר את". שתקת בלי לומר מלה, בלי לשאול. "את מוזה". ציירת. מוקיון מלטף את פטמותיה. "תני לי עוד בירה. עוד מרייך. חריף". השמש כוותה אותנו בנפילתה לקראת השקיעה. אני מוכן אפילו ללטף את מאוס העיון. עד כדי כך? כל־כך. עד. פתאומי. מופלא. מסתורי.

מזור לשכב בלילה בחשכה הפעם על ספת־המשי שלה עיני נעוצות בדממה בשמי־הלילה בחוץ, בתנים המשוטטים, גופה נושם על גופי, זר וטוב. סיגריה מבליחה בחושך. זכרתי את חצות־הלילה בבית־הסוהר. ולהבדיל, מועדוני־לילה מפוארים בתל־אביב הנידחת. כהזיה בלתי־גניתפסת. רוקדים שם... נגיה... טוויסט. גורית לבושה מחלצות, מגעגעת חיוכים... השמיכה השעירה נחה באפלה בין רגליה העירומות של שרית. ירכה הבשרית נחה על בטני. ידה שוטטה מתחת למיטה, מגששת אחר בקבוקי המשקה שצילצלו באפלה.

"מאיין אתה?" פתחה שרית, שהרי בלי קושיות לא ייתכן. כמתנצלת העבירה זרועה על חזי ופטמותיה דקרו בכתפי. הירח מלווה מכוניות מבריקות בכבישים מפאך אל באר אל זמרים עשן קובות ששליק, מחשופים, צחקקים, חוף־הים... באיוו פינה מתרפקים על פסנתר שחור...

בלחש ובקצרה סיפרתי על אמי האלמנה הרעבה, אחי והבעיות הללו, ועל הצבא בקוים כלליים, בעיקר על ידידי מידד שקינא בחיי־החלאה הסוערים שלי. ידי ליטפה את גבה. שרית הקשיבה מתוך ענין, וככל שהבחנתי בחשיכה—במידה של צער. שינתה את תנוחתה עד שחשה ברפי בשער ערוותה הצפוף, ולחשה לי—פיה הדיף ריח תערובת של בירה וסיגריות חריפות—שהחיים הם קטע של אש, הפעם, בשבילו? לא הבינותי. לא טרחתי לברר. בהתרגשות משונה הצמדתי את ראשה הקטן, עם מחלפות שערה, אל לבי, בלי אומר, והוספתי להתבונן בלילה ובפוכבים ובעצים השחורים בעלטה שנראו כדמונים גדולים מאיימים כהים. שמורות־עיני ביקשו להיעצם מן העייפות אך אני לא נעתרתי וכמו ניסיתי להפנט את נוגה הנוצצת בשמיכת הכחול־הכהה. "אתה ער?" שאלה שרית, "כי אני שומעת אותך נושם כמו ישן". נהמתי. ליטפתי את ראשה, את שערה, את כתפיה וגבה, שתחריש...

מזור. איזה לילה היום, כלומר מה התאריך... הלילה בין יום שלישי לרביעי. תמונות

רבצבעוניות מסוחררות עברו מתל-אביב אל מוחי המעולף ופלחי מראות חלפו— כמו למשל הבית שבו גדלתי ובו חייתי במנוחה את געורי ("אתה שומע את התן בוכה?" שאלה שרית, בנשיפה חמה, וחיפכה את לחיה הרפה בפני). ברחוב שבו גדלתי שרר חורף. אספתי ספרונים של שירי גיתה ושילר. צב הילך בחדרי על השטיח. כתבתי שירים. קראתי, דימדמתי כמו פאוסט, גם נשמתי את רוח הסערה. מאז ומעולם ביקשתי לעוף. ירדתי אל המסבאות. אל השכונה השחורה שבה שרפתי אל חלאת-מתיקות-ביתי, עם הזונות, עם קלפים וסיגריות עשן כבד ("אתה בשבילי חטא", לחשה שרית. "אני מרגישה שבתוכי מתחולל משהו, כמו אוקינוס"). סופות-פברואר שברו את גזעי-העצים בחצר. מוזיקה דביקה של אלוויס, של פט בון, של באך. העליזות הטראגית עלתה על נימי טיפסה, רק שאבי מת ואמי חלתה, התהפכה מעוותת בעצביה, והרעב התדפק על דלתנו ורוקן את הארונות והשולחנות. ("חברים שלך?" נגעת בגבה החם. "לא הבינו אותי. בעצם אין מה להבין. פשוט, סטיית מן המסילה השחוקה שלהם. ממה שמקובל—ועוד הרעב והמחלות שליוו אותי כמו שומרי-ראש אכזריים במנהרות הצבא אל הגיהנום... אני-החטא?") בחוץ אכן יילל תן. התן הרץ באפלה. בודד. הכוכבים שוחקים לסבלותינו. מתפקעים טסים כזיקוקים ברקיע. לועגים... לכל הרוחות, סוהר אחד חובש הלילה את מבושי, המפקד רוגן, אנדריי צוחק?—או מר-נפש. חרא. הלילה הזה. עכשיו הוא בודד. אני חטאה של הציירת הדשנה. תל-אביב תיפרד ממני. טינופת ענקית. עוד אלך לשפת-הים, בהיחבא אשוב לשכונה—לצלליות, להבלחות של פנסי-הרחוב. צחנת הששליק. הפול. הצגרת הרקובה וצוויחות הזאטוטים. אולי איזו זונה תסתיר אותי. אינני מביטי הרבה. כך, על-כל-פנים, אחיה...

נורית? במועדוני-הלילה תשא בכבוד אצילי את כאבה. בין ידידי המגוהצים, שיהיו עורכי-דין ורופאים, שותים ויסקי בכוסות המתאימות ומיטיבים בציה-ציה מבינים בבנין ובמוזיקה וברכילות. צרים על היפהפיה המטופחת. קדים לה. תמיד ידעו לקשקש יחד. ינתחו אותי באומלי-הנפש השיגרתיים, בחיוכים השיגרתיים, הערות-חכמה מקומחת, מלוקקת. נורית תכאב בכבוד. תחייך בנימוס. תלגום בעדינות. צנועה היתה כנסיכה. לכן הייתי זקוק בשבילה למשקה חריף ולתקליטים ולמצב-רוח מיוחד מצדה. כשהייתי דופק אותה, עיניה עצומות ושיניה נושכות את שפתי, היתה מטלטלת את ראשה בסירוב פראי עד שלבסוף חזקה עליה החושנות, סתפה אותה בנחשוליה, אל הצעקות הטרופות, שהתחרטה עליהן ובגללן שנאה את עצמה ואותי ואת אבדן סברה של הנסיכות. לעוזל הכלבים המטופחים האלנגטיים האלה. יודעים, תוך כדי ברכות והנמקות, לרצוח איש את רעהו, בצדק המפואר שלהם, ובנימוס— ולנסות לגמור אתי. לחנוק אותי. כמו שהם רוצחים תנים. כמו שהם—

"אני מרגישה שאני מתאהבת בך", אמרה שרית. לחישתה בקעה אל עלטת הלילה המראה הקסום של כוכבים וצמרות שחורות ואדמה מסתורית נחבאת בין הארניים המכושפים כמו נבע מגיהנום-הנפש-הפרועה-הנאבכת של האשה הבודדה הזו. אותו רגע היררתי שלעולם אינך יכול לשער את הצפוי לבוא—כדי להימלט מן השקיעה

במצולות החטא היא עלולה להסגיר אותי, למשל. אני אברח מחר מהר. גמרתי אומר, חובק את כתפה החלקה. שמענו נאקה משונה. כנראה של שעיר ואולי אוח— אינני יודע... להסגירני? הירהרתי בזעם, בליגלוג. באפלה השתסעו פניה למסיכה של טראגיות ויופי. היא נשמה בכבדות והפריחה עשן אל התקרה. אולי חרק מאוס מתחת למיטה. אולי לא אספיק להימלט. לגנוב ממנה כסף?— באמת לעולם אין לדעת היכן טמונה הגאולה", לאטה שרית אל צווארי. "אני כל-כך לא רוצה לטבוע בייאוש, או להיאחז באואזיס של כזב, אלוהים..." הייתי נקרע בין טלאי הזיות ארוטיות. באפלה, הוסיפה הסכנה תיבול למצב המזור שנכלאנו בתוכו. המיתח. הקולות המתמלטים מן החוץ הלילי הקודר. קולות חיות-בר נפחדות... לבד... בין גועי העצים, כמפלצות. בחדר המשכר בריחו העז השתקתי בחטף את מילמוליה של שרית. היא כרכה את בשר חלציה הכבדים על עמוד-האש שנתחב פתאום אל תוך-תוכה והתקמרה כנמרה בין זרועותי, מפקירה את שדיה השמנים לשיני, ובייאוש שחור, פרוע, לוחמת לטפס אל האביונה, אל הבעירה, הסוף—

אחריו היא גותרה ריקה, מנוצחת, לחה, באפס-כל. נרדמת שבורה ורצועה, מתרפקת אל חזי וכתפי... ואני חולם...

"מה אתה חושב לעשות?" שאלה אותי כאשר כבר האירה מין קרן חירות את השמיים האפורים ובחוץ היתה אולי השעה חמש לפנות-בוקר. היא נשענה על אצילי-זרועותיה, שערה נופל על שדיה, אני שכבתי על גבי אחרי שהירהרתי שעת-לילה בטרם אירדם לתוך חלומות מבוהלים וחולפים בלי השאיר שריד. מאושש הייתי, ובעצם כמעט בטוח בעצמי, בשריון הרוחני שאצטרך לו בשביל הימים הבאים, שבשקט יכול אני כבר להתחיל לחרבן עליהם... "אני לא יודע. למה?" ניסיתי. שרית היתה באמת יפה. חירות ויפה. בשמיים עפו ציפרים והשמיעו צוויחות-שחר נוקבות והארנים נעו ברוח. קריר קצת. התכרבלתי בשמיכה הצבעונית. בשוקיה...

בוקר בחדרה המקושט. הספרים והתמונות והאגרטלים והרעלים המסוכנים. "אני פה ישנתי כל הלילה?"—"תה לא רוצה להישאר כאן?" שאלה. נשכה את שפתיה, "זאת שטות". מאוס המטונף זינק על המיטה, בוהירות ראויה-לציון, שלא לנגוע בי. לרגע חשבתי, מבודח למדי, אפילו ללטף את זנבו. הוא התרפק בנאמנות על כפות-רגליה. "עלי ללכת", אמרתי. רצייתי מאד לישון. כה רבים מחכים לי, או מחפשים אותי, או מתמוטטים בגללי—אפשר לעוף לתוך תל-אביב ולעורר שם מהומות—לעזאזל, רק שיניחו לי לישון. הכלבים לא יעזבו אותי. הם ירדפו אותי בלשונות אדומות תלויות. לא פחדתי שמא יתגלה שהדלתות נסגרות בפני כי היו כמה זונות שתמיד תחפניה לי. אמא, כנראה, תתעלף...

"אני רוצה לישון", נהמת.

שרית קמה והלכה להכין קפה, מאוס מנתר בעקבותיה. נעלמה במטבח. הדלקתי סיגריה ובחנתי את הצבעים הקודרים סביב שנראו עיפיים באור השחר המפפח והפושט את מערומי המרבדים והקירות. שחר-של-חלב... בחילה התחבטה במעי.

ומחשבותי מתו, כנראה, בתשוקה התמוהה להמשיך בשינה. זרקתי מעלי את השמיכה. התנים ודאי הסתלקו. לאן? "אל החורבות ואל הקברים", אמרה שרית. נכנסה אל החדר ושמה את הקפה על השולחן העגול.

"מה ז' שאלתי משתאה.

"התנים ישנים בין המצבות", אמרה שרית והוסיפה לי סופר.

"תיכף אלך להביא ארוחת-בוקר", הצטחקה. "גם חלב, אולי... מה שאתה רוצה... אולי גנקיק... גבינה...—" "סיגריות", אמרתי. רוח-הצפירים דפקה בוילונות הסגולים שעפו בעליבות לפני החדר הכהה, כאילו מועדוני-הלילה מתפשטים עירומים לעמוד במיסדר, רועדים בקור... זהו קץ החלומות. מיסדר-בוקר, ורוטטים מעוותי-פנים. לא-מגולח...

"קפה נהדר", אמרה שרית, במבוכה, כמו ביקשנו לשכוח את הלילה. והחלומות שנעלמו, ימח-שמן. הארניים הצטמררו. הציפרים צווחו. בולבול נחת על אדן-החלון, ניקר במשקוף בחוצפה וטס בקול ענות תרועה... עיני שרית עייפות, מיחלות. היא השפילה את מבטה, וכפות רגליה תעו בין הקבקבים הרקומים. כה גאה וציורי. המוקיון שנשק לה היה לבן כסיד. וסחוט במסכנותו כגרוטאת-אדם. צבעים קודרים. החיור לא סר מעל פיה, ועיניה נותרו עצובות תלויות על הווילונות, על הענפים בחורשה, על מאוס המצונף לרגלינו. הסיגריה שלי צנחה אל מאפרת-החרס. היא קמה בכבוד וניגשה אל הארון. כשהתכופה גיליתי כמה עגום הוא לראות את מפלי עפוזה בתחתונים, ואת המקום, המוצנע בארון, שבו החזיקה את כספה...

"קודם-כל, ארוחת-בוקר", אמרה בשמחה, "ואחר-כך, נראה..." היא חייכה אלי ואני השבתי חיוך. הכביש ודאי כבר נסרק על-ידי הטנדרים ועלי לדאוג להיעלם, חשבת. מאוס ילל, ולראשונה אולי גטיתי לו כעין חיבה. ל אהאמנתי שתסגירני אך לעולם אינך יכול לדעת. מצצתי מן הסיגריה. מעי כאבו. שוב ניסיתי לחייך. היא לבשה חלוק צבעוני, עם פרחי-נרקיס צהובים-לבנים, ומחרוזת-עץ שלא שכחה לענדה בשעה כה מוקדמת בבוקר. הבטתי בה במאמץ וראיתי פסלוני-עץ זעירים בפרצופי-ליצנים או שדים. היא ריכסה את הכפתור הצהוב הענק על מחשוף שדיה, תחבה את הארנק בכיס הרחב וחייכה אלי. בחוץ המתה הרוח בין האצטרובלים ועננים לבנים דקיקים שטו לאטם דרומה, ומבטי סר ממנה אל הזריחה ומדמותה, הניצבת בין תמונותיה, אל הגזעים החומים הבוקעים מן האדמה הקשה, שהיתה מכוסה סלעים ועשבים. מטושטשים עכשיו, עוטה דוק של ערפל.

"תיכף אני חוזרת", אמרה שרית. "אנחנו עכשיו נכין ארוחה—משהו יוצא-מן-הכלל". כאילו נלחמה שהלילה ימות. עיני נשאר צוננות. חייכתי. לבי חם. החתול הסתכל בי בעיניו הירוקות ויצא בעקבותיה. הדלת הוטחה-נסגרה. החדר נשאר ריק כאילו בקץ-הימים. כאילו נגמר העולם. ובכל-זאת עדיין נותרתי בו, קיים וממשי, בין הכתלים הכהים והתמונות... חייכתי. עישנתי במנוחה. חייכתי כמה דקות. הבחילה שהשתעשה בקרבי הציתה בי, אט-אט, מין עכירות סמיכה של אומץ וקור-רוח.

יכולתי עוד לעשן בשקט בכורסה הרכה ולמעוך לבסוף, שתאום, את הסיגריה, בין
הבדלים הריחניים במאפרת־החרס...

מארונה לקחתי מה שהיה שם, מאתיים לירות, נעלתי את נעלי וקשרתי להן שרוכים
שמצאתי באחת המגירות. בלי לסגור את הדלת הלכתי משם לתוך החורשה, אל עבי
החורשה, ברוח־השחר הנעימה, בין צהלות הציפורים המשתובבות, מדלג על הסלעים
ומכסח את העשבים—בשביל המתפתל, המוצף ביקודי־חמה ועלים מפוזרים, בדרך
החוצה את שורות הארנים הירוקים—אל הכביש.

איתן איתן: לא עוד

אבל לא עוד, עוד שומע עני ורעב וטבוחים
מרמים עשוקים, שומע רעש רעד עצמות מבעד לרפוד בשר
שומע דם רץ, לא תמידות המנגינה הנפלאה

בעמק מות עין אדומה ממשיכה לבעור הלת תאורה מרהיבה
כל לילה אחר יום ועוד יום ועוד לילה ויום ולילה

אנחנו שמדברים מה מדברים שעוברים מה עוברים
מלאים עצמות מלאים, עצמות אלה, אלה עצמות חיות
חיות מה חיות, אד כחל נשא נשא מקרבנות אדם
נשא באויר בהיר של סתיו נשא גופת זהב לסתיו
חטוב קרירות בקר סבוב משב רוח
חם צהרים המון ענן מתאסף המון גשם חדש בא
המון עצמות מתאסף רועד מרפד נאפד בשר
ואיפה המון הנשמות

אני ידעתי ידעתי חטוב סתיו מריח אד אויר נשא
שומע רעש רעד עצמות מבעד לרפוד בשר
שומע דם רץ, לא תמידות המנגינה הנפלאה

בעמק מות המשיח עומד עין אדומה מלאה דם
ממשיכה לבעור הלת תאורה מרהיבה

עומד המשיח משיח במה למה
עומד חוזה עצמות רפודות בשר
מריצות דם מריץ חלאת תשוקות אנוש

וְסָבוּב מִשֵּׁב רוּחַ מִמְּזוּרַח לְדָרוֹם לְמַעַרְב לְצָפוֹן מִבְּקָר לְצַהֲרִים לְעָרֵב לְלֵילָה
 עֲמוּס מִבְּטֵי אַנְשִׁים, נָשִׁים, תְּמַהוֹן יִלְדוֹת, יִלְדִים, מְשִׁיחַ
 עֵין אֲדָמָה מִמַּתִּין
 קוֹל הַמּוֹן הַנְּשָׁמוֹת נַעֲלָם מְאֻזְנֵי בֶשֶׁר דּוֹבֵר
 קֶצֶר רוּחַ גִּדְל מִשְׁנָה לְשָׁנָה גִּדְל

אֱלֹהֵי נִשְׁמוֹת מִבְּקִשּׁוֹת עֲצָמוֹת, אֱלֹהֵי נִשְׁמוֹת מִבְּקִשּׁוֹת בֶּשֶׂר
 דָּם רְאשִׁים מִתְּנַפֵּץ אֶל אִמַּת מִתְּנַפֵּצַת אֶל רְאשִׁים
 וְאִם אֲנִיד - אֲנִי אֵין לִי מָה לְהִגִּיד - דְּמִי בְּרֵאשִׁי
 יָם מְלֵא אֲרֻצוֹת
 אֲרֻצוֹת מְלֵאוֹת יָם
 מִשֵּׁב הַיָּם לְבָן מְאִימָה
 לְבָנָה מְאִימָה צַעֲקַת הַשְּׁחָפִים לְהִקַּת קְרִיעָה אֶלְמַת
 הַמּוֹלֵת הַמִּשֵּׁב הַיָּם זֶרֶם בְּדַמִּי
 רוֹנֵעַ רוֹנֵעַ נוֹפֵי אֶלֶם הַדְּבוּר
 תְּמֹו תְּמֹו חַיִּים אֱלֹהֵי

פְּנֵי אֱלֹהִים חֲדִים אִם אֲרֵאָה לֹא אֲרֵאָה
 אֶפְלוּ לֹא הַמּוֹלֵת הַיָּם צְרִיחַת הַשְּׁחָפִים הַלְּבָנָה לֹא אֲרֵאָה
 זָלִים, מִשֵּׁב עוֹר לְבָן עָכוּר מְאֻדָּמָה לֹא אֲרֵאָה
 מַעֲט מַעֲט אֲשַׁמַּע הַמְּנַנִּינָה הַמְּנַנִּינָה אֲמוֹר הֵייתִי לֹא עוֹד

(מתוך "ארץ אמור")

אילן בושם: סיפורו של סופר

תכלית חיינו היא פיתוח העצמיות ואיש-איש מאתנו נוצר להגשים טבעו בשלמות.

א. ויי ל ד

לא ידע אם לשמוח על שעדיין לא קיבל את צו־הגיוס אם לאו. לא נעים היה לבחור צעיר להיראות בעיר הריקה כמעט מאנשים בני גילו. חשש גם משובם של החברים, מן הלהג האינסופי באותו ענין. מצד שני, היתה הרגשה של הפסד: דבר כלשהו מתרחש והסקרנות דוחקת להציץ. כתאונת־דרכים המקבצת סביבה קהל עוברים־ושבים.

לבסוף הגיע הצו. הפעמון החשמלי צירצר בשש בבוקר והוא אמר לאשתו: "זהו זה". עטוי פיג'אמה ואפוף קורי־שינה שירך דרכו אל הדלת. ההמולה שבחוץ הידהדה באזניו כקול־מצלתיים.

"תבוא לבסיס מה שיותר מהר. אין לנו יותר מקום במכוניות. הבסיס שלח חמש מכוניות לאסוף את האנשים וכולן התמלאו כבר". הוא סגר את הדלת ושירך דרכו למיטה.

"מזולי שהמכוניות התמלאו", הירהר, "עוד היה חסר לי להסתדר כשהם עומדים לי על הראש". הוא יתמסר עוד קצת לשינה, יתקלח ויאכל לאֶטו. הוא שנא את פרצופו המשולהב של החייל כאילו מדובר היה בעסק של אביו.

אשתו ביקשה לדעת במה המדובר. הוא סיפר לה.

"ואם את חושבת שאבוא לבסיס באחת־עשרה יקרה משהו, אז את טועה. מלחמה זה באלאגאן אחד גדול. איש לא יודע מימינו ומשמאלו".

קרוב לאחת־עשרה בבוקר הגיע לבסיס. התיצב לפני מי שצריך היה להתיצב, וכפי שסבר מלכתחילה לא נשאל לסיבת איחורו.

אחר הצטרף לקבוצת יושבים מהם נודע לו שהאוגדה נמצאת "למטה" ושהיושבים כאן, כולל אותו, אמורים להוות מילואים למקרה שמישהו שם "למטה" ייפגע או יחלה וכיוצא באלה. רווח לו.

אלא שמדי־פעם נשתרבו לקבוצת היושבים פרצופו של בעל דרגה כלשהי שתהה על עיסוקו של איש זה או אחר מן היושבים. "באלאגאן, באלאגאן", הירהר, "נראה שלא חשבו עד לפרט האחרון". ובאלאגאן זה שעליו שש שעה שבאו לקרוא לו למילואים נראה לו עתה מפחיד ומאיים לשטוף אותו כגל אל מחוץ־חפץ שלא רצה להגיע אליו.

הוא שהה הרבה בבת־שימוש אלא שאיתרע מזלו ובאחד מפרקי־הזמן בו לא שהה

בבית-שימוש נשאל על-ידי בעל הדרגה כלשהי, על אף שישב בדול בקרב החבורה ולא קפץ בראש, אם יודע הוא לנהוג בזחל.

"בקושי בטקסי", ענה, על אף שבשר היה לנהוג ברכב במשקל של שמונה טונות. חיור מהתרגשות פרש מחבורת היושבים ושוטט במחנה עד שהחשיך. לאחר ארוחת-הערב, על אף השעה המוקדמת, התקינו האנשים עצמם לישון. פיטפטו על כך ועל כך, הפריחו בדיחות, ציחקקו, כגוף המיטלטל מצד אל צד עד שנרדם. לאחר זמן השתרר שקט.

פתע התרומם מעט ומילמל משהו. חזרו וקראו בשמו. הבין שקול מלמולו לא הגיע לאזניהם של אלה שצריך היה להגיע. שתק.

קראו בשמו של מישהו אחר. גוש כהה התרומם מעל הקרקע ונע, מתנדנד מעט מצד אל צד, אל עבר הקורא. השנים עמדו קימעה איש אצל רעהו. אחר נעקרו והלכו להם.

הוא ישן ואיש לא יוכל להאשימו מדוע לא התעורר. כשאדם ישן הוא ישן ואין לו שליטה על עצמו.

עטוי שמיכה קיצית אפורה-שחורה מאובקת, כשתרמילו המלא חפצים ובגדים מן הבית דבוק אל גופו, מיהר לאחד האהלים הרבים שפזורים היו בסביבה. ההוראה היתה לישון בחוץ בקירבת צריף בו שכנו המשרדים השונים של היחידה.

האוהל היה, כמצופה, ריק מאנשים. חמש-ש מיטות-ברזל עם וכלי מזרונים עליהן העידו על חיים שרחשו במקום בזמן מן הזמנים. הוא התישב על אחת המיטות וזו חרקה ונדמה היה לו שהרעש מהדהד בכל המחנה. הוא התכרבל בשמיכה הקיצית האפורה-השחורה המאובקת וניסה להירדם. הוא שנא את השינה בבגדים בשמיכות צבאיות אפורות-שחורות מאובקות. נרדם לא נרדם כאילו עלה וירד על-גבי גלים. ביקש לישון כדי להתרחק מן המאורעות וחשש מפני השינה כדי שלא יבואו עליו המאורעות במפתיע. קולות אדם, אורות קלושים של מכוניות וטריטור מנועיהן, היו קרובים ורחוקים ממנו בעת-ובעונה-אחת.

פתע התעורר. מבוהל מעט הסתכל בשעונו. השעה היתה שלוש לפנות-בוקר. משמע שנרדם. עדיין באוהל. עדיין בנתיב הפריחה. עדיין לא נתפס. שקט שרר בכל. אפילו שררה בכל. "רק שלוש לפנות-בוקר", הירהר, זמן רב עוד לפניו עד שיאיר השחר.

הוא שכב וראשו על שתי כפות-ידיו שאצבעותיהן שלובות זו בזו ומבטו נעוץ בתקרת האוהל שלא נראתה מחמת החשיכה. תסיסה נעימה רחשה בחזהו ובגרונו. היה משהו מהרחבת-הדעת בדברי תשובתו על שאלתו של בעל-הדרגה באשר ליכלתו לנהוג בזחל ובכך שלא הגיב על קריאת שמו.

השכיבה באוהל, בלילה, מנותק מן המתרחש, החריפה תחושות משכבר וחצאי-רעיונות נבטו לרעיונות נוכח המצב החדמשמעי שאליו נקלע.

הירהר במה שקרא על היקום ונאנת. עד המאה השש-עשרה היתה סברה (בה תמכה

הפנסיה) שכדור-הארץ (היוונים, על סמך תצפיות ומדידות שביצעו, הגיעו למסקנה שהארץ בעלת צורה של כדור) הוא מרכזה של תבל וכל הכוכבים נעים סביבו. באמצע המאה השש-עשרה (כתוצאה מעבודתו של קופרניקוס) התברר שכדור-הארץ וכוכבי-הלכת מסתובבים סביב השמש. כשהבינו שכדור-הארץ אינו מרכז היקום חשבו שהשמש היא מרכזו. עתה ידוע שהשמש היא רק כוכב אחד מביליוני כוכבים המכונים במערכת חלזונית עצומה של כוכבים, גז ואבק המכונה מערכת שביל-החלב או גאלאקסיה. פעם חשבו שהגאלאקסיה היא כל היקום אך במאה העשרים גילו שיש עוד מערכות דומות במרחקים גדולים מן הגאלאקסיה שלנו וגם אלו קרויות גאלאקסיות.

ועל-אודות החיים: בכל מקום בחלל מוצאים אותם יסודות פיזיים שהם תנאי להיווצרותם של חיים. כוכבים מתפוצצים מעשירים את ענני המימן הנישאים בחלל ביסודות מורכבים יותר שבסופו של דבר הם מתגבשים לכוכבים חדשים. על-גבי כוכב-לכת מסוים העלתה פעילות ביוכימית מקרית חומר בלתי-פעיל לרמה של תודעה. דמותו של האדם התגבשה בבטנם הלוהטת של כוכבים ולא ברחם אמו. האדם עלה מן העננים המתכווצים של גז ואבק לאחר הולדת השמש וכוכבי-הלכת. תהליכים אורגאניים דומים לאלה שהולידו את האדם התרחשו ודאי, לדעת מדענים מסויימים, פעמים רבות במקומות אחרים. אלא שדמותם של יצורים אינטליגנטיים בכל מקום אחר על-פני היקום לא תהיה בבואה של האדם לפי שהמורכבות הגינטית של האדם גדולה כל-כך עד שהסיכויים שאין לו לאדם כפיל מתבטא במספרים אסטרנומיים.

יש מדענים הסבורים שמספר הציביליזציות המקדימות בהרבה את הציביליזציה שעל-פני כדור-הארץ נע בין חמישים-אלף למיליון. ובכן, היררה, כדור-הארץ אינו מרכז העולם ולא במאמר-אלוהים נברא אלא על-ידי התפוצצות כוכבים שהעשירו את ענני המימן הנישאים בחלל ביסודות מורכבים יותר שבסופו של דבר התגבשו והיו לכוכבים. והאדם אינו גזר הבריאה אלא יצור מקרי שנוצר עקב היווצרות תנאים אורגאניים כאלה וכאלה. מכאן שהאדם—על כל אשר יצר ועל כל מערכת מושגיו—איננו מהות מיוחדת במינה אלא הוא בחזקת התפתחות אורגאנית אשר בשלב בו היא נמצאת מזה כ-700 אלפי-שנים יש לה סימני-ייחוד כשם שפל חי אחר בשלב ההתפתחות האורגאנית בו הוא נמצא יש לו סימני-ייחוד של חיים אלה-ואלה. מכאן שאין חיי האדם בעלי משמעות יותר מקינת הציפור.

כמעט והדליק סיגריה (רגוע היה ולבו טוב עליו) אלא שלפתע זכר את המסיבות: לילה, מלחמה או כמעט מלחמה, והוא, שהפקיע עצמו ממערכת של מושגים, אמונות, דעות ומנהגים שאדם נולד לתוכן; מכלול שהוא דם-התמצית של חיי אדם בכל חברה אנושית באשר היא שם. שכן חיי האדם לא היו חיים באותם מרחבים גוראים, של חוסר תכלית נראית-לעין, חוסר הבנה לתופעות ולמוות לולא אותם מושגים, אמונות, דעות ומנהגים שפיתח על-מנת להקל את סבל קיומו.

לא ידע מה גורא ממה: זה שכדור-הארץ אינו מרכז העולם, זה שקיימים חיים גם מחוץ לכדור הארץ, או זה שהאדם התפתח מצורת-חיים נמוכה. ואותו קיום המקרי, פרי תנאים אורגאניים ופיזיקליים מסוימים, הצרים להם צורות מצורות שונות על-פני כדור-הארץ ובמקומות אחרים, גם הוא בחזקת סכנה, שכן די בשינוי "קל-שבקלים" בנתונים פיזיקליים מסוימים (כוכבים מתפוצצים מעשירים את ענני המימן הנישאים בחלל ביסודות מורכבים יותר שסופם מתגבשים לכוכבים חדשים) וחזיון החיים נעלם ואיננו, ודבריי-ימיו של האדם והאלמוות של גאוניו יקפאו או יישרפו יחד עם כדור-הארץ, כדבריו הנוראים של עורך-הדין ב"התערבות" לצי'כוב.

ובנוסף על כך, המוות המכלה הכל. כן, הוא יודע, לולא המוות לא היתה היסטוריה (לא היה "לפני כך-וכך שנים"), לא היו שמחה, עצב, שירה, ואף-על-פי-כן מה-גוראים דבריו של דה-מרסי ב"חווה הנישואים" לבלואק על בוזו לכסילים הנזאלים להאמין בחיי הספר שעה שחולות מדבריותיה של אפריקה מורכבים אפר של ערים כלונדון, פאריז, ונציה ורומא. ומה-גוראים דבריו של עורך-הדין ב"התערבות" לצי'כוב, לאחר ששינה את השקפתו על החיים, אחרי שלמד בעיון את חיי העולם הזה משך חמש-עשרה שנות שבתו מרצון בכלא, על כך שהכל עובר-ובטל, הכל אין-ואפס, חזון-תעוועים ודמיון כוזב. האנשים אמנם גאים, גאים וחכמים, אך המוות ימחה אותם מעל-פני האדמה כעכברים השורצים מתחת לרגליים. ובכן, צמחו להם חיים בעל-כרחם, מקריים ובני-חלוף; התפתחו לכיוון שהתפתחו, התפצלו לאלף-ואחת מהויות של חיים. "אהה", הפליט בנעימה של בוז והחווה תנועה של ביטול בידו, "לאמיתו של דבר, כמעט אין אנו קיימים". הוא קם ממיטתו והסתובב באוהל כאילו דיבר אל מישהו.

לפתע נבהל מפליטת-הפה בלילה ומן ההתרועעות באוהל אנה ואנה והתישב על המיטה בה ישן. כשמרפקיו שעונים על ברכיו, וגב כפותיו תומך את לחיו, ראשו ומבטו מוסבים אל רצפת האוהל העשויה מישטחי בלוקים אפורים, כשברווחים שביניהם צומחים מיני עשבים, הוסיף לארוג את מחשבותיו.

במרוצת הזמן השתכללו חיי האדם (מהות אחת מאלף מהויות של חיים) ונפש האדם נעשתה מורכבת עד שנבדל אדם מחברו כמו שחיה נבדלת מחברתה תוך שמורכבות האופי והתכונות תובעת גישומה במחשבה או בעשייה. אנשים חיים את עצמם כשם שכל חיה חיה את חייה המהותיים לה. לאמיתו של דבר, אין דבריי-ימי האנושות על כל גילוייהם אלא חייהם של אנשים מסוימים את עצמם. דימה את חייהם של בעלי המיוחדות את עצמם להרכנת ראש ולבטישת רגליים בקרקע של צבאים המוכנים לקרב על הפרפריה שלהם.

רעיונות ואידיאות אינם מרחפים בחלל האוויר אלא נוצרים בנפשם המורכבת של אנשים מסוימים ודברים שבמרוצת הדורות נראו בחינת עומדים ותלויים באוויר מקדם-קדמתה אינם אלא מעגלי האדנה הרחוקים מן האישיות היוצרתם במקום ובזמן; דברים שבמרוצת הזמן, חלה בהם טרנספורמציה בנשמתם של בעלי-

מיוחדות אחרים כשהם מועברים ממקום למקום ומדור לדור מבעד לאלה שהם "דף חלק" לכתוב עליו או הנכפים לכך על-ידי בעל האישיות היותר גדולה. לאמיתו של דבר, אנשים "כותבים" באנשים אחרים. חזיונות-תעותים של שליטים למיניהם אוחזים בציציות-ראשם של אנשים וסוחפים אותם למערבולת חייהם, ובעצמה רבה, עד קרקעית תכונותיהם השונות והמשונות. "אידיאות" פוליטיות דתיות ואחרות "מחלחלות" בלבותיהם של בני-האדם ומפעילות אותם בזמן כלשהו, ובעצמות שונות, ומיני "משמעויות" נוצרות מ"התפוצצות" האישיות הגדולה כחלקי סלע ניתזים: עמים, גבולות, "ערכים" וכו'. ואת הגבולות הרחבים של האישים הגדולים ממלאים אישים מסדר-גודל קטן יותר והרוב העצום של האנשים שהם "דף חלק" לכתוב עליו או שהם נכפים לכך. "כך", הימהם וחיכך כפות-ידיו בשביעות-רצון כאילו שיכנע יריב סמוי בהגיון דבריו.

פתע "חש" בסיפוריו כאילו מישש את אברי גופו. הם מילאוהו עד אחרון הנימים שבו. בדמיונו "דיפדף" במחברתו שפריכתה כתומה-חומה עבה (כפי שעשה פעמים רבות במציאות) אשר בה מדביק היה את חוות-דעתם של עורכי רבעונים ומוספים ספרותיים, לענין סיפוריו. בהרגשת סיפוק וחיוך השתרע על המיטה.

כן, ברי היה לו שהבקורת על סיפוריו, שהוחזרו אליו בזה אחר זה, העידה על שיפור ניכר בכתיבתו. אם בתחילת כתיבתו "דיברה" הבקורת על כשרון ערטילאי וציינה את "צורת הביטוי המקורית" שלו, או את "רעיונותיו מעוררי-המחשבה", או את "ראייתו המקורית", פעמים אפילו ה"נוקבת", אך לא מצאה ידיה ורגליה ברכיכה שהתפרצה מנפשו ("קטע ממשוה ללא התחלה וללא סוף". "הכתוב מאד לא מגובש ולא מהוקצע הן מבחינה לשונית וסגנונית והן מבחינת המבנה והתיאור". "עירבוב סגנונות"), הרי עתה נתפסה לדברים כגון "חוט-שדרה", "מיתח", "תיאור אינטנסיבי", "חדירה" למבוכתו וספקותיו של הגיבור וכיוצא באלה. הוא המשיך ו"עילעל" בדמיונו באותה מחברת כמי שמלטף ראשו של מי שחביב עליו ומבטיחו נאמנה שלא יאונה לו כל רע.

אותו חוסר רצון "לרדת למטה", שנבע מכך שאותו ענין לא חדר במפולש את נפשו, הפך פחד טמיר לחדול מהיות עוד בטרם יחיה את עצמו. היתה זו הרגשה של היקלעות לאש צולבת כשאין לך גגיעה לנושאי הריב.

אף שסמוך לבוקר גברה עייפותו ובאמת-ובתמים ביקש לישון, לא רק כדי להתרחק מן המתרחש וכדי שתקצר לו הדרך ויגיע למחוז-חפצו בתכלית ההקדם, לא היה יכול להירדם מחמת ההתרגשות שתקפה אותו לקראת הפגישה עם הסיטואציה שהוא אשר גרם לה להינצר.

משהגיעה שעתה של ארוחת-הבוקר הזדקף מעומק האוהל ובחן את סביבת הצריף שלגדה פרשה אתמול קבוצת האנשים לישון. גפש לא היתה במקום. הוא חמק לעבר השירותים ואחר פסע לכיוון חדר-האוכל. תוהה היה איך יגיבו למראהו האנשים שאתמול שהה במחיצתם. הוא התישב ליד אחד השולחנות שאליו הסבו כמה מהאנשים ששהה במחיצתם אתמול. כלי-אוכל שיקשקו ושיחה קולנית קלחה לה על כך ועל כך.

"בדרך-אגב", סקר את פרצופיהם של היושבים בלילה כאשר לא הגיב על קריאת שמו ואחר חמק ממקום רבצה של הקבוצה, הבחין בו, או גדמה היה לו כי הבחין בו, גוש כהה אחר שהתרומם גם הוא לשמע קריאת שמו. מישהו ניענע לו עתה בראשו שלום רופף. השאר אף לא "הבחינו" בו. מתוך שיחתם התברר לו שמקבוצת הממתינים שמנתה חמישים איש לערך גותרו כשתי עשרות בלבד.

לאחר-מכן שוטט ליד משרדי היחידה. מפקדים בדרגים שונים יצאו ובאו בפתחי החדרים ודיברו קולנית איש אל רעהו או אל הפקידות-החיילות שישובו אצל שולחנות של עץ או פח, שעליהם מונחים היו טלפונים ושאר אבזרי-תקשורת.

אכן, חלל היולי הם החיים, היררה, ואנשים במיוחדותם הם הממלאים אותם ולא עקרונות כלשהם. הרגשה היתה בו שכבר לא "ירד למטה" שכן אותם ש"ירדו" כבר מילאו את החלל ההיולי של החיים בסיטואציה הנדונה (הוא דימה את האנשים האצים-רצים-מתרוצצים ואת רעמיהם של כלי-הרכב המתגלגלים על הכביש לגרורים בלולים הנשפכים לתוך משפך-ענק שפתחו המוקשה והמכוון למטרה מסוימת עשוי מאות ואלפי הגיגים אחוזים ודבוקים זה בזה, פרי סיטואציה נפשית של אנשים מסוימים המתבטאת באנשים אחרים) עד שכמעט פנה אליו מפקד כלשהו בשאלה למעשהו במקום (בזאת הבחין על-פי הארשת שבעיניו והעיקול שבשפתיו ותנועת היד הרומזת לו ליקרב) רק שהוא חמק לו "בתום-לב" מעבר לפינת הצריף בדרך "לעשיית צרכים" ולא שעה "לכווני-החן" של אותו מפקד, שכעבור רגע פנה למקום שפנה, פרצופו משולהב והוא מלהג ומגפנף בידיו כאילו כוח כלשהו אוהזו בערפו, וצווח.

טירוף יהיה זה מצדו אם יוסיף לשוטט במחנה הריק מחיילים, היררה, שכן בסופו של דבר יעלה באקראי בחרמו של איזה נציג המיצג את מיוחדותו, שעברה טרנספורמציה אחת-מני-רבות, של אדם שחי בזמן מן הזמנים.

הוא פנה לאוהל בו שהה משך הלילה וארזו את תרמילו. את שתי השמיכות הצבאיות השחורות-האפורות המאובקות ש"חתם" עליהן החליט להשאיר באוהל ולו גם יוצרך לשלם בעד אבדן בזמן מן הזמנים. (לא יכול היה להשיג "טופס-טיולים" שכן להשגת "טופס-טיולים" צריך היה שישוחרר רשמית אך מהו תשלום בעד שתי שמיכות לעומת נטילת גורלו בידי).

הוא התקדם לעבר השער הראשי של המחנה. מי יודע היכן הוא עתה: "למעלה", "למטה", או בדרך. וכשיחזרו האנשים תעלה המהומה עד לבה-השמיים שכן יבקשו להגיע למקום שהם צריכים להגיע ולהיות שוב במידות השונות, הם-עצמם, ולהתנער מחיבוקו העז של כוח הכופה אותם להגשים את עצמיותו.

חוסר העתקים מתלוש-המשכורת ומשובר-הנסיעה יכול להיות עדות לכך שלא היה במילואים. אך, לאמיתו של דבר, אין חסרונם של שנים אלה מוכיח מאומה. יכול אדם לוותר על שובר-הנסיעה או, אם בעל-רכב הוא, לא יודקק לו מכל-יכול ואף שחייב חייל בקבלת המשכורת, כבר אירע שמגויס ויתר עליה לשם קיצורו של תהליך ה"שיחורור". ובסופו של דבר, אותם מאות-מאות של פנקסים עם העתקים של תלושי

משכורת ושובריי-נסיעה מתערמים, ודאי, באיזה מחסן, ומעלים אבק. העיקר הוא שגרשם בבואו למילואים ושפנקס-המילואים בכיסו, שפן פנקס-המילואים שאָתו הוא עדות לכך ששחרר מן המילואים כחוק. כמה קל היה לגשת, בזמן המתחם, לשולחן המרופט שעליו עמדה קופסת-עץ צרה מוארכת-מרופטת ובה פנקסי-המילואים החומים ולשלוף ממנה את הפנקס (ואולי לא קל היה לעשות את שעשה רק שקל היה לגביו). לאמיתו של דבר, לא היה צריך אפילו להטביע בפנקס, במקום שצריך, את חותמת היחידה, שפן פעמים לא הוטבעה חותמת היחידה בסוף שירותו במילואים.

מה-נפלא היה זה לעמוד בכביש מחוץ למחנה. הוא גשם מלוא ריאותיו אוויר כאילו יצא מתוך כוך. אישיותו "נתמתחה" כגוף שהיה נתון בתנאים פיזיים בלתי-נוחים. כשחזר העירה לא חשב עוד על אי-הנעימות שבהופעתו בעיר הריקה כמעט מאנשים בני גילו. רק שמאליו אירע שהסתגר בביתו משך ימי המלחמה הספורים.

בתגובה על משלוח סיפורו קיבל, כעבור שבועות-מספר, את התשובה הבאה:

לכבוד

מר

רחוב

מר הנכבד

הסיפור מתקבל

נשמח לקרוא עוד מפרי-עטך

היתה זו, קודם-כל, פעילות רוחנית הנמצאת ביסודה של כל פעולה אנושית, מן הנמוכה ביותר ועד הרמה ביותר, ושבלעדיה לא תיתכן התפתחות כלשהי של חיי אנוש; שבלעדיה לא ייתכנו חיי אנוש כלל.

אהרן אנויר: תנוונות כחדר־הניתוח

א

מהר, דוקטור, צריך לעזור במספר 7.
כבר שעה וחצי מנסים להוציא ממנה את העבר.

ב

עם שולו אני נכנס לחדר־הניתוח מספר 7.
שולו זה: מפלי־בשר גמלונים, מצח גבח
מתנצץ ברסיסי־זיעה. מזכיר איזה פיל אתלטי,
כבד־זריז, סבלני, אך גם כומס
תעצומות חרון בלום בחדק נושף־קולטני.
נמרץ הוא פוסע, בחלוק ירק דהוי־כבוסים
וכמתה תואמת לפדחתו. בסבר עסקני תכליתי, אם גם לא
של מי אשר יגיס בכמו אלה את לבו. הוא לא. ואני
אחריו, מדי כמדיו, מתחזה כאיש־סגל, מסתגן
נכרי וסקרן במחוזות הכאב של עסות־אדם מתטאות,
מרדמות, שותתות. במחוזות האלימות הרפואית
המושיעה, המלמדה.

ג

גבשושי־אברים בוצצים מן הפות הפעור...
משוך, שולו! משוך בגור! הוצא אותו חיים!
הוציאהו לחיים... היתה לו הפסקת־נשימה של כמה

שְׁנֵי־זוֹת. לְתֵת לּוֹ הַנְּשֵׁמָה, עֲסוּי־חֻזָּה!... הַיּוֹלָדֶת,
 צְהַבְהִבָּה וְחֹרֶת, אֵינָה יוֹדַעַת כָּאֵב. אֵינָה יוֹדַעַת
 מְאוּמָה. מְחִיכֶת מַעֲמָקָיו שֶׁל אֲנִי־יָרְכִים מְרַדֵּם
 וְקָהוּי... הַחַיִּים הֵנָּה זֶה יֵצְאוּ מִמֶּנָּה, אֵף נוֹתְרוּ
 בָּהּ עוֹד חַיִּים. גַּם שְׁלֵה קְרוּיִים חַיִּים, לֹא כֵּן?...
 חִיּוֹף מְרוֹקֵן. מְרוֹקֵן עַד תָּם. רְפוּי מְכַל רְפוּי.
 אֵף גַּם שְׁפוּי. יָס, סִיר!... מְחִיכֶת בְּאֶשֶׁר־שְׁרִידָה רֵאשׁוּנִי,
 בְּהֵמִי, חִתִּי. מַעֲמָק פֶּרְקָן מַעְרָטֵל, חֻזִּי.
 לֹא שְׁפֹתִים פְּשׁוּקוֹת מְחִיכוֹת בָּהּ. לֹא פֶה פְּצוּי.
 עֲרוּתָה הַפְּשׁוּקָה מְחִיכֶת. תּוֹדָה רַבָּה, דּוֹקְטוֹר־
 הִיא לוֹאֶטֶת כְּמוֹ מִבֵּית־סֵתְרִיָּה הָאֶפֶל, אֲשֶׁר עֲתָה־זֶה
 גַּח עוֹלָם חֲדָשׁ מִמֶּנּוּ... "אוּ. קִי, גִּנִּי, מִפְּטִיר
 שׁוּלֹ, "אֵת בְּסֵדֶר עֲכָשׁוּ. אֲתָם שְׁנֵיכֶם בְּסֵדֶר־".

ד

לְחִלּוּחִית־הַכֶּרֶה מִפְּצִיעָה בּוֹזְנֵי־עֵינֶיהָ שֶׁל גִּנִּי.
 בְּסֵמוּף בּוֹקְעִים צְוִיצִי־בְכוּרָה מְאוּתוֹ מְטֹאֹרִיט שֶׁל בָּשָׂר
 וְעֶצְבִּים. "בּוֹא אֲרָאָה לְךָ מִשֶּׁהוּ אַחֲר־", זוֹרֵק אֵלַי שׁוּלֹ,
 וְאֵנּוּ יוֹצֵאִים מִחֲדָר־הַנְּתוּחַ מְסַפֵּר 7 בְּבֵית־הַחֹלִים הַגְּדוֹל.
 בּוֹשִׁינְטוֹן, דִּי. סִי, אֶרֶה־ב, אֲמֵרִיקָה, עוֹלָם, תְּבַל.

ולאדיכניר נאבוקוב: שירי הראשון

פרק י"א מן האוטוביוגרפיה, "דער זפרון"

כדי לשחזר את קיץ 1914, בו סקדתי לראשונה החימה הקהויה של עשיית-חרוזים, אין לי בעצם אלא לחזור ולראות בעיני רוחי ביתן אחד. שם תר אותו עלם בן ה-15, כך הייתי אז, גבוה ודק-גו, אחר מחסה מפני סופת-רעמים, שפמותה תכפו במיוחד באותו חודש יולי. פעמיים בשנה לפחות אני חולם על ביתני. בדרך-כלל הוא מופיע בחלומותי בלי שום קשר לנושאים של אלה, שיוכלו להיות כל דבר שבעולם, החל באשה שנחטפה וגמור בתורת עבודת-חיות. הוא מרחף לו, כביכול, מצטנע כחתימתו של צייר. אני מוצא אותו נאחו בפנינה של בד-החלומות, או משובץ ערמומית באיזה חלק קישוטי של התמונה. אולם יש ונראה כאילו תלוי הוא במרחק-מה, בארזקי כלשהו, ובכלל-זאת תואם את האילנות הנאים—ארנים כהים ולבנים בהירים, שלשדם סיפה פעם בעצי קורותיו. זגוגיות-צבעונים כסופריות שקופות—אדומות-כיון, ירוקות-כבבוק וכחולות-כהות—משוות משהו כנסייתי למעשה-הסבכה של מסגרות-החלונות. הריהו ממש כמו שהיה בימי נערוטי, מבנה-עץ ישן ואיתן, נטוי מעל לגיא מגודל-שרכים, בחלק הישן, הסמוך לנהר, של גן-יורה שלנו. ממש כמו שהיה, או אולי מושלם קצת יותר.

במציאות חסרו כמה זגוגיות, ועלים רמוסים נסחפו פנימה ברוח. הגשר הצר והקטן, שהתקמר מעל לנחל בחלקו העמוק ביותר, כשהביתן מתנשא באמצע קשת-בענן שנתקשה, חלקלק היה לאחר גשם קל כאילו מרחו עליו משהו כהה, משחת-קסמים במובן-מה. מבחינה איטימולוגית, יש קשר בין "פאביליון" (ביתן) לבין "פאפיליון" (פרפר). הביתן לא היה מרוהט כלל, להוציא שולחן מתקפל, מחובר בציר חלוד לקיר שמתחת לחלון המזרחי. מבעד לשנים-שלושה תאים של חלון זה, שנטולי-שמשות היו או בהירי-שמשות, בין גוני-הכחול השתיים לגוני-האודם הסבואים, אפשר היה להציץ בנהר. על קרש-רצפה למרגלותי היה זבוב-סוסים מת מוטל סרוח ליד שרידים חומים של פרח תפרחת-העגיל. וטלאי הסיווד המתקלפים על הדלת מבפנים שימשו לעוברי-אורח שונים לכתבות כגון: "דאשה, תמרה ולינה היו כאן" או "בוז לאוסטריה!"

הסופה חלפה חיש. הגשם, שתחילה ירד בזעף כשיפעת-מים אדירה שהעצים נרעשו בה וניגעו, נתמעט באחת והיה לקילוחי-אלכסון של זהב דמום שנשתברו לסילונים ארוכים וקצרים על רקע ריגשה שוככת של צמחיה. מפרשים של כחול תאוותני היו מתפשטים בין עננים גדולים—ציבורים-ציבורים של לובן צה ואפור חכלילי, ליפוסה ("הוד והדר" ברוסית עתיקה), אגדות מהלכות, בגואש וגוואנו, שבין חמוקיהן אפשר היה להבחין ברמו לחזה אשה או במסכת-מוות של משורר.

מגרש-הטנים היה איזור של אגמים גדולים.

מעבר לגן, מעל לשדות מהבילים, צצה-הופיעה קשת-בענן; השדות נתמשכו עד לגבול מקוטע וכהה של יער-אשוחים רחוק; חלק מן הקשת נמשך מעבר לו, ואותו קטע של קצה היער היה מצננץ כחזיון-כשפים מבעד לירוק-הבהיר ולוורוד של הצעיף המתנוצץ הפרוש לפניו: עדנה ותפארה שלעומתן כקרובים עניים היו זהרורי-השמש הצבעוניים, המעוינים, על רצפת הביתן.

כעבור רגע החל שירי הראשון. מה הדבר שנתן את האות? נדמה לי שאני יודע. קצה של טיפת גשם אחת, זוהרת בפאר טפילי על גבי עלה דמוי-לב, השתפל מעצם כבדה, באין כל רוח נושבת, וכמין גולה של כספית החליקה זו פתאום לאורך העורק המרכזי של העלה, ואז, משהתפרק העלה ממשאו הקורן, רווח לו ונמתח. קצה, עלה, רווח, נמתח—הרף-עין בו התרחש כל זה לא כפרק של זמן היה בעיני אלא סדק בו, פעימת-לב חסרה שמקומה נתפס מיד בשיכשוך של חריזה: במתכוון אני אומר "שיכשוך", כי משעה שאמנם בא משב-רוח מיד היו העצים מתעוררים ומתחילים לנטף כולם יחד בחיקוי גולמני למטר האחרון—גולמני כדמיונו של בית-השיר שכבר התחלתי למלמלו להלם-הפליאה אשר סקדני כאשר לרגע קט היו הלב והעלה כאחדים.

2

בחום הלוהט שלאחר צהריים היו הספסלים, הגשרים, גזעי-העצים (כל הדברים, בעצם, פרט למגרש-הטניס) מתיבשים במהירות לא-תאומן, ועד-מהרה נשאר אך מעט מהשראתי הראשונה. אף שכבר נסתם הסדק הצח, המשכתי בעקשנות בחיבור השיר. הכלי שבידי היה במקרה הלשון הרוסית אבל באותה מידה יכול היה להיות אוקראינית, או אנגלית בסיסית, או וולאפיק.* השירים מסוג אלה שחיברתי בימים ההם כמעט לא היו אלא סימן להיותי חי, שמתנסה אני, או שהתנסיתי או שמקווה אני להתנסות, ברגשות-אנוש עזים. היתה זו תופעה של התמצאות יותר מאשר של אמנות, ולפיכך אפשר להשוותה לפסים של צבע על אבן שבצד הדרך, או לגל-אבנים שהוצב כעמוד והוא מציין שביל בהרים.

אך, במובן-מה, כל שירה היא שירת-מצב: הנסיון לבטא את מצבו של אדם ביחס ליקום האסוף הכרה הוא יצר-לב קדמוני. זרועות התודעה משתלחות ומגששות, וככל שהן ארוכות יותר כך מוטב. זרועות, לא כנפיים, הן גפיו הטבעיות של אפולו. ויוואן בלאדמארק, פילוסוף אחד מידידי לאחר שנים, היה אומר שהמדען רואה את כל המתרחש בנקודה אחת בחלל ואילו המשורר חש את כל המתרחש בנקודה אחת בזמן. שקוע בשרעפיו הוא מקיש על ברכו בעפרונו השרביטי, ובו-ברגע ממש חולפת בכביש מכונית (בעלת מספר ניו-יורקי), ילד מטיח ברעם דלת-רשת של מרפסת שכנה, זקן משהק בבוסתן תורכסתני עטוי-ערפל, גרגר-חול אפור-כאפר נישא ברוח על-פני כוכב-נוגה, פלוני דוקטור ז'ק הירש בגרנובל מרכיב את משקפי-הקריאה

* שפה בינלאומית, בדומה לאספראנטו, שהמציא מ. שליר בסוף המאה ה-19 בגרמניה (המתרגם)

שלו, ומתרחשים עוד טריליוני הבלים שכאלה—כולם מצטרפים לגוף של הוויה שקופה בת-רגע, שהמשורר (היושב על כיסא-נוח באיתאקה, ניו-יורק) הוא גרעינה. אותו קיץ עדיין צעיר הייתי הרבה מכדי שאפתח איזה הון של "סינכרוניזציה קוסמית" (שוב אני מצטט את הפילוסוף שלי). אך לפחות גיליתי שאדם המקווה להיעשות משורר הכרח לו שיהיה מסוגל לחשוב על כמה דברים בבת-אחת. במהלך השיטוטים הרפויים שליוו את כתיבת שירי הראשון נתקלתי במורה-הכפר, סוציאליסט נלהב, אדם טוב, מסור בלב-זונפש לאבי (שוב אני מקדם דמות זו בכרכה), צרור הדוק של פרחי-בר עמו תמיד, מחייך תמיד, מויע תמיד. אגב שיחת-נימוסים אתו על נסיעתו הפתאומית של אבי העירה, ציינתי לעצמי באותה שעה עצמה ובאותה מידה של בהירות לא רק את פרחיו הנובלים, את עניבתו השופעת ואת הנקודות השחורות הזרועות על דבולוי נחיריו הברשניים, אלא גם את בת-קולה העמומה של קוקיה הבאה ממרחקים, ואת הקבהק של "מלכה ספרדית" שנחתה על הדרך, ואת זכר רישומן של התמונות (מוזיקים חקלאיים מוגדלים וסופרים רוסיים עבדקנים) שבפיתות המאווררות היטב של בית-הספר הכפרי בו ביקרתי פעם-פעמיים; ואו—אם להמשיך בליווח, שאין בו כדי למסור את הפשטות הלא-נתפסת של התהליך כולו—נתמלטה מתא שכן במוח פעימתו של איזה זכרון שאינו ממין הענין כלל (מד-צעד שאבד לי), וטעמו של גבעול-העשב שכוססתי נתערבב בקול הקוקיה ובמשק ההמראה, וכל אותה שעה היתה בי ערות עתירה ושלווה לערותי שלי רבת-הצדדים. הוא קרן והחווה קידה (על-פי דרכו המופגנת של ראדיקל רוסי), והרתיע פסיעותיים-שלוש לאחור, ובהילוך מאושש המשיך בדרכו, ואני שבתי לטוות את חוט שירי. דומה היה כי בתוך השעה הקלה בה הייתי נתון לעניינים אחרים אירע משהו לאותן מלים שכבר השחלתין במחרוזתי: שוב לא נראו מאירות ככל שנראו לפני ההפסקה. חשד-מה עברני שמא בדחלילים אני עוסק. למולי לא נתמשך ניצנוץ קר זה של חוש-בקורת. הלהט שמנסה הייתי להביע שוב גבר והשיב את מימצעו לחיים של אשליה. שורות המלים אשר סקרתי שוב היו זוהרות כל-כך, בחזותיהן הקטנים והמובלטים ובמדיהן הגזורים לנוי, עד שגמרתי בדעתי כי הרפיון שהבחנתי בו מזווית-עיני רק דמיון-שווא הוא.

3

חרון רוסי חייב היה להתגבר לא רק על חוסר-נסיונו הפותה אלא על עוד מכשול אחד מיוחד. בניגוד לעושר הלשוני של השירה הסאטירית והאפית, לקתה האלגיה הרוסית קשה באנמיה-של-מלים. רק בידים אמונות מאד אפשר היה לרוממה אל-על מצור-מחצבתה הדל: השירה החיוריניית של צרפת מן המאה השמונה-עשרה. אמת, בימי-אני עמלה אסכולה חדשה על עקירת המיקצבים הישנים, אך אליהם פנה עדיין המתחיל הזהיר ורך-הלבב בחיפושיו אחרי כלי שאינו מחייב—אולי משום שלא רצה שהרפתקות בצורות נועזות תטינה אותו מביטוים הפשוט של רגשות פשוטים. יולם הצורה באה על נקמתה. הדפוסים החדגוניים למדי שלתוכם דחקו המשוררים

הרוסים של ראשית המאה התשע-עשרה את האלגיה הצייתנית הביאו לידי כך שמלים נוסיומות, או סוגי מלים (כמו הביטויים הרוסיים המקבילים ל-*fol amour* או *langoureux* ו-*révant*)*, זווגו שוב ושוב, ומשך מאה שנים תמימות לא יכלו ליריקנים שלאחריהם להתנער מזה. בסידור אפייני ליאמבוס של ארבע עד שש רגליים היה שם-תואר ארוך ופתלתול תופס את ארבע או חמש ההברות של שלש הרגליים האחרונות בשורה. דוגמה טראמטרית טובה לכך היא *ter-pli bes-chis-len-ni-e mu-ki* (ס-בול-נא עי-נו-יים אין-ק-צה). המשורר הרוסי הצעיר צפוי היה לגלוש בקלות אל מדוחי תהום זו של הברות, שבחרתי להדגימה ב-*beschislennie* רק משום שהיא מיתרגמת יפה; החביבים באמת היו סממנים עלגיים טיפוסיים כמו *zadumchivie* (מהורהרים), *utrachennie* (אבודים), *muchitel'nie* (מיוסרים), וכן הלאה, כולם מוטעמים בהברה השניה. מלה מסוג זה, חרף אריכותה, היה לה רק הדגש אחד משלה, ולפיכך פגש הנחץ הקטרי שלפני-האחרון בשורה בהברה שברגיל אינה מודגשת (*ni* ברוסית, ובעברית יצאה הטעמה משונה כזאת ברגל השניה: "עי"). כך נתקבל שטף נעים, שעם זאת היה בגדר אפקט מופר מכדי שיביא גאולה למשמעות הנדושה.

מתחיל תמים הייתי, ולכן גפלתי בכל המלכודות שטומן שם-הלוואי המזדמר. לא שלא נאבקתי. אכן, עמל הייתי בפרך על האלגיה שלי, מתגיע עד בלי די בכל שורה, בחר ופוסל, מגלגל את המלים על לשוני בחגיגיות זוגת-עיניים של טועם-תה מקצועי, ובכל-זאת בוא תבוא, אותה בגידה נתעבה. המסגרת קבעה את התמונה, הקליפה עיצבה את הציפה. סדרן הנדוש של מלים (פועל קצר או כינוי-השם—שם-תואר ארוך—שם-עצם קצר) הוליד את אי-הסדר הנדוש של מחשבה, ולאחר שורה כלשהי כגון *poeta gorestnie groyozi* (בתרגום ובהדגשה: "הזיותי העגומות של המשורר") לא היה מנוס משורה מתחרות המסיימת ב-*rozī* (ורדים) או *beryozi* (ליבנים) או *grozi* (סופות-רעמים). וכך היו רגשות מסוימים נקשרים אל סביבה מסוימת, לא מתוך פעולה חפשית של רצונך אלא על-ידי פתילה ההדוי של מסורת. אף-על-פי-כן, ככל שקרב שירי להשלמתו, כך ברי היה לי כי כל שאני רואה לנגד עיני יראו אחרים. כאשר מיקדתי מבטי בערוגת-פרחים דמוית-כליה (והבחנתי בעלה-כותרת ורדרד מונח על אדמת-החומר ובנמלה קטנה התוהה על קצהו הקמל), או כשעיינתי בטבורו המושחם של גזע-ליבנה, מקום שם הפשיט מעליו איזה בריון את קליפתו הנקודה שחור-לבן, הדקה-כנייר, באמת האמנתי שאת כל אלה יקלוט הקורא מבעד לצעיף-הקסם של מלי כגון *utrachennie rozī* (ורדים שנס ליחם) או *zadumchivoy beryozi* (עצי-ליבנה מהורהרים); לא עלה אז על דעתי שהמלים הדלות הללו לא צעיף היו אלא, בעצם, קיר אטום שאין להבחין בו אלא בשברים וברסיסים השחוקים של המשוררים הגדולים הקטנים אשר חיקיתי. זכור לי שכעבור שנים, בפרור קודר של עיר זרה, ראיתי גדר שלוחותיה הובאו

* אהבה מטורפת; נכסף; חולמני.

ממקום אחר בו שימשו כנראה גדרתו של קרקס נודד. חיות ציירו עליהם בשעתו בידי מקלף-עצים זריו; אבל מי שהעביר את הלווחים וחיברם מחדש ודאי עיזר היה או מטורף, כי עתה נראו בגדר רק אברים מפורדים של חיות (ולא עוד אלא אחדים מהם במהופך)—ירך חומה, ראש של זברה, רגל פיל.

4

במישור הגופני צוינו יגיעותי הנמרצות במספר עשיות או תנוחות עמומות, כגון הליכה, ישיבה, שכיבה. כל אחת מאלו שוב התפרקה לקטעים שאין להם חשיבות מרחבית: בשלב ההליכה, למשל, אפשר היה שרגע אשוטט במעמקי הגן ומשגהו אתהלך בחדרי הבית. באשר לשלב הישיבה, למשל, חש הייתי פתאום שמסלקים אינו צלחת של משהו שאינני זוכר אפילו אם הספקתי לטעום ממנו כזית, ושָאָמִי, פירפוס עצבני בלחיה השמאלית, כדרכה בכל עת דאגה, פוקחת עין, ממקומה בראש השולחן הארוך, על מצב-רוחי העגום וחוסר-תאבוני. הייתי מרים ראש כאומר להסביר— אבל השולחן היה כלא-היה, ואני יושב הייתי לבדי על גדם-עץ בשולי הדרך, ומקל רשת-הפרפרים שלי משרטט בתנועות-מטרונום מעגלים-מעגלים בחול השחמחם; קשתות-צבעוניים של אדמה, והצבעים השונים מופעים בשינויים שבועמק החריצה.

משגמרתי אומר לסיים את שירי או למות, שוב לא ידעתי את נפשי כלל. כמעט בלי שמץ של פתיעה נמצאתי שכוב דווקא על ספת-עזר בחדר הקר, הטחוב והזנוח שהיה פעם חדרי-עבודתו של סבי. על הספה הזו שכבתי אפיים, קופא כאחד הזוחלים כביכול, ואחת מידי שמוטה עד שהיו פרקי-אצבעותי מרפרפים על הדמויות הפרחוניות של השטיח. כשהקצתי אחרי-כן מעלפון-חושים זה עדיין היתה הצמחיה המוריקה במקומה, וזרועי עודה שמוטה, אלא שעתה מוטל הייתי פרקדן על קצהו של מיזח רעוע, ותבצלות-המים בהן נגעתי ממשיות היו, וצלליהם הבשרניים המתנחשלים של עלי האלמון על המים—כתמי-דיו של מעלה, אקבות מגודלות—רטטו בקצב, מתפשטים ומתווים פקעות כהות שבהתפוצצן היו נשברות בשוליהן המעוגלים לבהרות חמקמקות ונוולות, והללו היו מתחברות שוב ומעצבות מחדש את הקצוות הגוששים. חזרתי ושקעתי באד-הערפל הפרטי שלי, וכאשר יצאתי שוב והגה היה משען גופי הארוך לספסל גמוך בגן, והצללים החיים, שביניהם השתפלה ידי, נעו עתה על הקרקע, בין גזנים של סגול ולא עוד שחור וירקרק-מימי. במצב ההוא כה נתמעטה חשיבותם של קני-המידה הרגילים של ההווה עד שלא הייתי מופתע אילו יצאתי ממנהרתו היישר לגן של ורסאי, או לטירגארטן, או ליער הלאומי של סיקויה; ולהיפך, כאשר בא עלי כיום אותו עלפון-חושים משפכר נכון אני בהחלט להימצא, לכשאקיץ ממנו, ברומו של עץ מסוים, מעל לספסל המגומר של ימי-נערותי, בטני לחוצה אל ענף נוה ועבה ואחת מידי שמוטה, בין העלים שעליהם ינועו צלליהם של עלים אחרים.

קולות שונים הגיעוני במצבי השונים. פעמים צילצולו של פעמון ארוחת-הערב ופעמים משהו שכ"ח פחות, כגון נגינתה הצורמנית של תיבת-נגינה. אי-שם סמוך לאורות היה הנווד הזקן מסובב את ידיה, ועל סמך רשמים בלתי-אמצעיים שספגתי

בשנים קודמות הייתי רואהו בעיני רוחי ממוט־רכובי. על חזית הכלי שלו מצוירים היו מיני איכרים בלקניים המרקדים בין עצי־ערבה דמויי־דקלים. כפעם־בפעם היה מעביר את הארכובה מיד אל יד. ראיתי את האפודה והחצאית של הקופה הקירחת הקטנה שלו, את צווארונה, את המפה הטריה על ערפה, את השרשרת שהיתה מורטת בה כל־אימת שמשך בה האיש והפליא את מכאוביה, ואת המשרתים העומדים כה־וכה, פעורי־פה ומגחכים—פשוטי־עם ש"להטוטי" הקופה מצאו חן בעיניהם מאין כמותם. אך תמול־שלשום, סמוך למקום בו אני מעלה את העניינים האלה על הנייר, נקרו לפני איכר אחד ובנו (מאותם ילדים בריאים ועירניים שרואה אתה במודעות־פרסומת לדייסות) שממש כך התבררו למראה חתול צעיר המתעלל בגור־סנאים—מניח לו לרוץ כדי טפח או שנים וחוזר ומונק עליו. עיקר זנבו לא היה לו עוד, גופו שתת דם. כיון ששוב לא יכול היה להימלט בריצה, ניסה היצור הקטן והמעונה תחבולה אחת אחרונה: הוא נעצר ושכב על צדו כדי להימוג בפיסה של אור וצל שעל הקרקע, אבל צלעותיו המתנשמות בכבדות הסגירוהו.

הגראמפון המשפחתי, שהופעל עם נטות צללי הערב, אף הוא ממכונות־הנגינה שיכולתי לשמוע מבעד לחרוזי. על המרפסת בה התקצבו קרובי־משפחה וידידים שם הפיק משופרו העשוי פלזי אותן "רומנסות צועניות" כביכול, שהיו אהובות על בני־דורי. היו אלה חיקויים אלמוניים פחות או יותר של שירי צוענים—או חיקויים לחיקויים כאלה. הצועני שבהם התבטא בנהי עמוק וחדגוני הפוסק במין גיהוק, שבירתו הנשמעת־לאוזן של לב חולה־אהבה. במיטבם הולידו אלה את הצליל הצרוד המרעיד פה־ושם ביצירותיהם של משוררי־אמת (אני מתכוון במיוחד לאלקסנדר בלוק). במינעם, אפשר להשוותם לפזמוני האפאשים שנכתבו בידי אנשי־עט רכי־מזג והושמעו בפי גבירות בריאות־בשר במועדוני־לילה פאריזאיים. סביבתן הטבעית של אותן רומנסות היתה משופעת בזמירים שטופי־בכי, עצי־לילך בפריחתם ושדרות העצים המלחשים שפיארו את גניהם של בעלי־האחוות. אותם זמירים סילסלו בקולם, ובחורש־ארינים רצעה השמש השוקעת בגזעים בגבהים שונים פסים של אדום לוהב. טמבור שעודו פועם כמו מוטל היה על האיווב המחשיך. משך זמן־מה עוד רדפוני באור־הדימדומים צליליה האחרונים של זמרת הקונטראלט הצרודה. בשוב השקט אל קדמותו מוכן היה שירי הראשון.

5

אכן, היתה זו מרקחת עלובה, שהכילה הרבה משל אחרים אף מחוץ לסילסולי־הקול הפסבדו־פושקיניים. לסלוח אפשר היה רק על הד מרעמו של טיוטשב ולהשתברות קרן־אור משל פט (Fet). באשר ליתר, זכור לי במעורפל שהזכרתי את "עוקץ הזכרון"—vospominan'ya zhalo (שלאמיתו של דבר נצטייר לי בדמות צינור־הטלה של זבוב־החולדה הרכוב בפישוק על זחל־הכרוב, אך לא העותי לומר זאת)—ומשהו על קסם־העולם־הישן האצור בתיבת־נגינה רחוקה. רעים מכל היו הליקוטים המבישים מפזמוני אפוכטין והגסיך הגדול קונסטאנטין מטיפוס הציגאנפקי. דודה

אחת צעירה ומצודדת-לב למדי היתה מחדירתם לתוכי בעקשנות, והיא ידעה גם להשפיד את הקטע המפורסם של לואי בוייה (A Une Femme), שבו קשת-כינור מיטאפורית מנגנת, שלא-כדרכה, על גיטארה מיטאפורית, כמו גם שפעי הבלים משל אלה וילר וילקוסק—להיט עצום בעיני הצארינה ונשי-פמלייתה. כמעט למותר הוא להוסיף כי מצד הנושאים עסקה האלגיה שלי באבדנה של אהובה—דליה, תמרה או לינורה—שמעולם לא אבדה לי, מעולם לא אהבתי, מעולם לא פגשתי בה אלא שמוכן-ומזומן הייתי לפגשה, לאהבה, לאבדה.

בתמימותי הגואלת האמנתי שכתבתי דבר יפה ונפלא. כשהיה עמי השיר בדרכי הביתה, עודו בלתי-כתוב, אבל מושלם כל-כך עד שאפילו סימני-הפיסוק שבו היו טבועים במוחי כקמטי כר בבשרו של איש ישן, לא היה לי ספק שאמי תברך על פעלי בדמעות-גיל של גאווה. לא עלה כלל על דעתי כי אפשר שדווקא הלילה תהיה שקועה במאורעות אחרים הרבה מכדי שתאזין. מימי לא השתוקקתי יותר לדברי-שבח מפיה. מעולם לא הייתי נוח יותר לפגיעה. נרגז הייתי בגלל חשכת הארץ, שלא ראיתי כלל איך התכסתה קדרות, ובגלל עירטולו של רקיע, שגם בהתפשטותו לא הבחנתי קודם. ממעל, בין העצים המטושטשים שניצבו לשפת משעולי הנמוג, היו שמי-הלילה חירורים מרוב כוכבים. בשנים ההן היתה אותה ערבוביה נפלאה של מערכות כוכבים, ערפיליות, חללים בין-כוכביים וכל שאר החזיון נורא-ההוד מעוררת בי תחושה בל-תתואר של בחילה, של בהלה ניצחת, משל כאילו תלוי הייתי מן הארץ במהופך על שפת חלל אינו-קץ תוך שפוח-המשיכה של הארץ עודו מחזיק בעקבי אך בכל רגע הוא עלול להרפות ממני.

פרט לשני חלונות-פינה בקומה העליונה (חדר-האורחים של אמי), כבר היה הבית חשוך. שומר-הלילה הכניסני, ואט-אט, בוהירות, כדי שלא לטרוד את סידור המלים בראשי הכואב, עליתי במדרגות. אמי היתה נחה על הספה, ה"ריץ" הפטרסבורגי בידה והטיימס הלונדוני, לא פתוח, בחצנה. טלפון לבן הבהיק על שולחן מכוסה זכוכית בסמוך לה. אף שהיתה השעה מאוחרת, עדיין היתה מצפה לקריאה טלפונית מאבי שהתעכב בפטרסבורג מחמת המתיחות של ערב-מלחמה. כורסה עמדה ליד הספה, אבל תמיד עקפתי אותה בגלל חיפוי האטלס הזהוב שלה, שלעצם מראהו היה רעד משונן מסתעף ופושט מעמוד-השדרה שלי כבר-לילה. בשיעול קל התישבתי על הדום והתחלתי לדקלם. בתוך כך לא גרעתי עין מן הקיר שמנגד, שעליו רואה אני בהשקפה-לאחור בבהירות כה רבה איזה תצלומים קטנים וישנים וצלליות במסגרות סגלגלות, ציור-מים של סומזוב (עצי-ליבנה צעירים, הציה של קשת-בענן—הכל מתמסס ולחלוחי מאד), ציור נהדר של סתיו בוורסאי מאת אלקסנדר בנוואה, ורישום-עפרון שעשתה אם-אמי בימי-נערותה—שוב אותו ביתן של גן על חלונותיו הנאים שחלקם סכיכים ענפים שלובים. התמונות של סומזוב ובנוואה נמצאות עתה באיזה מוזיאון סובייטי, אך אותו ביתן לעולם לא יולאם.

עם שהשתהה זכרוני לרגע על סף בית-השיר האחרון, מקום שנוסו מלות-פתיחה כה רבות עד שבגלל שורה של כניסות מוטעות הוסתרה עתה קימעה מעיני דווקא זו

שנבחרה בסופו של דבר, שמעתי את אמי שואפת רוח בקול. מיהרתי לסיים את הדיקלום והבטתי בה. מבעד לדמעות שניגרו על פניה חייכה מתוך התפעלות. "כמה נפלא, כמה יפה", אמרה; ובעוד הרוך בחיוכה גובר-והולך הושיטה לי ראי-של-יד כדי שאַראָה את הדם שנמרח על עצם-הלחי שלי—מקום שם מיעכתי, מי יודע מתי, יתוש מפוטם כאשר בהיסח-הדעת השענתי לחיי על אגרופי. אך אני ראיתי יותר מזה. כשהבטתי לתוך עיני שלי היתה בי תחושה מוזעזעת שמצאתי שיריים בלבד של מה שהייתי ברגיל, שאריות של זהות שהתנדפה שבדי-עמל הוצרכה בינתי לשוב ולקבצן בראי.

(תרגום: שמעון פרס)

ש. שפּרה: ארבעה שירי סהרודית

א

קִשָּׁה לְהַחְזִיק מֵעַמֵּד
בְּפִלּוּב הַמְּזוּהָב
בְּלִילָה מְכַסִּים אֶת הַתְּמָכִים
בְּשֶׁק שֶׁלֹּא יִחְשְׁבוּ שְׂיוֹם
שִׁילְכוּ לִישׁוֹן
לִישׁוֹן

ב

צַפְרָנִי רַגְלֵי אֲדָמוֹת
כְּדָם עֵקְבוֹת בְּחוּל
הִלַּח בְּשֵׁם גּוֹפִי
בְּרִיחַ הַדָּגִים אֲצוֹת
יִרְקוֹת שְׁזוּרוֹת
כְּמִקְלַעַת שְׁעָרֵי
מִצוֹדֵת הַפְּחָה קוֹרְצָת
אֶל הַיָּם
הַמְתַּנְפֵּץ אֶל
אֲבוֹי הַנִּמְל
הַיָּשׁוֹן

ג

לְכֹל אִישׁ הָרֹאשׁ שְׁלוֹ
 לְחֶבֶק בְּיָדַיִם
 אֶפְלוֹ שְׁעוֹרָן
 מַחֲסֵפֶס כְּנָב
 הַתִּנּוֹן וְצַפְרֵי־הַנּוֹן קְטוֹמוֹת
 לְכֹל אִישׁ הָרֹאשׁ שְׁלוֹ לְחֶבֶק
 בְּיָדַיִם -
 גְּבָעוֹת מְכוֹת יָרַח
 וְאֵנִי חוֹלֵת אֶהְבֶּה
 בְּעַמֶּק אֵילָךְ

ד

יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל הָאוֹהֲבִים
 יָרַח טִית וְכֶסֶלֹ
 זוֹרַח עַל הַנֵּיא
 לְפָנַי
 מְחוֹקִים יָד בְּיָד
 לְבַד
 מֵהַ תַּעֲשֶׂה
 הַשּׁוֹנְמִית
 בְּיְרוּשָׁלַיִם -

לאה רוזנבאום-דובב: "פרש בלי ראש" אצל נאבוקוב

קורות מוטיב אחד באוטוביוגרפיה של ולאדימיר נאבוקוב, "דבר, זפרון"

תחילה, כמה דברים של התנצלות שלא מעומק הלב, מס־שפתיים ל"אסכולה". אם יהיה סגנונה של התנצלות זו נוטה לנאבוקוביות, הרי שבכך חוזר ומתאשר הכלל המצחיק שכל הכותב על נאבוקוב עושה זאת, אולי על אפו ועל חמתו, בנוסח נאבוקוב.

לראשונה עלו הדברים על דעתי, במעומעם מאד, עם קריאת לוליטה; היה בספר זה משהו שראיתי בו עצבות רכה ונוסטלגית, בלי כל קשר לסיפורו הטראגי-קומי. אמנותו היתה פנטסטית, מצחיקה, מדאיבה, עוצרת-נשימה בפעוליה, מרתקת בפיתוליה ובגבישיותה; סיפורו היה עמוק. אך מעבר לכל זה היה משהו מדכדך למדי. עם קריאת פרקים אחדים באדה, עם קריאת התפארת, וביותר עם דבר, זפרון, נתבררו הדברים וקיבלו את הכיוון שאותו אנסה לנסח עכשיו במלים סדורות. עדיין רופפים הם מפדי העמדת תיזה לאמיתה; בעצם, אין זו אלא תחילת הצעה של פשר אחד לחלק מיצירתו של נאבוקוב, ועם שיובאו כאן סימוכים מתוך הטקסט גופו לפשר זה, עדיין חג הוא וסובב בעיקר סביב עדות אחת מתוך הזכרונות—זו העדות על הרושם שהותירה קריאת ספריילדים באנגלית ששמו "פרש בלי ראש" (מאת מיין ריד) על נאבוקוב-הנער. כללו של דבר, מבקשת אני לטעון שחלק הגון מיצירת נאבוקוב סובב סביב חזות מיתית של "אמריקה"; שמתוך חזות זו ומיתוס זה, נבנים אצלו מהלכי עלילה, ומלים ושמות לובשים אופי מאגי; זהו המיתוס הפרטי של אמריקה, שלוליטה כולו הוא קינה גדולה על שבירתו וסיאובו; גם קינה וגו'. העובדה שהיה צורך באוטוביוגרפיה של הסופר כדי לבנות את הפשר הזה מטרדה לא־מעט והיא מצריכה דיון קצר, שצורתו, מדרג־הטבע, אפולוגטית.

דבר ההצטדקות מוסב על הנסיון ללמוד מתוך הזכרונות משהו שיעשיר את אפשרויות פשרם של הרומונים. בידוע אין זה נסיון המכובד על פרשני־ספרות, ותיאורטיקנים של בקורת בנים לו במוצהר. לכך רקע שימיו כימי האסתטיקה הקאנטית, ולמותר הוא להיפנס בעבי הפולמוס בענין זה, אך גם בלי להיפנס לגופי־הלכות של האסתטיקה הפוסט־קאנטית, המספקים מצע דוקטרינלי יציב למדי לרוב המחזיקים בעמדה זו, אפשר להביא כאן בתכלית הקיצור שתיים מטענותיהם החזקות יותר. ראשית, יאמרו, מן החיטוט בזכרונות מתבקשת הנכונות לוותר על האינפורמציה הסגולית של היצירה לטובת כינונו השרירותי של איזה דיאלוג אני־אתה חמים, מתפנק, סנטימנטלי, בין האישי־שמאחרי־היצירה לבין האישי־שמאחרי־הפרשנות. יש בכך משום ויתור על נכחותה־העצמית של היצירה, ויתור על האפשרות להפיק ממנה מה שקרוי "חוויה ספרותית טהורה"—ואם תרצו, יש בזה ויתור על נכחותה של היצירה כמושא־של־

אנאליזה בכלים ציבוריים, מה שקרוי "אוביקטיביים". (ואם כך, מדע-הספרות, מה יהיה עליו?)

הטענה השנייה היא של המחזיקים באותה גישה עצמה, אבל מצדה האחר—אלה הלוחמים את מלחמת אפיה המסתורי של החוויה האסתטית. לגביהם, פשטני ודל הוא הביקוש בזכרונות גופם אחר כל שהוא סתום ומרגש ברומן, כל שגורם לנו לחוש ב"אהבה המלנכולית, האינ-אונית", שהיא כביכול ממידותיה של החוויה האסתטית המושלמת. הביוגרפיה, או האוטוביוגרפיה (ולצורך העמדתה של גישה זו אין מקום להבחין ביניהן—איוז טעות קשה!), היא תמיד בגדר נתון שמחוץ לאמנות, נתון שאינו שייך לשלמותה המעוגלת, האוטונומית, של היצירה, ולפיכך נתון זר. כל היסמכות על הנתון הזה לצורת העשרת הנתון הספרותי היא אפוא מעשה וולגרי של רכלנות, עם-ארציות המועדת לשגיאות שבטובייקטיביות גסה, "פיליסטריות", ובחוגים אחדים—גם החוקה-בנושנות שאין לה תקנה.

הטענות חזקות, ואם אפשר המוצע בזה מעיד על התעלמות מהן הרי זה מפני שלדעת הכותבת רע מכל הוא בבקורת להיות חסיד שוטה.

בדרך-הטבע, מתעקש נאבוקוב עצמו יותר מכל מפרשיו על ההפרדה הגמורה בין האוטוביוגרפיה שלו לבין הרומנים. הוא חוזר על כך בכל ראיון עתונאי, בכל רומן, בהקדמות לרבים מספריו—אך לא בהקדמה לספרו שלו על גוגול, כמובן, וגם לא בהקדמה לספרו על פושקין. בייחוד מזהיר הוא את קוראיו של דבר, זכרון מפני הזיהוי המטופש של אירועים שאיכלסו את עולמו שבמרחב ובזמן, עם אירועים שהוא עצמו כופה, מכוח כל-יכלתו, על דמיותיו הבדיוניות. יש לומר שאצל נאבוקוב דווקא אזהרה כזו היא גם משונה גם מתבקשת-מאליה. ראשית, מפני שחייב אדם להיות תיאורטיקן כפוי או פורמאליסט מטורף כדי לעצום עיניו מראות נקודות פשוטות של דמיון בין הביוגרפיה, האוטוביוגרפיה והרומנים של המחבר הזה. תכופות דמיון זה פשוט וברור כל-כך עד שאין טעם להצביע עליו, וגילוי אינו מגלה שום צפונות ונסתרות. שנית (וזה ענין מרחיק-לכת יותר), מי שמאמין כנאבוקוב באפיו הסטאטי של הזמן ובקונסונאנטיות של העולם, האמנות, העולם והאמנות (וריאציה פרטית על פֶרמנידס-שפינוזה, בצירוף הנחות-יסוד על טיב שפיותו של האדם), חזקה עליו שיאמין גם באחדות האימננטית של המלים והלא-מלים; "אש חירה" הוא הדבר הראשון שצריך לעלות על הדעת בהקשר זה. בין שני חלקי הראי, זו הלשון, יש סימטריה סתומה, המתחייבת קטיגורית על-פי ההגיון האנארכי, הפרטי, של העולם הנאבוקובי. ואם נמשוך את הדברים עד לאבסורד, שאינו אבסורדי כלל, יתחוו לנו שאצל המחבר הזה לפחות מצחיק קצת רגש הדחיה כלפי עירוב-התחומים בין ביוגרפיה ואמנות. מכל-מקום, אפשר לחשוב שאצל נאבוקוב נובע רגש זה לא דווקא מתוך שנקוטה בידו איוה תיאוריה אסתטית-נְכרנית (שאכן נקוטה היא בידו) אלא בעיקר, ובפשטות, בשל אנינות-הרגש של מי שמקיים דרגה גבוהה כל-יכך של אינטימיות עם עברו; ולטעם הפשוט הזה יש להוסיף שנאבוקוב הוא אחד מן הספחים המיוחדים-במינם, הפארוקיים ביותר, של הזרם האנגלי של "אמנות לשם

אמנות". מקובל עליו—ומשולב הוא בכל תגי פרצופו האישי והספרותי, כחוקר-פרפרים וכבעל-זכרונות וכסופר—שהאמנות יונקת מן האמנות, ושהחיים מחקים את האמנות, והיא היא ישותה האמיתית, והעדיפה, של המציאות; וברור שלצרכי אינטר-פרטציה של אמנות אינך רשאי לשאול לך רמזים מן החיים שאתה, הקורא, יודעם, או משערם, או אוכפם. (הקנאות בה הסופר הזה שומר על רשות-היחיד שלו—קנאות שכמובן אינה מתישבת כל-עיקר עם המקצוע שברר לו—עולה בקנה אחד עם חרדתו העצומה שלא להשתטות לפני קוראיו. את המכשלה של ה"אמירה" הספרותית החשובה—המוכרחה להפוך פילוסופית, או אישית-אינטימית—הוא עוקף דרך-מומחה: כאן הולדתם של האירוניה הנאבוקובית, הלשון הנאבוקובית, והראי שלו).¹

במסגרת האפולוגיה הנוכחית, מתבקשת השאלה: מה אפשר למצוא בזכרונות, ומה ראוי לחפש בהם—פרט, כמובן, לפיכיים הנדיר, הצפון, כספר של זכרונות. לכשתרצה, אפשר למצוא בהם הכל; בסופו של דבר, לגבי מי שהצפון נהיר לו, האוטוביוגרפיה היא הסיפור האחד המוכרח לכלול את הסיפורים כולם (וכאן, מסתבר, צוחק לו "רופא-האליל הווינאי" את צחוקו האחרון). אבל השאלה מה ראוי לחפש בזכרונות היא כבר ענין לעצמו; שאלה עדינה היא, והתשובה עליה דורשת שיקול-דעת מקומי, לגופו של ענין, ולא מעט טאקט.

דוגמה אחת לכך היא השאלה שלא נשאלה מעולם (ככל שידיעתי מגעת) בדבר טיב נוכחותו של פושקין ביצירתו של נאבוקוב. הרבה טרחו על זיהויים ושייכותם של כל הרמזים הפושקיניים המופיעים ברומנים של נאבוקוב; ניסו גם לברר הרבה (התוצאה צולעת, כמעט תמיד) למה באים רמזים אלה במקומות שהם באים; כדבר מובן-מאליו נתקבל שנאבוקוב עוסק בפושקין כאחוז-דיבוק—יש איוו הנחה מעורפלת שפושקין הוא דיבוקם של כל הסופרים הרוסיים, ומסתפקים בזה. (אגב, תרגומו של נאבוקוב ליבגני אונייגין הוא דוגמה פנטסטית, עצובה מאד, לדיבוק הזה: זהו תרגום מדוקדק, יבש, גאמן-עדי-תפלות "לאמת", כלומר למלות שפת-המקור. זהו תרגום שנעשה מתוך רגש של יראת-כבוד עצום, והוא משעמם ומיתר—אלא אם כן נועד לאיזה האמברט או לוזין (ההגנה) שהמאניה שלו היא חקר יבגני אונייגין. אך בלי האוטוביוגרפיה, ואפילו בלי הביוגרפיה, נשארת נוכחותו של פושקין בכתבי נאבוקוב בגדר קוריוז סתום. מובן הוא מאליו שגם הזכרונות אינם מקשרים קב-ונקי, את כל קצות-החוטים לכלל מארג בהיר ושלם, המפשט ומעמיק בעת-ובעונה-אחת כל פינה ברומנים; על אף הכל נשארת הסודיות תכונת-מפתח של כל פילוסופיה חשובה ושל כל ספרות מרתקת. אף-על-פי-כן הזכרונות מסייעים להבין דבר זה.

דוגמה שניה קשורה בלוליטה בלבד. טרחה הרבה הושקעה בזיהוי כל הרמזים הספרותיים שברומן הזה. אלפרד אפל, למשל, מחבר ה-*Annotated Lolita* הנודע, עורך מצוד ארפני (לא פעם חסר-חשיבות, לטעמי) אחרי כל בת-גון שהיתה אי-פעם בתוך המונאדה של הספרות, כדי לברר מה ממנה משתקף במונאדה הקטנה, המקומית, ששמה לוליטה. זהו חיפוש שפולו פנים-ספרותי; חריגה יחידה לתחום הביוגרפי שאפל מרשה לעצמו היא ההערה שקדם ללוליטה סיפור קצר בשם הקופם, שנכתב

רוסית בפאריו, בשנת 1939, ומשום-מה נגנז. הוא מצביע על הדמיון הברור בין שני הסיפורים, ועל השוני הבלוט שבסיומם—אחרי מות האם מנסה ארתור, "הקוסם", להניח ידו על בתה, וכיון שנכשל בזה הוא מתאבד בהשליכו עצמו תחת גלגליה של משאית.

למה נגנז הקוסם, ולמה עלתה לוליטה יפה כל-כך? אפל אינו שואל זאת. בכלל אינו שואל שום "למה", וכאישי-מדע צנוע, הוא מסתפק ב"איך". לאה גולדברג, לעומת זאת, שאיננה חוששת לא מפני "פסיכולוגיזמים" ולא מפני ביוגרפיות (יש לה בטחון מוצדק בטאקט הפרשני שלה), מסבירה יפה במה כשלון הקוסם והצלחת לוליטה; וההסבר הוא גם מסיבתי-ביוגרפי.¹

ראה, למשל, באיזה גיחוך מתיחס אפל למאמרה הנחמד של דיאנה באטלר, "לוליטה לפידופטרה"²; בו היא מבקשת להוכיח, על סמך תאוותו הידועה של נאבוקוב לפרפרים, כי לוליטה הייז הקטנה היא בעצם—פרפר. היא מוכיחה זאת מתוך שימת-לב מרובה ומתוך עיון בפרטים קטנטנים, וככל שטענתה נראית משונה אינך יכול שלא למצוא בה טעם ולא לראות בה נקודת-מוצא אפשרית לעיצוב מחדש של פשר הרומן. אך לולא דבר, זכרון אי-אפשר היה לטענה שכזו להיראות ממשית, ורק על סמך ידיעה ביוגרפית, אוטוביוגרפית, אפשר לבסס טענה כמו זו של באטלר בתוך לוליטה, כי האספקט הארוטי של עסקי-הפרפרים של נאבוקוב מתחוויר כהוגן מתוך מלותיו שלו עצמו, ולאחר דבר, זכרון אין עוד כל דבר מוזר בכך. הוא קורא לכך "האובססיה הגדולה שלי" ו"הדמון שלי", ונקודת האקסטאזה העילאית של חייו היא הנוף "שבו עמד הזמן מלכת"⁽¹⁾, נקודת "היעדר הזמן", של נוף הפרפרים הנדירים וצמחי-מוזנם. "זוהי אקסטאזה, ומאחרי האקסטאזה הזאת יש עוד דבר-מה, משהו שקשה להסבירו. זה כמו ריק רגעי, לתוכו חופז כל מה שאני אוהב" (ע' 109). זהו שימוש מוצלח בזכרונות; כנגד זה, ברור שאם רצונך למצוא עדות חותכת לקיום חויף-ספרותי של נאנבל ליי החיורת, מן הריביירה הוויסקונטית של תחילת המאה, ונאחז בדמותה של "קולט" מן האוטוביוגרפיה, ברור שנתפסת לשגיאה ההמונית מכל שניתן לצפות לה אצל קורא בלתי-מיומן של נאבוקוב. כי קולט דומה מדי לנאנבל, ומחברנו מכיר מדי בדמיון הזה, וזיהוי כזה תמיד מותר לומר עליו: "אז מה". ההבדל בין הסתמכות צלחה ובלתי-צלחה על הזכרונות, איננו עקרוני, ובמקצת איננו נתפס: תמיד תלוי הוא במידת העושר וההגיון שאפשר למצוא בפשר החדש.¹

ב

בפרק העשירי של דבר, זכרון מספר נאבוקוב על ספר אחר שקרא בילדותו, בשפה האנגלית, ואהבו מאד: הרי זה פרש בלי ראש של מיון ריד, ספר-ילדים קלאסי. הוא מפרט הרבה את סיפורו, הוא חוזר וחי בזכרונות את ריגושי הקריאה בו, הוא זוכר היטב את צלילות-רישומה של קריאה זו. ספר זה הוא לווז של המיתוס הפרטי, המיתוס של "אמריקה" שבו משתתפים כמה וכמה דברים העתידיים להפוך, "בכוח האלכימיה של האמנות, את הצער והתוגה לנחלתם של אחרים". אבל קודם לכל

מסקנות ועיונים טוב להביא את העדות עצמה, שרק היא יכולה להציל את ההנחה שהובאה בראשית הדברים מתואר התמימות המתבקש לה כן. נביא בזה אפוא, בתרגום משלנו, את הפרק העשירי הנ"ל.

1

סיפורי המערב הפרוע של הקפיטן מיינ ריד (83—1818), בנוסח המתורגם והמפושט, היו מקופלים במידה עצומה על ילדים רוסיים בתחילתה של המאה הזאת, זמן רב לאחר שנמוגה תהילתם באמריקה. מכיון שידעתי אנגלית, יכולתי להתענג על טעמו של פרש בלי ראש שלו במקור הלא-מקוצר. שני ידידים מתחלפים בלבוש, כובעים, סוסי-רכיבה, והאיש הלא-גכון גרצח—זה הלזו של מקלעת עלילתו. המהדורה שהיתה בידי (אולי בריטית) שמורה על מדפי זכרוני כספר שמנמן כרוך בד אדום, ולו עמוד-שער באפור-מימי שבהיות הספר חדש צועף ברקו בעלה של נייר דקיק. רואה אני איך התפרק העלה הזה—תחילה התקפל שלא כיאות, אחר-כך נקרע ממקומו—אבל עמוד-השער עצמו, בו תואר בלי ספק אחיה בישה-המזל של לואיז פֹּוֹיִטְדֶקְסְטֶר (ואולי גם זאב-ערבות אחד או שנים, אלא אם כן היה זה ביריית המוות, אף הוא משל מיינ ריד), אותו עמוד נחשף זמן רב כל-כך לאור-הסנוורים של דמיוני עד שעתה נשדף כולו (אלא, שבדרך-גס נתחלף במציאות, כפי שנוכחתי לראות בתרגמי פרק זה לרוסית, באביב 1953, כלומר בנוף שגשקף מחווה אשר שכרנו, את ואני, אותה שנה: ישימון של קקטוס-ויוקָה, שממנו עלתה ובאה אותו בוקר קריאתו הנכאה של שליז-מסוג שליז-גיימבל, כמדומה—שהממה אותי בתחושה של הישגים ותגמולים שאיני ראוי להם).

עכשיו נפגוש את בן-דודי יורי, נער רזה ומכורכס-פנים, שראש לו עגול וגזוז ועיניים אפורות מזהירות. בנם של הורים גרושים היה, בלי מורה פרטי שישגיח עליו, נער-עיר שאין לו נווה-כפר, ובהרבה מובנים היה שונה ממני. בחורף היה דר בוורשה עם אביו, הברון יבגני ראוש פון-טראובנברג, מושלה הצבאי של העיר, ובקיץ בבאטובו או בווריה, אלא אם כן לקחתו עמו הדודה נינה התמהונית, חוצה-לארץ, אל מעיינות-מרפא משמימים במרכז-אירופה, שם היתה יוצאת לטיולים ארוכים לבדה ומשאירה אותו להשגחתם של נערים-שליחים וחדרניות. בכפר היה יורי מאחר לקום, ואני לא הייתי רואה אותו קודם שובי לארוחת-הצהריים, לאחר ארבע או חמש שעות של ציד-פרפרים. משחר-נערותו לא ידע פחד כלל, אבל אסתניס היה ונוהר מפני "טבע", לא יכול להתחזק ולגעת בדברים מפרכסים, לא יכול שאת את הדיגדוג הכלוא והמשעשע של צפרדע קטנה המגששת דרכה באגרוף הקמוץ כיצור-אנוש, או את הליטוף הכבוש, הנעים בצינתו, המתנחשל בקצב, של זחל המעפיל במעלה שוקף המגולה. הוא אסף חיילים קטנים של עופרת צבועה—בעיני היו חשובים כקליפת-השום, אבל הוא הכיר היטב את מדיהם ממש כמו שהכרתי אני פרפרים למיניהם. הוא לא שיחק בשום משחקי-כדור, לא היה מסוגל לקלוע אבן כראוי ולא ידע לשחות, אך מעולם לא סח לי זאת, ויום אחד, כאשר

ניסינו לחצות את הגהר בהליכה על-גבי קורות-אורן מצופפות שצפו סמוך למגסרה אחת, כמעט טבע כאשר התחיל בול-עץ אחד חלקלק במיוחד להתערבל ולהסתובב תחת כפות רגליו.

לראשונה חשנו זה בקיומו של זה סמוך לחג-המולד של שנת 1904 (אני הייתי בן חמש-וחצי, הוא בן שבע), בוויסבאדן: אני זוכר אותו יוצא מחנות של מזכרות ורץ לקראתי ובדיו תליון קטן שביקש מאד להראותו לי—אקדחון-כסף שארכו טפח—ופתאום מעד על המדרכה אך לא בכה כאשר קם על רגליו, אדיש לברך זבת-דם ועודו אחוז בחזקה בנשקו הזעזערי. בקיץ של 1909 או 1910 הכניס אותי בהתלהבות בסוד האפשרויות הדראמטיות הגנוזות בספריו של מיין ריד. הוא קרא אותם ברוסית (לפי שבפל היה רוסי יותר ממני, חוץ מאשר בשם-משפחתו), וכאשר חיפש עלילה יאה להמחזה היה עשוי לצרפם עם פ'נימור קופר ועם המצאות משולהבות משלו. אני התיחסתי למשחקינו ביתר ריחוק-דעת והשתדלתי להיצמד לכתוב. הבימוי נערך בדרך-כלל בגן של באטובו, במקום שהיו השבילים פתלתלים ומכשילים עוד יותר מאשר בווייה. למצודי-הנפשות ההדדיים שלנו השתמשנו באקדחי-קפיץ, שפלטו בכוח ראוי-לציון מקלונים שארכם כעפרון (מחודי-הפליז שלהם הסרנו בעוז-גברים את מגיני הגומי שלהם). אחר-כך באו רובי-אוויר מסוגים שונים, שירו כדוריות שענה או חצים קטנים, מצויצים, שפגיעתם לא היתה קטלנית אך תכופות היתה מכאיבה למדי. ב-1912 לקח מחנכי לנסקי בנחת את האקדח רב-הרושם, המצופה צדף, שהביא עמו, וסגרו על מסגר, אך רק לאחר שפוצצנו לרסיסים מכסה של קופסת-נעליים (כאקדמה לדבר של ממש, קלף-סא), שאותו היינו מכוונים, על-פי תור בריחוק ג'נטלמני בשדרה ירוקה, מקום שלפי השמועה נערך בו דו-קרב לפני הרבה שנים לוטות-ערפל. בקיץ שלאחר-כך עשה בשוייץ עם אמו—וזמן קצר אחרי מותו (ב-1919), כאשר שבה ביקרה באותו מלון וקיבלה אותם חדרים בהם שהו בחודש יולי, תחבה האם ידה בחביוגיה של כורסה אגב חיפוש אחר מכבנה שנפלה ומשכה והעלתה פרש זעיר עוטה-שריון, בלי סוס, אך בעל רגליים מעוקלות שעדיין לחצו על רמך סמוי-מעין.

כאשר הגיע לביקור של שבוע ביוני 1914 (עכשיו היה בן שש-עשרה וחצי לעומת חמש-עשרה שנותי שלי, וההפרש כבר החל לתת אותותיו), הרי ראשית-מעשה, כאשר אך נמצאנו לבדנו בגן, שלף כלאחר-יד סיגריה "מעונברת" מתוך קופסת-כסף הדורה, שנתבקשתי להבחין על ציפוי-הזהב של פנימה בנוסחה $3 \times 4 = 12$, שנחרטה לזכר שלושת הלילות שבילה, סוף-סוף, עם הרוזנת ג. עכשיו היה מאוהב באשתו הצעירה של גנרל קשיש בהלסינגפורס ובבתו של קפיטן בגאלאטצינה. במין ייאוש חזיתי בכל גילוי חדש של הליכותיו כבן-העולם-הגדול. "היכן אוכל לשוחח שיחות-טלפון פרטיות דווקא?" שאל. ובכן הולכתי אותו על-פני חמש הצעפופות והבאר הישנה, החרבה (ממנה העלונו בחבלים שלושה גננים מבוהלים עוד לפני שנתיים-שלוש בלבד) אל מסדרון באגף-המשרתים, מקום שבקעה המיית יונים מאדן-חלון מלבב ומקום שתלוי היה, על הקיר טבול אור-השמש, הנידח

והישן בכל הטלפונים שבביטנו הפפרי, מיתקן מגושם דמיון-קופסה שצריך היה לשוב את ידיהו המקרקשת כדי לדלות מתוכו מרפזנית רפת-קול. עכשיו היה יורי נינוח וחברותי עוד יותר מלוכד-המוסטגנים משנים-עברו. ישוב על שולחן-קרשים ונשען על הקיר, מטלטל את רגליו הארוכות, שוחח עם המשרתים (דבר שאני לא הייתי אמור לעשותו, ולא ידעתי כיצד לעשותו)—עם רכב קשיש בעל זקן-לחיים שמעולם לא ראיתיו מרחיב פיו בגיחוך קודם-לכן, או עם שפחת-מטבח מתחננת, שרק אז השגחתי בצווארה המגולה ובעיניה העזות. אחרי שסיים יורי את שיחת-החוץ-השלישית שלו (בתערובת של הרווחה ואימה הבחנתי מה-נוראה היתה הצרפתית שבפיו) הולכנו רגלינו אל חנות-המכולת של הכפר, שמעולם, בשום הזדמנות אחרת, לא הייתי מעלה בחלומי לבקר בה, ומה-גם לקנות שם ליטרה ורעוני-חמניות שחורים-לבנים. כל עת טיולנו בחזרה, בין פרפרי אחר-הצהריים שהתכוננו לתנומה, כוססנו ורקקנו, והוא הראה לי איך לעשות זאת בשיטת סרט גע: פצח את הזרעון בין השיניים האחוריות מימין, שלוף את הגרעין בעזרת הלשון, פלוט את חצאי-הקליפה, העבר את הגרעין החלק אל החותכות שמשמאל וכוסס שם, בעוד הזרעון הבא, שפוצח בינתיים מימין, עובר אף הוא בתורו את כל התהליך. בדברו על הימין הודה שהוא "מונארכיסט" מושבע (מסוג רומנטי יותר מאשר מדיני), והביע צער על ה"דמוקרטיה" שלי המדומה (והמופשטת בתכלית). הוא השמיע דוגמות משירת-האלבום הרהוטה שלו ובגאנה ציין שדילאנזב-טומסקי חלק לו שבחים (משורר שבאופנה, שחיבב מכתמים איטלקיים ובשמות-פרקים כמו "מומורי אהבה אבודה", "אגרטי-לילה" וכיוצא בהם), על החרון ה"ארוך", רב-הרושם, "vnemly muže ya" ("מאזין אני למוזה") ו-"lyubvi kontūziya" ("פצעה של אהבה"), שכנגדו העמדתי אני את מציאתי המשובחה ביותר (שעדיין לא שימשה אותי): "zápoved" (ציווי) ו-"posápivat" (למשוך בחוטם). רותח היה מפעם על זילזולו של טולסטוי בתורת-המלחמה, ואחוז התפעלות מן הנסיד אנדריי בולקונסקי—כי עת-הזה גילה את מלחמה ושלוה, שאני קראתיו לראשונה בהיותי בן אחת-עשרה (בברלין, על ספה תורכית, בדירת-הרוקוקו הקודרת שלנו בפריבאטשטראסה, שפנתה אל גן אחורי אפלולי ובו עצי-לגש וגמדים שנשארו בספר ההוא, כגלוית-דואר גושנה, לעד).

פתאום אני רואה עצמי במדים של פרחי-קצונה; שוב אנו משוטטים בכיוון הכפר, ב-1916, והתחלפנו בבגדינו (כמו מוריס ג'ראלד והנרי פוינטדקסטר הגדון לאבדון)—יורי לובש את מכנסי-הפילאנגל הלבנות שלי ועונב את עניבת-הפסים שלי. במשך השבוע הקצר שעשה עמנו אותה שנה המצאנו מין בידור מיוחד-במינו, שלא ראיתי את תיאורו בשום מקום. במעמקי גננו, במרכזו של מגרש-משחקים קטן ועגול ומוקף שיחיים-מימן, היתה נדנדה. לאחר שהתאמנו את החבלים היה קרש-הנדנדה הירוק עובר כשיעור טפח-טפחיים בלבד מעל למצח ולאף אם שכבת פרקדן על החול מתחת. אחד מאתנו היה מתחיל בעמדו על הקרש ובתנופת-הינף גוברת-והולכת; השני היה שוכב וערפו במקום המסומן, ומגובה עצום לכאורה

היה קרש-הנדנדה חולף חיש ברחש מעל פניו של המפורקד. וכעבור שלש שנים, בהיותו קצין-פרשים בצבאו של דניקין, גהרג במלחמה עם האדומים בצפונה של קרים. ביאלטה ראיתיו מת, כל הצד הקדמי של גולגלתו מוסט אחורנית מפגיעתם של מספר כדורים, שניחתו בו כמו קרש-ברזל של נדנדת-פלצות, כאשר הקדים את יחידתו ויצא לבדו להתקפת-סחזו על קן-מקלע של האדומים. כך רווה הצמאון שבער בו כל ימי-חייו להתנהגות ללא-חת בקרב, לאותה דהרת-גיבורים אחרונה באקדח שלוף או בחרב לזהטה. לזו הייתי כשר לכתוב את כתובת-מצבתו, אולי כך הייתי אומר לסיפומם של דברים—במלים נמלצות יותר מאלו שיכול אני לגייס לי כאן—שראש לכל הרגשות ולכל המחשבות היה אצל יורי כשרון אחד: רגש-כבוד שפמהו, מן הבחינה המוסרית, כצליל מוחלט.

2

לא מכבר שבתי וקראתי את פרש בלי ראש (בהוצאה אפרורית, ללא תמונות). יש בו משהו. טול, למשל, אותו באר במלון טקסאני שקירותיו עץ, בשנת 1850 לאדוננו (כמו שהיה הקפיטן אומר), עם "פקיד-המסבאה" שלו העומד בשרוולי-כותנתו—גנדרן בזכות עצמו, שהרי היתה זו כתונת מלמלה עשויה "בד ותחרה מן המשובחים ביותר". בקבוקי-הצבעונים (שביניהם היה אורלוגין הולנדי "מתקתק תיקתוק מזור") היו כמו "איריס מתנוצץ מאחרי כתפיו", כמו "עטרת-הילה לראשו המבושם". מכוס לכוס עברו היין והקרת. גיחות של מושק, אבסינת וקליפת-לימון מילא את המסבאה. לנוגה מנורות-הגז שלה הסתמנו הכוכבים האפלים שנוצרו בחול הלבן של רצפתה "על-ידי פיחה". בשנה אחרת לאדוננו—כלומר, ב-1941—צדתי כמה עשים טובים מאד באורות הניאון של תחנת-בנוזין בין דאלאס לפורט-וורת.

לתוך הבאר נכנס הנבל, "בן-מיסיסיפי מצליף-העבדים", קפיטן-לשעבר בחיל-המתנדבים, קאסיס קאלהון יפה-התואר, השחצן, זעום-העפעפים. אחרי שקרא על הכוס "אמריקה לאמריקאים, ומהומה על ראשם של כל הזרים הגדחקים, ובייחוד האירים המ—ם—!" (השמטה שהביכה אותי קשה כאשר נתקלתי בה לראשונה: מתים? משוקצים?!) התגנש בכוונה-תחילה במוריס לוכד-המוסטנגים (סדרר-ארגמן, מכנסי-קטיפה מבוקעות, דם אירי חם), סוחר-סוסים צעיר שבארזנט היה, בעצם, פיר מוריס ג'ראלד, כעתיד להתגלות לכלתו הנרטטת בסופו של הספר. ריטוטים שלא במקומם, כגון זה, אפשר היו אחת הסיבות שבגללן כה מיהרה לדעור תהילתו של הסופר בן-אירלנד בארץ-אימוציו.

מיד לאחר ההתנגשות ביצע מוריס מספר פעולות בזה הסדר: הניח את כוסו על הדלפק, הוציא ממחטת-משי מכיסו, מחה מחוזה כותנתו המרוקמת את "חלאת הוויסקי", העביר את הממחטה מידו הימנית אל השמאלית, נטל את הכוס המלאה למחצה מן הדלפק, הטיח את שארית תכנה לתוך פרצופו של קאלהון, בנחת שב הוציב את הכוס על הדלפק, את שרשרת המאורעות הזאת זוכר אני עדיין על-פה,

כי פעמים כה רבות העלינו אותה במשחקינו, בן-דודי ואני. הדוֹ-קרב נערך ממגורוֹבו, בבית-המרזח שהתרוקן, והגברים ירו באקדחיי-קולט תופיים. על אף ענייני בקרב (...שניהם נפצעו... דמם קלח על הרצפה המרובצת חול...), לא יכולתי למנוע עצמי מלצאת את המסבאה מתשוקתי להתערב בקהל המחריש שלפני המלון, כדי להבחין ("באפלה הניחוחית") באי-אלו סיניוריות בעלות "משלח-יד מפוקפק".

בהתעוררות גדולה עוד יותר קראתי על לואיז פוינטדקסטר, דודניתו הנאנה של קאלהון, בת לבעל מְטעות-סוכר, "הגאָה והמתגאָה בכל בני מעמדו" (אף שנפלא היה מבינתי מה טעם יהיה זקן המגדל סוכר גאה ומתגאה). היא מתגלה כשהיא מתיסרת בחבלי-קנאה (אותם הייתי חש החריפות רבה כל-כך בנשפים אומללים, כאשר מארה ז'בוסקי, ילדה חירות שקשת-משי לבנה בשערה השחור, חדלה פתע וללא פשר משים לב אלי). ניצבת עם שפת ה-*azotea* שלה, ידה הלבנה נחה על האבן-הראשה של המעקה ש"עודה לחה מטללי הליל", תאמי-שדיה יורדים ועולים בנשימה מהירה וטרופה, תאמי-שדיה, אשובה ואקרא, יורדים ועולים, הלורנט שלה מכוון...

את הלורנט הוא מצאתי לאחר-מכן בידי מאדאם בובארי, ולאחר זמן היה אצל אנה קארנינה, ואחרי-כן עבר לרשות הגברת-עם-הכלבלב של צ'כוב, והוא אבד לה על הטיילת ביאלטה. כאשר החזיקה בו לואיז מכוון היה אל הצללים המנומרים תחת שיחי המסקיט שם ניהל הפרש בחיר-לבה שיחה של כלום עם בתו של בעל-נחלה עשיר, דוניה איסידורה קובארוֹביוֹ דה לֹס יאנוס ("ששערי-ראשה התחרה בתפארתו עם זנבו של סוס-מלחמה פראי").

"היתה לי הזדמנות", הסביר מוריס אחרי-כן ללואיז, כדבר פרש עם רעהו, "להיות לתועלת לדוניה איסידורה, כשפעם הצלתי אותה מאיזה אינדיאנים גסים". "שירות פעוט אתה קורא לזה!" קראה הקריאולית הצעירה. "גבר שיעשה זאת בשבילי—" "מה תעשי את בשבילי?" שאל מוריס בלהיטות. "*Pardieu!* אני אזהב אותי!" "אם כך, מוכן אהיה לתת את מחצית חיי כדי לראותך בידי תתול-הבר ומרעיו השיכורים—ואת המחצית השניה כדי להושיעך מן הסכנה".

מכיון שמדברים אנו כאן במיתוס שהגיונו אישי מאד וחבוי למדי, ורק חלקו ציבורי (אף כי, אחרי הכל, אין אולי ילד שלא הכיר את תמציתה של הרומנטיקה בלי תיווכו של הספר האמריקאי), מתקבל יותר על הדעת לתבוע את ההרגשה המאשרת את מציאותו אצל גאבוקוב מאשר לדרוש מן הקורא שישתכנע בתכלית בפיענוח הרמזים למציאותו. ולפי שזו דרישה שאינה הוגנת, אין לנו אלא לפנות אצל הרמזים עצמם. הואיל ומיתוס הוא זה, יש לו שלוחות אחדות משונות וגילגולים בלתי-צפויים, שרק בדעבד מתברר כי עקיבים הם בתכלית.

בעולמו של גאבוקוב, ספרו של ריד הוא עיר-בירתה של ארץ מיתית; וזהו ארץ הבנויה ממלים ושמות המהלכים קסם על גאבוקוב בכל ספריו—"טקסאס", "אריזונה",

"קולוראדו", "קריאולית", "יוקה", ופריטים כגון אקדחים, תחנות-דרכים, דרכים, הררי-שחם ורודים, רגשות "מותלטים" של כבוד, גבריות, כבוד גברי; בתוך הדבר הזה מצוייה גם איזו ישות סתומה, ועם זה אמריקאית במובהק, ששמה "קולנוע" ולה אופי של אַרטיזנות פאטאליה. על-פי הגיונו של המיתוס, מצויים בו גם משורריה הנרצחים של רוסיה (בעיקר פושקין), וכן כל מה שמתקשר אצל נאבוקוב עם התודעותו הראשונה אל הארטיקה של ה-"Grand Manner".

נפתח בלוליטה, שהיא גילוי בהיר ביותר גם של נוכחות מיתוס ה"אמריקנה" במתכנתו הנדושה ביותר גם של יחס נאבוקוב אליה לאחר ש"בדרך נס" תפס "הדבר האמיתי" את מקומו.

לוליטה היא ילדה קטנה, והיא גם מקום: היא העיירה "דולורס, קולוראדו"; ובארה יזכיר נאבוקוב דרך-לצון את העיירה "לוליטה שבטקסס", ששמה, אם אינו טועה, הוחלף בסוף שנות ה-50. פרט לכך, יש ללוליטה מספר כינויי-חיבה. פעמים הרבה היא קרויה "קריאולית צעירה", ובייחוד מחבב האמברט את השם "כרמן" או "כרמנציטה", ושם זה ניתן לה באותן סיטואציות שהן בעלות-המשמעות ביותר בהתפתחותו של הרומן. והנה, נוכחותה של כרמן כאן איננה מובנת-מאליה, כמו זו של אנאבל-ליי למשל. זו האחרונה יונקת, כמובן, משירו של פו ונשענת עליו לשם השגת אפקט ענוג ואירוני גם יחד, שפשרו מצוי בצילוב הרומן והשיר ואילו "כרמן", ה"קריאולית הצעירה" (לפעמים גם "חיטאנה"; גם אדה מכונה בשמות אלה), אינה קשורה דווקא בספרו של פרוספר מְרִימָה, ומי שניסה להתעקש על מציאת תוכן פנים-ספרותי ב"כרמנציטה" של מְרִימָה התפרץ לדלת פתוחה—ומוטעית. כי כמו שאמריקה זו של לוליטה, המגוחכה, הוולגרית, עדיין היא האמריקה של ריד, במין היפוך של זכרון ואסוציאציות, כך גם כרמן זו מעוררת, בדרך של הרגשה רחוקה, את זכר הסיניוריות של ריד. ההגיון הפנימי של נוכחותה, הפזמון הקטן הקשור בשמה והשנויים החלים בו במשך הספר, הספיחים האסוציאטיביים הקשורים בה—וביותר, שיאיו המלנכוליים של הספר, המתגלים עם איזכורה—כל אלה יוכלו להתחוויר לנו רק על-פי דבר, זכרון, ולא מתוך שנאכוף על מְרִימָה משמעויות שאינו יכול לעמוד בהן. לשם "כרמנציטה", כמו לכינוי "קריאולית צעירה", אופי של מיתיוציה אישית, לא של תרגיל בספרות-על-ספרות. לא מקרה הוא שמודגש הרבה מקום-לידתה של לוליטה, בניו-מקסיקו; לא מקרה הוא שה"קריאולית" ו"כרמנציטה" חוזרים בלי הרף דווקא בעמודים האחרונים של הספר, בהם מתגלה האהבה ללוליטה כמעוצבת בנוסח הרומנטי מכל: או מגלה האמברט שהוא "אוהב אותה לעדי-עד", או מתחוויר לו שהיא "אהבתי האמריקאית החמודה, הנצחית, שעברה מן העולם".

בהמשך הספר לוליטה הופכת כרמן גם כל-אימת שהאמברט מתקרב ביותר להשגת "האי הקסום של היעדר הזמן" ובה-בשעה מתברר לו ש"הכל מזוהם ומשוע ומת". הכל, בעצם, עבר מן העולם—אלו מלות הפזמון על כרמן; האגדה האמריקאית כולה עברה, בעצם, מן העולם, יחד עם העולם שבמסגרתו נחלמה. (בדבר, זכרון נאבוקוב משייר לעצמו "תחושה היפר-טרופית של ילדות אבודה", ע' 59). מן המסע הגדול

מערבה, מן הערבות שבהן דוהרים המוסטנגים, נותרו רק כביש עצוב, רפוד ממחטות-גייר ושלטים מלוכלכים. את מקום הבאר מן האגדות תפס המוטל הזול, הוולגרי. ואפילו הדו-קרב הגרנדיוזי, המיתי (כאן עתיד פושקין להיפנס לתמונה) במתפתו הלוליטית הריהו פארודיה נוגה על החלום, ועם זה נשמר בו במדויק המיקצב של דו-קרב אמריקאי קלאסי. למעשה, סצינת הדו-קרב בלוליטה היא לא רק עיבוד של סצינות-קרב מן הקולנוע אלא זוהי קודם-כל פאראפראזה על הסצינה שנאבוקוב יודע לצטטה בפיירוט שכזה בזכרונותיו, מתוך פרש בלי ראש: נפץ הכוסות, ההיטים הנעים, הרדיפה לאורך מדרגות-העץ. גם עצם החיפוש אחר עקבותיו של מי שעתיד להירצח, הוא, במידה רבה, וריאציה על הנושא הגדול של גילוי-העקבות בסיפורי ריד וקופר: הסקת המסקנות המטרופות, הפאראנזאידיות, מן העצים ומן האבנים, ורישומי בתי-מלון ומצירוסי-מקרים אקראיים, שעוד יתברר-והקורא יודע את ההכרח שבדבר מלכתחילה, כי גם הוא אמון על ברכי המיתוס הזה-כי הם מסגרת הדוקה המאשרת תמיד, תמיד שסוף האוהב האמיתי לנצח. בקרפם, שבו היה רק הגרעין העלילתי הלוליטי, לא היה זה חשוב, בעצם, מי מת בסוף; אבל בלוליטה, שסיפורי-המסגרת שלו בנוי על מיתוס-אמריקה, חשוב מאד שיסתיים הסיפור בדו-קרב ובמותו של מי שהתחקו על עקבותיו. האוהב ינצח, גם אם "האיש הלא-נכון נרצח"; ובספר אחר-אש חיורה, ה"לוז של מקלעת העלילה" של פרש בלי ראש, רצח האיש הלא-נכון, הופך להיות גרעינו של הסיפור-הד רחוק-רחוק מסיפור-ילדים שלא נשכח. וכאן מעניין לראות כי שם המלכה, גיבורת האהבה המלנכולית של מלך זמבלה הגולה, באש חיורה, הוא דיסה-כשם יפהפית-מערב בסיפור ישן-נושן של פצימור קופר.

אפיניי הוא לנאבוקוב שגם רושם מיתתו של פושקין, התופסת מקום נכבד כל-כך בתודעה הרוסית זה מאה-וחמשים שנים, מתגוון אצלו בצבעי המיתוס הפרטי שלו ונעשה שווי-ערך למעשי-הספר הגדולים, המפוארים-לשמם. במובן זה נאבוקוב שונה מכל משורר או סופר רוסי שהפנים את הדו-קרב עזי-הרושם מכל אשר ידעה רוסיה; עצמתו של נאבוקוב כלפי פושקין היא סימפוטמטית ומעידה על המיתוס האמריקאי שלו, דווקא לאור הגישה המקובלת ברוסיה אל מותו של פושקין. כי לגבי נאבוקוב, יש קשר עמוק בין הדו-קרב שנערך "לפני הרבה שנים לזות-ערפל" בשדרה המוליכה מווירה, אחוות אמו, אל בוטאבו, אחוות דודו (אחד מקרבותיו של פושקין, אבל לא זה שמת בו) ובין העולם בו המעלל-הגדול לשמו, רחבות המחנות, רגשי-הכבוד הגברי שמתבטא בפעילות בלתי-תכליתית, בלתי-שקולה, יש להם "ציליל מוחלט". לגביו, מות פושקין איננו תוצאה של "הרוע האופיצירי" המתנכל לפייטן, ובודאי איננו מין אלגוריה חוזרת על הנושא של רדיפת-החירות ברוסיה. הוא לא יאמר בהקשר זה עם יבטושנקו ש"כל משורר רוסי נולד וקלע-דאנטס בלבד"; במקום שהרוסים כולם רואים סמל של מאבק-כוחות חברתי, אות של קדם-מהפכה, רואה נאבוקוב את הגדלות של מי שחי את חייו כמעשה של אמנות. והחיים הללו, שנחוו בגדלות-לב, בנון-שאלאנטיות מפוארת, מקשרים את דמותו של פושקין, על-פי הגיון

המיתוס הנאבוקובי, אל הרחבות היפה של "אמריקה". באדה הוא מכנה כבדרך-אגב את שירו הידוע ביותר של פושקין, "פרש-הברווזה", בשם "פרש בלי ראש", ובשום-פנים אין לראות בזה הכלאת-שמות סתמית. בעצם, זוהי כמעט פליטת-קולמוס פרוידיסטית. וכמוֹסו לתרגומו הגדול של "יבגני אונייגין" בוחר נאבוקוב בציטטה קטנה מן ה"אודה לסתיו" של פושקין (למעשה, לא מן האודה המוגמרת אלא מתוך "הנוסח הראשון שלה, כדבריו), האומרת: "...אל יערות-הבתולים / של אמריקה הצעירה...". מי שמכיר את דרכו של נאבוקוב עם קוראיו רשאי לחשוך שאין כלל בנמצא "נוסח ראשון" של האודה, וכי השורות האלו אינן אלא המצאה של המתרגם. מכל-מקום, נוכחות ה"אודה לסתיו" היא רכיב חשוב בגוף המיתוס האמריקאי-הרומנטי. הרי השיר הזה הוא העומד באופן ברור כל-כך, אם גם בדרך של קישור שהגיונו ספרותי-רוצה לומר, סתום-מאחרי המעלל-הגדול, חסרה-התכלית, של מרטין, גיבור ה"תפארת".

יש עוד רמזים מרובים, ויקצר המצע מלמנות את כולם. ענין משמעותו של הקולנוע ביצירת נאבוקוב, בין כשלעצמו בין כחלק חשוב מן המיתוס האמריקאי, הוא נושא לדיון גדול לגופו. נושא אחר, שגם הוא מצריך פירוט רב, הוא משמעות שמה של ארץ "זמבלה" ברומן אש חיורה; כי לפי פירוש אחד לפחות (זה של מארי מקארתי)⁹ המקובל עלי, זמבלה היא פרצופה הצעיר, הקסום, של אמריקה של יומיום: על זה מצביע קודם-כל שמה, "נובה זמבלה", שפירושו "ניו-פאונדלנד", "ארץ חדשה", וכן דברים אחרים שאי-אפשר לפרטם כאן.

אוטוביוגרפיה של סופר אירוני, למדני ושנון כנאבוקוב, מובטח לנו מלכתחילה שתהיה "הבטן הרכה" שלו במלחמתו נגד הפרשן והמבקר. הואיל והפרשן יודע זאת, גזירה עליו שיקפוץ על דבר, זפרון כמוצא שלל, ואגב כך יססח על הספר עצמו. והרי זהו ספר יפה להפליא, "הענין והאנושי בכל ספריו של נאבוקוב" כדברי ג'ורג' שטיינר; ספר שגפיו עומד על פירוט דק-מן-הדק ("המוזה מגמוזינה היתה נדיבה אלי", הוא אומר), על הומור נבון, ועל מעורבות אמיתית, שהפגישה עמה היא הפתעה בלתי-צפויה לכל מי שהתרגשותו מצחצחות-לשונו של נאבוקוב העבירתו על דעתו. הספר הזה מקיים בנדיבות רבה את ציפיותיו של אוהב-נאבוקוב-יש בו ישירות של מבע, שמרובה היתה בכתביו הראשונים, הלכה ופחתה עם השתכלל אמנותו, וחסרונה באדה כמעט שהפך את הספר הזה לרומן גרוע. אפילו לגבי סופר כמו נאבוקוב, הרי זו אוטוביוגרפיה שאיכותה עולה על המשוער.

הערות

¹ לאה גולדברג, במאמר על "לוליטה" במולד, דצמבר 1959: "...הראי... הוא האפשרות הנתונה לאמן לדבר איכשהו בלי בושה ובלי הסתייגות על היפה. וייתכן שיש כאן פחד־מה מפני הסנטימנטליות ומפלט אמנותי ממנה..."

² לאה גולדברג, שם: הרוסית, לדבריה, איננה יכולה לשאת סיפור כלוליטה בלי לחרוג מן הטעם הטוב. אין ברוסית מסורת של כתיבה ארוטית, מה שאין כן באנגלית; הלשון והמסורת האנגלית איפשרו את לוליטה כיצירת־מופת בעלת אופי ארוטי. נוסף לכך, צריך היה מחַלְתָּה של לוליטה להיות זר לעולם שחי בו, כדי שיוכל וידויו של האמברט, הכתוב בגוף ראשון, להיות מהימן; כן גם צריך היה שיכיר המחבר את אמריקה כדי שתוכל ילדה כמו לוליטה להיות ברומן. סאריז והשפה הרוסית שייכות יותר מדי לעולם הבינלאומי־האירופי בו גדל נאבוקוב, ולכן אינן יכולות לספק את הניכור הדרוש לשם עיצוב דמות כגון זו של האמברט.

Diana Butler: "Lolita Lepidoptera", *New World Writing* no. 16, N.Y. ³ 1960

⁴ דוגמה נוספת, פנטסטית בעשרה ובאי־סבירותה, של שימוש שעושה מבקר בזכרונותיו של נאבוקוב, היא משל גיאורג שטיינר, במאמר הקרוי "Extra-Territorial" (A. Appel and Ch. Newman ed: Nabokov, Weidenfeld Nicolson, London 1971). במאמר זה, שכולו שופע התחלות של תיזות אפשריות על רב־לשוניותם של סופרים, מביע שטיינר את הרעיון שהמפתח לכל יצירתו של נאבוקוב היא הכמיהה העמוקה, המרדפת את כל דפיו של רבר, זכרון, לשפה הרוסית שנאלץ לנטשה. (ע' 124)

⁵ על הצטיירות הדו־קרב של פושקין בתודעה הרוסית ראה: אריה אהרוני, "הדו־קרב והאביר בשירת רוסייה", אופק ת"א, 1970.

⁶ (Mary MacCorthy: "A Bolt from the Blue", *The New Republic*, June 4 ⁷ 1964;

נרפס גם ב-"Encounter" באותה שנה.

ברכה זק: ארבעה שירים

כְּשֶׁאֲנִי עוֹמְדָת עַל הַצּוּק, אוֹתוֹ עֲנֵף וְשֵׁל אֶרֶן
שְׁעֵינִי אֶסְפוּ לְתוֹכָן אֶתְמוֹל הַלּוֹךְ וְאֶסֶף מֵאֲצֵר בְּלוּי
וּמְמֵלוֹא יִרְקוּתוֹ הַמּוֹאֶרֶת, כְּמוֹ רוֹאֵה בְּרֵאִיתִי
אֵת גִּבְעוֹת הַשֵּׁיד הַשְּׁתוֹקוֹת וְאֵת הַיָּם בְּגִבּוֹל עַרְפְּלִיו.

אוֹתוֹ עֲנֵף שֶׁל אֶרֶן בֵּין גֹּעַ וְצִמְרֵת בְּאֲמִצֵּעַ חֲצָרוֹ הַרְחוֹקָה.
עֲרֵגַת עֵינַי עוֹדְנָה אַחֲזָה בֵּין מַחְטִיו, עוֹדְנָה אַחֲזָה וְדָאֵי. כִּי־צַד
הוּא עַל עֲמָדוֹ בְּרֵגַע זֶה, הָאֵם הוּא נָח הָאֵם הוּא נֶעַ בְּרוּחַ
וְהִיא גַם הִיא, עֲרֵגַת עֵינַי מִמֶּשׁ, רוֹאֵה בְּרֵאִיתוֹ אוֹתוֹ חֵלּוֹן וּמֵאוֹתוֹ הַצִּדָּ?

הָעֵץ הַתְּרַגְלָה: בְּסִתְנָן. עֲצִים בִּיחָד. בְּאֲמֵת
בַּחֹף הָאֲדָמָה קִצָּה שֶׁל שֶׁרֶשׁ חֵשׁ קִצָּה שֶׁל שֶׁרֶשׁ
וּבְרֵק־יִרְקוֹת עוֹלָה בְּשִׁלְל־עֲלִי־נִסְנָן, וּבִכְבֵּר הָעֵץ הַתְּרַגְלָה:
בְּסִתְנָן, מִשְׁנֵי צְדִיּוֹ שֶׁלֵּשׁ שׁוֹרוֹת שֶׁל מְרַפְסוֹת־כְּבִיסָה
בְּמִסְגְּרוֹת שֶׁל טִיחַ מֵאֲפִיר, מִכְתָּם וּמֵת.

אֲפֶשֶׁר לְשַׁאֵל אִם הַבְּסִתְנָן - שְׁלֵא כְּאֵרֶח בְּסִתְנָנִים -
חוֹלִים שֶׁהוּא מִשְׁךְ אֵת כָּל כָּלוּ אֵל מְעֵרָה־הַגִּבְעָה
וְנִעְצֵר לִימִין הַדֶּרֶךְ בְּמִקּוֹם שְׁבוֹ תִּפְתַּח
לְפָתַע בְּמְרוֹצָה אֵל נִהְרַת־הֵיָם. - וְשֵׁם גְּדֵרוֹת־כְּפוֹת־צִבְרָה
וְחוּם שְׁחוֹק וּמִתְפוֹרֵר וְעֵי שֶׁל אֲבָנִים.

אִי־אֲפֶשֶׁר לְדַעַת. אִי־אֲפֶשֶׁר לְשִׁמְעַ. רַעֲשִׁים
בְּרַחוּב. מְכוּנִיּוֹת וּבְנֵי־אָדָם.

בתוך בסתן, בעמק אחרית הערב,
 מסתיר אדם את סבר הרהוריו. בבקר
 נדמה היה רבות מחשבותיו והן עורגות כאור אל העלים.
 כמעט נתן היה לשמע איך ממנו אל הגפן
 ומן הגפן אל התאנה הן מצטיצות כהתחלות מלים.

וכאשר פשטה הנפש הלואה של כל הארץ
 ברכות פנמי היום ואחזה בצבת-אצבעותיה
 בכל הנבראים, רמזי לבו נתמעטו מאד ונתאמת
 להם כי הם בתוך בסתן מצוי במדרגת-צומח,
 עם ענבה שלא הבשילה, עם טרף שנתקמט.

גת שקיעה בסלע-הר, רגבי-
 האדמה אל מול רקיע קר, היום ברור
 והכרם כמעט ערמה ושממה במגדל
 ואני שבקשתי להשיב לנפשי את שאבדה.

קרוח הנמשך ממרחבי עצבו הטוב
 ומתנן כמו מאליו אף הוא בכדי.
 עלים נקים וצהבים פעין גורי תמונות דהות
 מקשיבים לאידי. אבדה נפשי דבר ולא אמצאו.

שולמית לסקוב: "אוגוסט 1914" לסולז'ניצין

לזכר רותי גילוז, באהבה

אוגוסט 1914 הוא הרומן הרביעי שפירסם סולז'ניצין ובו, כך מוסרים מקורות שונים, ראה את גולת-הכותרת של יצירתו הספרותית. הספר בשלמותו, שהחלף שלפניו הוא רק פתיחתו, אמור להצביע על תהליך ההידרדרות ברוסיה, שראשיתו עוד במפלתה בראשית מלחמת-1914, מפלה בעטיו של המימסד; מכאן שמהפכת-אוקטובר היתה תוצאה הכרחית מן המפלה, ולולא המהפכת-אוקטובר היתה רוסיה מגיעה למשטר ליברלי.

כדי להקל מלחץ הגרמנים על צרפת בת-בריתם, על-ידי משיכת חלק מכוחותיהם מזרחה, פתחו הרוסים במערכה נגד אוסטריה ופלשו לפרוסיה המזרחית. המערכה בפרוסיה המזרחית היא עלילת הרומן החדש של סולז'ניצין. בתחילה השיגו כאן הרוסים כמה נצחונות, אך הם לא השכילו להפיק מהם תועלת לפי שלא דאגו לקווי-אספקה בטוחים ולתיאום בין המפקדות השונות, ובהעברת פקודות-מיבצע סודיות ביותר לא השתמשו בצופן אלא הודיעו מה שהודיעו טלגרפית, בלשון רגילה, מתוך אמונה נואלת שהגרמנים לא יבינו. הגרמנים ניצלו מחדל זה במלואו, החליפו את הפיקוד אחרי מפלותיהם בקרבות הראשונים, והעמידו בראש החזית את המצביאים הינדנבורג ולדנדרוף. הואיל וידעו מראש על כל צעד של הרוסים, כיתרו צבאות הגרמנים חמש אוגדות רוסיות מכוחותיו של הגנרל סאמסונוב ונחלו את נצחונם המהולל בטאננברג ב-31.8.14. לדברי לוי-ג'ורג', היתה מערכה זו "קצת יותר מאימפרוביזציה אבירית, להציל את צרפת מטעויות הגנרלים שלה. סופה בטאננברג היה רע ומר".*

הסופר זוקף את המפלה לחובת הפיקוד העליון, המורכב גנרלים רודפי-נוחות, חסרי נסיון קרבי. אכן, היו בהם שלמדו מן הנסיון של מלחמת-יפאן אף כאלה שמוכנים היו לתת את נפשם למען המולדת, כסאמסונוב, שחש כי אין העניינים מתנהלים כשורה, אבל אין הוא מצליח להטות את פני הרעה ולבסוף הוא מתאבד לשמע הידיעה על התבוסות. אך רובם המכריע של המפקדים לא התאימו לתפקידם, שגו בלי הרף והוליכו את הצבאות אל עברי-פי-פחת. כל הישג משתבש בשל פעולות סותרות של מפקדות למיניהן, המודיעין כאילו אינו קיים, חטיבות צועדות ימים שלמים לחפש את האויב בלי למצאו, וכך מטלטלים את הגייסות עשרות מילים ממקום למקום, בלי מזון ובלי מטרה ברורה, ומתישים את כוחות החיילים במסעות וברעב עוד לפני שיירו ירייה אחת. כשהגרמני תוקף הוא עושה זאת בפתאומיות, בהפגזות*

* זכרונות-המלחמה של לוי ג'ורג' (אנגלית), כרך א', Odham Press, London

אימים המפילות חללים רבים וגורמות נסיגה מבוהלת, ללא כל ארגון ותכנית, כאשר כוחות מתקדמים ונסוגים מתערבבים יחדיו באנדרלמוסיה גוראה. סולז'ניצין מתאמץ להראות את החייל הרוסי כאיש מסור, נאמן, מוכן לקרב בתנאים קשים ביותר, העושה ככל יכלתו לנצח במלחמה תוך עמידה עקשנית בעמדות מופגזות כשחללים נופלים מעבריו, כבעל תושיה ומוראל גבוה בכל מצוקה. עיקרו של הספר הוא במגמה להעמיד זה מול זה את אנשי-הצבא המשתתפים בקרבות ואת קומץ המפקדים העליונים. בעוד האחרונים נראים חדלי אישים וחסרי-מעש, מוצגים האחרים בכל הטוב שבהם. אך מכיון שחוויותיהן של הנפשות אינן נמסרות מתוך נסיונן האישי, אגב הארת סביבתן, אלא מתוך המוצאות את ההמונים הגדולים, האלמוניים, אין לקורא נקודות-אחיוה להשתתפות בגורלן, ובאין אחיוה זו אין החוויה שלמה ונמצא הספר מחטיא את מטרתו. ואפילו זוכה דמות זו או אחרת לייחוד כלשהו, הרי המסופר עליה מועט מדי והיא בטלה-בששים בתוך קרבות ומסעות אין-קץ, והסופר מתאר אותה במלים משלו תחת שיכיר אותה הקורא מתוך מעשיה, התנהגותה ושיחה. כך הוא לגבי צ'ירניגה, פלדפבל-התותחנים, וארסניי בלאגודריזב, שניהם מפשוטי-עם הנכונים לכל מתוך מסירות ושכל ישר. כיוצא בהם הפודפודוצ'יק חריטאזוב, הערוך לקרב בכל התלהבות-נעוריו. הוא הדין בפרפורשצ'יק לינרטביץ', הסוציאליסט הנלעג, הרואה חובה לעצמו להציל את חייו על-ידי שיפול בשבי, כי אין הוא רוצה לסייע למשטר הצאריסטי. לדעתו, ככל שיירע כן ייטב, וההרעה תחיש את בוא המהפכה. לבסוף הוא חוזר למערכה מרוב בטלנות, לצד הגיבור הראשי של הרומן, וורוטינצב (סולז'ניצין מתיחס ללינרטביץ' ואל משפחתו באירוניה המסייעת את השקפתו נגד המהפכה).

למקרא הספר אי-אפשר שלא להתפס להשוואה עם מלחמה ושלוה * של טולסטוי. השוואה כזאת היא בלתי-נמנעת כמעט כל-אימת שאתה קורא יצירה ספרותית העוסקת בעת-ובעונה-אחת בתנועות צבאיות גדולות ובהייהם של אנשים המעורבים בה. מה-גם שהשפעת הרומן של טולסטוי על אוגוסט 1914 בולטת הן בתפיסה הכללית הן בדמויות רבות, גם אם מתנגד סולז'ניצין להשקפת קודמו ובהישיגיהם של מפקדים כמרטוס, ניצ'ולודוב ופברושין הוא מפריך את השקפתו, שכוח היולי שאין למשול בו ולא הפרט, המפקד או הגיבור, הוא הקובע את מהלך המלחמה, ההמונים העושים בה. לא כאן המקום לעימות מפורט בין "מלחמה ושלוה" ל"אוגוסט 1914", אך ראוי להתעכב על כמה קווים בולטים, שאם אין בהם כלל כדי לפצות את גדולת יצירתו של טולסטוי, דיים להבהיר עד כמה אין הספר החדש מגיע לרמתו של הישן.

לטולסטוי כך גם סולז'ניצין מתחיל את ספרו בכמה דמויות שלכאורה עתידות הן לשמש מרכז-כובד במה שיסופר להבא. אצל טולסטוי לומדים להכיר את האנשים

* עברית, לאה גולדברג, ספרית-פועלים, 1953. את הקטעים מספר זה המובאים ברשימה חירגמתי מן המקור הרוסי בעצמי.—ש.ל.

מעט-מעט, כדרך שמתודעים לבני-אדם בחיים. פוגשים אותם קודם-כל במסיבה ומתרשמים מהם קימעה, על סמך דעותיהם המושמעות בשיחות, תגובותיהם על הסובב אותם, נימוסיהם ויחסיהם זה לזה. הדמויות העיקריות מופיעות לאחר-מכן במסגרות אחרות, אינטימיות יותר, ובאות בקשר אל נפשות העתידות למלא את רובו של הספר ולהיות מעורבות הדדית. במסגרות האינטימיות מתוודעים אליהן יותר, עומדים על תכונותיהן. אתה מתקרב אל אלה ומתרחק מאחרים כאשר יקרה לאנשים המודמנים בחוג מצומצם לאחר פגישה קודמת, מקרית. אלה אהובים עליך; אלה—שנואים; הללו בזויים. ובסופו של דבר, אתה חש ומשתתף עמם* בכל העובר עליהם.

באוגוסט 1914, כנגד זאת, מופיעים כמה גיבורים בתחילת הספר, אך לא מתוך הליכותיהם או מכירים אותם אלא מתוך מה שהסופר מעיד עליהם. עד-מהרה פוסק העיסוק בהם ומתחיל תאור הקרבות לפרטיהם; שוכחים או מי האנשים האלה, וכשאנו נתקלים באחדים מהם אחרי קריאת מאות עמודים, ואף זה למשך זמן קצר ביותר, שוב עלינו לדפדף אחורנית כדי לזכור במי המדובר, בעצם. הדמויות פשוט אינן קמות לתחייה, אינן נחקקות בזכרון.

אהדתו של טולסטוי, כשל סולז'ניצין, נתונה, מתוך פאטריוטיזם עמוק, לאיש-הצבא, זה העושה במלאכת המלחמה, לא מעט לפשוטי-עם. אלא שפשוטי-העם של טולסטוי שונים זה מזה בתכונותיהם ובהליכותיהם, ואילו ברומן של סולז'ניצין—מה ההבדל היסודי בין בלאגודרוב לבין צ'ירניגה, למשל?

גם אצל טולסטוי האנדרלמוסיה נוראה, אך הקורא רואה את המערכה בבהירות מלאה. באנדרלמוסיה חשים גיבורי הרומן הנלחמים, ומבעד לעיניהם היא נמסרת לקורא. ומה אצל סולז'ניצין? הוא מתאר תנועות של גופים עצומים, הפגזות כבירות, התקדמות של עשרות-אלפים לכיוון אחד, נסיגות של עשרות-אלפים בכיוון הפוך, הכל בערבוביה עד שאם אינך עורך מחקר על הנתונים המובאים בספר אין אתה יודע היכן אתה נמצא, איזה בטליון השתתף באיזו חזית ומניין הוא נסוג, וכיצד התרחש הכל. אתה מאבד כל קשר והבנה במתרחש, והעיקר—אתה מאבד כל יחס לנעשה. מרוב יער אינך רואה עצים, אינך רואה את האדם החי, גם אם, כאמור, צצה פה-ושם דמות זו או אחרת שכבר נתקלת בה קודם.

נתעכב-נא, כדי רגע, על דמות אחת כזאת. הנה צ'ירניגה, פלדפבל-התותחנים. הוא רב תושיה ויוזמה, אמיץ, שש-אלי-קרב ובעל חוש-הומור. אלא שאף כאן מסופר לנו שכזה הוא ועלינו להאמין לדבריהם. מעשים כמעט אין בידו. מאליה עולה השוואה עם דמותו של טושין ממלחמה ושלום, אותו קפיטן-תותחנים גלבב, שבאומץ-לב, התמדתו ודבקתו במטרה עיכב את התקדמות הצרפתים ליד שנגרפן במערכת-אוסטרליץ. איך מתוודעים אליו? הנסיך אנדריי שומע אי-שם קול טוב ונעים, וכעבור זמן הוא מכיר בבעליו של קול זה קפיטן קטן-קומה, רזה ומלוכלך, היושב יחף בקנטינה ואוכל והכל מוכיחים אותו בחיבה על שהוא, כקצין, אינו משמש דוגמה לאחרים בנימוסיו. וכבר הוא מתחבב על הקורא. אלא שספרו של טולסטוי כתוב

במין איזון נפלא. כל דבר יש לו ממד שני. אין טולסטוי מסתפק בפרשת גבורתו של טושי, ביחסו החם והרחום לאנשיו ולכל אדם, בגילויי ענוותו הגדולה ובתבונתו העממית העמוקה. כעבור זמן רב אנו מוצאים אותו קיטע יד אחת, צנום ועלוב, בבית-חולים צבאי גידח, נגוע-טיפוס כולו, נשכח מלב. וכאן, בפרק לא גדול, מצליח טולסטוי למסור מה שסולז'ניצין מעלה, אם גם בעצמה רבה, בכל ספרו הגדול אגף הסרטן: * העולם המבודד, הפלניטה המנותקת והנבדלת של חולים, אשר גם אם היו הגדולים בגיבורים או החשובים באנשים שוב אינם אלא אברים מדולדלים בחברה ורק יחד עם חבריהם למצוקה, עם ערכי-החיים המיוחדים להם, יש להם קיום כלשהו.

גם באוגוסט 1914 יש בית-חולים צבאי, בעיר ניידנברג, שהצבאות הנסוגים נוטשים אותו. דומה: סיטואציה מצוינת להעלות הרגשותיהם של אנשים עזובים לנפשם, פצועים, מהם גוססים. אך כשמדברים על הכל בלשון-רבים אין התרשמות של ממש ואין השתתפות אמיתית בסבל.

יש הרואים בוורטינצב של סולז'ניצין דמות שעוצבה כדוגמתו של הנסיך אנדריי בולקונסקי של טולסטוי, חרף השוני הגדול ביניהם. לא ניפנס כאן להשוואה מפורטת של השנים: בנסיך אנדריי מתמקדות חוויות אנוש בסיסיות כאהבה, שנאה, קנאה, גאנה פצועה, ייאוש ומוות, וכל זה בצד חיפוש אחר ייעוד האדם בתוך סדרי-עולם בלתי-מובנים, אגב בקשת-אמת עקשנית; וורטינצב—כולו מאמץ לתקן את שקילקלו המפקדים הגדולים: להביא כמה בטליונים לכלל פעולה; לקבץ, בשעת נסיגה, כוח כלשהו שיוסיף להילחם; להיחלץ מתוך הכיתור, אגב ראייה בקרתית של אזלת-יד המפקדה, וגישה של אהבה גדולה אל החייל הפשוט.

וורטינצב אינו נחשף לפנינו אלא בעניינים אלה אפילו מסופרים עליו, פה-ושם, דברים אחרים, ובתוך השאר שנמשך לקרבות גם כדי להתרחק מאשתו, שבתחילת נישואיהם אהב אותה ואחר-כך פג הרגש (כמו שקרה גם לאנדריי לגבי אשתו ליוה). אי-אפשר למשוך, לדעת מה טיבו, מחוץ לאותם מאמצים שלו. ואילו אנדריי מתגלה במלחמה גם מצד אחר לגמרי: באותו רגע שפל צעירותו מציפתו והוא, הספקן המר והמאוכזב, לובש לפתע רוח של גבורת-עלומים, בסתירה גמורה לכפירתו, חוטף דגל שנפל, פורץ קדימה וקורא "אחרי". ושוב אותו איזון טולסטואי מופלא: כשהוא נפצע ושוכב בשדה-הקרב לאחר המערכה רואה אנדריי את השמיים שמעליו "הגבוהים עד אין שיעור, שעננים אפורים זוחלים על פניהם בשקט... כמה שקט, שלו וחגיגי, לגמרי לא כך כפי שרצתי—הירהר הנסיך אנדריי—לא כך כפי שרצנו, צעקנו ולחמנו... כלל לא כך זוחלים העננים על השמיים הגבוהים האינסופיים האלה. כמה אני מאושר שהכרתי אותם לבסוף. כן, הכל הבל, הכל שקר מחוץ לשמיים אינסופיים אלה. אין מאומה, מאומה מחוץ להם. אך גם זה איננו. אין מאומה מחוץ לדממה, להתרגעות. ותודה לאל..." אך בעודו רואה אינסופיות נשגבה זו, תוקפים

* עברית, י. סערוני, עם עובד, 1970.

אותו כאבים "ובלי משים נאנח אנחות חרישיות, מבקשות רחמים, כשל ילד". כמה הרבה אומרות מלים אלו, "כשל ילד", לגבי אדם גא, עצור וסגור כאנדררין, ומה רב-רושם הוא העימות בין יצור-אנוש כואב לבין הרקיע החובק-זרועות-עולם. תיאור השמיים ברוח זו מופיע כמה פעמים גם באנופסט 1914 ואין ספק שבא בהשראתו של טולסטוי, כפי שיתברר להבא.

המאיר-גנרל ניצ'ולודוב משקיף על סביבו בלילה, אחרי הפגזה חזקה, והגה "דומית הדומיות! לא ייאמן כי רק לפני שעה קלה הכל המה כאן ורעש. ובכלל, קשה להאמין במציאות המלחמה עצמה... הכל מת ואיננו עוד. האדמה הגנוזה, השחורה משחור, התרפסה מתחת לרקיע חי, מנצנץ, שהכל בו שריר וקיים, הכל שומר על חוקיו ותחומיו" (ע' 174). ומעט הלאה, כשהוא מתווכח עם עמית: "הואיל והמלחמה נראתה דלה ואפסית כלפי הוד רוממות השמיים, פחתו ונסוגו גם ניגודי השקפותיהם [של ניצ'ולודוב ועמיתו] בערב זה" (ע' 175). היכן כאן השילוב בין חוויה אישית ושגב הקיום, המוצא ביטוי כה מרומם ופיוטי אצל טולסטוי?

ואילו במקום אחר, אף הוא נוכח השמיים הרחבים, כמעט התעלה סולז'ניצין לרמת קודמו וזה—בתארו את סאמסונוב ברגעיו האחרונים: "דומיה שררה סביב. שקט גמור בעולם, אין אף זכר לצבא ולקרבות. נשב רוח קליל. רשרשו הצמרות... נשען על הגזע עמד סאמסונוב והקשיב לשאון היער. נשמע קול קליפתו המפציעה של האורן, והשאון המרומם, המטהר, מתחת לרקיע. הגנרל חש הקלה גוברת והולכת... לפעמים נלכד בכף המוות והיה מוכן לקץ, אבל מעולם לא ידע שזה כה פשוט, כה רבה הרווחה..." אך למחשבה שהאיבוד-לדעת חטא הוא, "עמד על ברכיו, הביט על השמיים, התנשם, נאנק בקול, ללא בוש, ככל יצור הגזע ביער: 'אלי! ייעשה רצונך—מחל לי והכניסני תחת כנפיך. הגה רואה אתה: לא יכולתי ואיני יכול לנהוג אחרת'". (ע' 393)

הגנרל אנדררין מתיצב גם הוא נוכח המוות. הוא מפקד על גדוד-מילואים שאין מנצלים אותו ופגזים קוצרים באנשיו בלי שיהיה ביכלתם להגיב. כשנקלע וורוטיניצב למצב דומה, הגופלים הם שוב אלמונים, ומכיון שאין סולז'ניצין מתעכב על הזעזוע הפוקד את היחיד, אינו מעורר הודעות מצד הקורא—ואילו במקרה של אנדררין פוקדת אימת המוות אותו עצמו והיא מזעזעת. פגז נופל לרגליו וחג בעשב ואנדררין חסר-הישע רואה איך המוות משיגו. הוא שוכח הכל, אפילו את נאטאשה שמילאה את כל ישותו לפני כן, אותה נאטאשה שאינו יכול להוציאה מלבו חרף בגידתה. עתה מחשבה אחת-ויחידה מנקרת בראשו: "אינני יכול, אינני רוצה למות. אוהב אני את החיים, את העשב הזה, את האדמה, את האוויר..."

נאטאשה יש גם באנופסט 1914—כאן שמה קסניה—המזדמנת בספר בנדיר, בהתחלה ובסוף. אך כל כמה שסולז'ניצין משתדל לעשותה התגלמות העלומים הנחמדים, על תהפוכותיהם, חנינם, קסמם ופרץ-חיותם, כגיבורתו של טולסטוי, אין הוא מעלה אלא דמות סנטימנטלית ומלאכותית.

לזכותו של אנופסט 1914 ייאמר שכל-כולו מגלה הוא את אנושיותו, הגינותו וכנותו

של סולזניצין, לא פחות מספריו הקודמים. כאן נתעכב רק על שתי דוגמות: הגה דברי הסופר על גדוד שחציו מילואים, שיצא להילחם בכידונים מול אש: "בלבם תחושה כפרית בלתי-מהוקצעת—השדה שלהם, המלאכות שלהם, המשפחה שלהם... ללא כל מושג על הפוליטיקה האירופית, המלחמה הזאת... על יעדי הגיוס... והם לא נתפורו, לא הערימו, לא התחמקו... לא היו שייכים לעצמם אלא לחובתם האכזרית" (עמ' 327, 328). והנה—על מצבם הטרגי של הפטריוטים היהודים ברוסיה, דברים שמטיחה בתו של מהגנס יהודי רב-פעלים באביה: "אתה חי ברוסטוב בחד התואר שלך 'אורח-כבוד אישי' ומי שלא עלה בסולם ההשכלה—יירקב ב'תחום-המושב'! לבתך קראת סופיה ולבנך ולאדימיר ואתה מדמה לך כי הרוסים רואים בך אה ורע? ... רוסטוב, הכרך הגדול, עיר החכמה והמדע... ופתאום כבהרף-עין נמסרה זו לידי של אטאמאן הקאזאקים, הגיבורים הללו שהסתערו עלינו במגלבים? ואתם מתקבצים ליד אנדרטת הקיסר ושרים 'אל מלך נצור'?" (ע' 488)

יש תיאורי נוף כובשי-לב וגם כמה מעמדים עזי-רושם. אחד מהם, מותו של סאמסונוב, כבר הוזכר. שני הוא—ישיבת המטכ"ל בראשות המצביא העליון, ניקולאי ניקולאיביץ', דודו של הצאר. בישיבה זו מעז וורוטינצב, שהוא רק פולקובניק, להטיח בפני גנרלים את אשמתם.

תיאורו של ניקולאי הוא אחד המקרים הבודדים בספר בהם הצליח הסופר לעצב דמות תלת-ממדית. אדם זה יודע מה המחדלים, מבקש לתקן, אך בשל שיקולים פוליטיים—ויותר מזה, בגלל מיסטיקה דתית אפלה, שפרוכים בה אמא רוסיה והצאר—באטיושקה [אבא]—אינו מתכוון לעשות מאומה. גישה חסרת-שחר זו מתמצית בתגובתו של ניקולאי ניקולאיביץ' על מברק-ניחומים ששלח לו ניקולאי הראשון על התבוסה והחללים הרבים, המסיים במלים: "עלינו לציית לרצונו של היושב במרומים. הסובל עד הסוף יינצל". "הסובל עד הסוף יינצל! חזר כמוקסם ראש הצבא... 'מה-רחום וחנון הקיסר, מה-רבה השמחה שהוא שולח לנו... עלינו לציית לרצונו של היושב במרומים! הסובל עד הסוף יינצל!" (ע' 499). ומיד אחר-כך מספר המפקד העליון, בהתלהבות גדולה, כי הקיסר ספק לשלוח למטה העליון איקון הנקרא "התגלות האם הקדושה של סרגיי הקדוש". במיסטיקה חשוכה זו, שגם סאמסונוב נפל לה קרבן, רואה אולי סולזניצין, הדוגל באמונה פשוטה, את אחד משרשי אסונו של העם הרוסי.

בספריו יום אחד בחיי איבן הניסוביץ' * ובמדרור הראשון ** נתון סולזניצין לבעיה החשובה-מכל בחייו ובחיי עמו: משטר הדיכוי. גדולתו של הספר הראשון אינה ברמתו האמנותית דווקא אלא בעצם ההעזה להוציא לאור ברוסיה של או, בפעם הראשונה, את זוועות מחנות-הריכוז שבמדינה. אפילו באוגוסט 1914 אין הסופר יכול להימנע מלרמוז עליהם. כשהגרמנים מובילים שבויים רוסיים למכלאות הוא

* עברית, אליהו פורת וחיים פלג, ספרית-פועלים/גלבוע, 1963.

** עברית, ברוניםלב ואברהם בן-יעקב, הוצאת שוקן, 1970.

כותב: "אמצאה חדשה! כיצד לשמור על המון כה רב בשדה הפתוח שלא יברח! וכי לאן יש לכנסם? אמצאה חדשה! מחנה ריכוזי-זיזו!... מבשרת עידן המאה ה-20". (ע' 448)

בכמרור הראשון התלכדה מגמתו של הספר, להוקיע את המצוקה הגדולה של תושבי רוסיה, עם יכולת אמנותית, עד שבאמצעות סבלם של הבודדים אולי הקיף הסופר את האומה כולה, זו שבני-חורין שבה מאסרם אולי קשה מזה של הכלואים. אף-על-פי-כן, אם ננסה לתאר לעצמנו ספר זה לרגע בלי המוטיבציה שלו, ספק אם יעמוד במבחן לפי כוחו האמנותי בלבד, שכן אוניברסליות אין בו. את האוניברסליות השיג סולז'ניצין באגף הפרטן. גם אם יהיו שיראו בספר זה סמל לסרטן השלטון האוכל בבשר העם, הרי עיקרו—ממלכת החולים המנותקת מעולם הבריאים. דבר זה אינו תלוי בשום משטר, והוא נמסר מתוך חוויותיהם של האנשים המנותקים הללו. באוגוסט 1914, לעומת זאת, ביקש הסופר לרדת אל שרשי שברו של העם הרוסי, ודומה כי כאן ראוי לומר: "תפסת מרובה לא תפסת". קטעי העתונים והתסריט המשולבים בספר מחזקים עוד יותר את האמת שבמימרה זו. אפשר רק לקוות שבהמשך היצירה ישתגו הדברים.

צביה גינור: ארבעה שירים

במקום פוֹשֵׁר כְּלֹשֶׁהוּ
בין לקחת ולתת
בין לומר

הבריתות שאנחנו כורתים
כדי להותיר פליטה אחת
של ידידות,
ולומר -

בתורים בתורים אני הולכת
בניהם, לא לתת ולא לקחת
רק לשמר לי פנה
בין הכתלים. להותיר.

או אחרת:

במקום מקצה ומגדר
להשאיר באמת כף.

כמו חדש

אשר אבדתי ביום ההוא
אין לו עוד חיים.
וגם זהות,
לו היתה, זרמה בי וממני.

ואין תקנה לאדם שאבד
שאין לו חסר
רק לבדו הוא מקונן
על מה שזרם בו וממני.

יש חדש תחת השמש ואין
כמו-חדש, אפילו הוא נראה ברור
לעין בשלמות.
על כן מגוי וגמור עמי
לאהבו עד כלות.

כל העדנה

אולי גשאר עוד מעגל פתוח
בניים ההם.

אשר חשבתי לשכח

בא עלי היום:

ראיתי שם את כפותיך

חתומות בדשא, עשר שנים חמות

בדשא הכמוש. כמה

עידנים?

כל העדנה במעגל פתוח:

כל שמוענו מפיונו בכח

פורח מתחת לברוש.

כמה ידיים

כמה ידיים צמחו לך?

כמה אצבעות.

והדם שאורם בך כל כך

שלי הוא.

ועוד:

כמה יכול אדם לחוש?

ואסלו מאה ידים צמחו לו,

כמה דם?

ואם צמחו:

בכל ידיך אלו, בכלן,

מה אתה אוסף?

מה תשמר.

ועוד:

כמה יכול אדם לתפס

ואסלו מאה ידים ואחת.

כמה אור?

פאול נוינורקט: הקולקטיב הסובייטי ביצירתו של סולזניצין

יוסף סטאלין, המכונה דז'וגאשווילי: שר-הטכס הגדול ברומן המעגל הראשון מצייר סולזניצין תמונה מפורטת של הוויית הכלא בהנהגתו של יוסף סטאלין ה"בצחיי". זוהי יצירה מסועפת בממדיה, שאינה מכוונת במיוחד לפתח איזו מנפשותיה המגוונות. נסיונו של הסופר ליצור איזה מין גיבור על-ידי הכנסת הדמות של הדיפלומט אינוקנטי וולודין, יועץ-מדינה דרגה ב', הוא תחבולה הבאה לקשור את הקצוות הרופפים המצויים לרוב ברומן שלו לכלל גרעין בעל-משמעות. וולודין הוא איש המידרג הסובייטי הנהנה ממידה יחסית של חופש בביצוע. לבסוף מקצץ המחבר אפילו ביטוי סמלי זה של נידודת אישית ומשווה לו את הממדים הנאותים של נורמה סמלית. הנה כך אינוקנטי וולודין מוצף ונבלע במערבולת של הדיאלקטיקה הסובייטית האוחזת בסוהרים ובאסירים כאחד בחומרה נחרצה ובשוויון-נפש אכזר. נוטלים ממנו את דרגתו ומעלתו, והוא מסיים את חייו כאסיר מדיני רגיל.

בתפיסת-הדברים הסובייטית זו ראייה בל-תנוצח לעליונות ה"מוחלטת" של השקפת-עולם השאובה מתורת המטריאליזם ההיסטורי. כל גילוי של התנגדות סופו שמוציאים אותו ממחבואו ומוחצים אותו "לטובת העניין". אין הקורא חש באי-האמצעיות של מאורעות דראמטיים אלא, בעצם, בטיפוס פעולה-צללית, המוקרנת על ה בד על-ידי איזה שר-טכס סמוי-מן-העין, מבצעם המפיסטופלי של זממים אפלים, הקרוי בפי סולזניצין ה"בצחיי" (סטאלין). כיון שזכה לחיי-אלמוות, שוב אינו זקוק לשינה אלא הוא מתהלך כל הלילה אנה ואנה במשרדו, ולעולם עינו פקוחה על צאן-מרעיתו. ברצון או שלא ברצון אתה נמשך למסגרת המחשבה שאותה מתווה היינריך פון-קלייסט ביצירתו תיאטרון הבורות. הפעולה המועברת אל הצופה איננה ישרה ובלתי-אמצעית שהרי השחקן נשאר מאחרי הבימה. הוא מושך בחוטים על-ידי שהוא מאציל את מרכז-הכובד שלו על הבורות, שבכוח רצונו הן מתעוררות לחיים. ואכן, לפרקים ודאי מכרסמת בלב האמן ידיעת הגבולות שמעמידות לפניו הבורות שאותן הוא מפעיל. ההאצלה של תודעתו לתוך מרכז-כובד פיזי היא צימצום של הכרת-האני. במסגרת מסוג זה השחקן והקהל נפגשים בתנאים שווים. הגילום הסמלי של מצב זה הוא הנחש האורזורי הנושך את זנבו שלו. זו הפלירומה אשר בה חוסר-הדיפרנציאציה הוא אופן-הקיום השליט מאחר שמונעים את ה-*vis motrix* (הכוח המניע) של נפש האדם מלשקוד על מטרות שמחוץ למסלול הפתלתול, המצמצם.

זהו הרקע המקראי הצלול שעליו הורכב האורזורוס הסובייטי. בתוך פלירומה זו נפרשים ימות-המשיח הסוציאליסטיים, שעקב איזו כאריזמה מיסטית גז מהם סוף-סוף המאבק הדיאלקטי. באפותיאווה זו ששונתה תכלית-שינוי מוכרח היה יוסף

סטאלין, ה"נצחי", לדעת עד לכאב כי "הקרב לא תם עדיין, הבנין לא נשלם, ואין איש שיחליף אותו".¹ הרמוז הדק על נדודי-השינה שלו בגיל תשעים מוסב על תעתועי-הגדלות שעיקמו את רוחו. הנה כך, "התהלך הנצחי, הנפעם מחשבות גדולות, במשרדו בלילה. מין מנגינה פנימית גאתה בתוכו, מין תזמורת כבירה סיפקה לו מנגינות-לכת".² תיאודור שרדר (Schroeder) קורא לפירוש המיטאפיזי הזה של מצבי-ההרגשה שלנו "אקסטאזה אירוטית פסיכוגנית". האדם בו מדובר שקוע בצורה דיבוקית כל-כך ברגשותיו עד שבנקל יוכל להחזיר את ההרגשה האקסטאטית שלו לתוך כל הגילויים של הטבע שסביבו.³

צללית-הענק שמטיל המנהיג הזקן על העולם אשר "ברא" טעונה טראומה של גילויי שגעון-גדלות. דומה הדבר כאילו אהבה-בינעוריו עם אמא-כנסיה נחרטו בנשמתו כחותם בל-יימחה. הוא התחנך על הברית הישנה והחדשה, שר במקלה הכנסיה, כרע ברך לפני איקונים, היה תלמיד מסור בסמינריון לפרחי-כהונה.

פרויד טוען כי רוב הפסיכו-נברוטקנים נתקפים חולי רק אחרי גיל ההתבגרות המינית, כתוצאה מן הדרישות שחיי-מין רגילים מעמידים לפניהם. הדחקות מיניות כגורם פנימי, יחד עם גורמים חיצוניים כמו הגבלת החופש, אי-האפשרות להתקרב אל מושא מיני רגיל, הסכנות שבמעשה המיני הרגיל וכו' מביאים לידי עיוותים באנשים שלולא כן אולי היו נשארים נורמליים.⁴

סולוביצין מספר לנו שסטאלין חס על חייו של מפקח-הכנסיה אבאקאדזה שגירש אותו בזמנו מן הסמינר. כיון שהמיר אמונה אורתודוקסית אחת בחברתה הבין היטב מאד את המנטאליות האורתודוקסית, והוא היה "מרוצה בהחלט שבתפילותיה מכריזה עליו הכנסיה שהוא מנהיג בחירי-אלוהים. משום כך תמך בכספי הקרמלין במרכז הכנסיה האורתודוקסית הרוסית בזאגורסק".⁵ למרות המאבק המר שניהלה המפלגה הקומוניסטית נגד הכנסיה, מעולם לא הצליח סטאלין להשתחרר מאותה גטייה דו-ערפית לדת האורתודוקסית. כאשר ביקר הפטריארך הדתי הזקן בקרמלין, בא סטאלין "לקדם את פניו ליד דלתות-הכנסיה וכשהוא מחזיק בורעו הוליכו אל השולחן. קודם חשב למצוא איזו אחווה קטנה בשבילו אי-שם... ולתת לו אותה במתנה. כמו שהיו גותנים פעם, למען הגשמה".⁶

במקום אחר עמדנו על האופי המגיעתי העז של האידיום הדתי, העשוי לשמש ערובה כנגד סכנותיהן של מחלות-עצבים. פרויד טוען שהדת מביאה אתה הגבלות דיבוקיות, ובכך דומה היא במידה רבה לנברוזה דיבוקית של יחיד. אולם בקבלת מצוותה של הדת כרוכה קבלתה של הנברוזה הכללית, החוסכת מן היחיד את התפקיד לבנות לו נברוזה אישית.⁷ לכן כאשר היחיד פורש מן הדת הרי בואת הוא הורס את התמנועה של הנברוזה הכללית. כתוצאה מכך נוצרת קונסטלציה אדיפאלית שכמוה כ"הריגת האב הפרימיטיבי",⁸ שהוא צלם-האלוהים המקורי. עם סילוקו מקבל האדם לידי את הזכות על החיים והמוות בחינת פרקליטו של אלוהים. בשלב גורלי זה באה לידי גילוי הפסיכו-נברוזה של יוסף סטאלין.

האידיאל התרבותי של סטאלין: ממד נרקיסטי מטען האנרגיה הליבידית הרעננה שהעתיר קודם יוסף הצעיר על האיקונים בסגידתו הדתית כוון עכשיו מחדש אל אני-מאמין פוליטי. עם הסתלקותו של האלוהים הכל-יכול השתחררה כמות בכבדה של ליבידו, שלאחר-מכן חזרה והופיעה בנשמתו של "הנצחי". ואולם, מהיותר בן-אלמוות, כאמור, שוב לא היה זקוק לשינה. הוא סימל אותה אחדות מיסטית שבה היתה סוף-סוף השניית של חומר ורוח למזיגת-הפכים, מין נבואת-לב על איזה פתרון אסקטולוגי לתהליך הדיאלקטי. כך איפוא צימצום חירותו של היחיד בברית-המועצות היא כנראה תנאי עיקרי הקשור קשר הדוק לדרישותיה של המציאות הסוציאליסטית והוא גלוי בעליל בדיקטאטורה של הפרולטריון. הצביון הטוטאליטרי הזה מואצל על הקולקטיב. בשם התבונה הוא נוטל לעצמו את הזכות לחרוץ את גורלו של כל פרט באותה חברה. במשטר מסוג זה ציות לתקנות של הפרזידיום השליט הוא תנאי ולא-יעבור. הפרט נדרש לקבל דברים הנראים בלתי-הגיוניים. אכן, העיקר של אבי-הכנסיה הקדמון טרטוליאנוס, *credo quia absurdum* (אני מאמין מפני שזה מופרך), מועלה כאן לדרגת דוגמה מארקסיסטית בל-תחולל. סטאלין עצמו, כמו שנאמר למעלה, מעולם לא השתחרר מן המשנות הדתיות ששלטו בו בימי-נעוריו. אמת, הוא הטיף להרס הכנסיה כקו מפלגתי, אך בעצם רק העמיד את האני-מאמין הפוליטי על מקומו של זה שאותו נתן לשימצה בשעתו. כתוצאה מכך נשארה נטייתו הדתית-ביסודה של סטאלין בגדר ניגוד נפשי שלא בא על פתרונו. הוא בעט בצלם הדתי של אל כל-יכול ועל מקומו הציג את האיקון של סטאלין "הנצחי". כשסקר לאחור את פעלו—כלומר: יצירת תרבות סובייטית "אידיאלית"—היה לו יסוד למצוא סיפוק בשליחותו. פרויד מבחין בנטייה נרקיסטית בהאצלה הנפשית הזאת. בנושאי התרבות מחזירים את ההכרה שהאידיאל שלהם עולה על זה של שאר אומות. אגב כך מופחתת כל איבה אישית היפותטית בתוך החברה האידיאלית, שהרי תמיד יכול אדם להתגאות על העובדה שהוא משתייך לאומה אדירת-כוח. הסטאטוס של *civis Romanus* (אזרח רומאי) היו בו צדדים של זקיפת-קומה אפילו בשביל הפליבאים העלובים של הקיסרות הרומאית. הזכות לבזו לאנשים שמבחוץ יש בה אפוא לפצות את המצויים בפנים על העוולות הנגרמות להם בתוך החטיבה שלהם פנימה.⁹

אף כי הפחתה זו של האיבה הפנימית מובלעת באידיאל התרבותי, מקנן בה גם יסוד של מפח תרבותי הואיל והיחיד חייב לרסן את תאוותיו המוגזמות כדי למלא אחר "כללי-המשחק". המפח הזה הטבוע בעצם מהותה של תרבות הוא השליט בכל היחסים החברתיים. במסגרת הדיאלקטיקה הסובייטית, היחיד חשוד מראש. הוא האגטייתיו-הבכוח מבחינת המפח התרבותי. הקבוצה היא הביטוי לאפשרויות מוגבלות, היחיד ביטוי לשאיפות בלתי-מוגבלות. החוק החל על שניהם אינו מניח שום "מודוס אופראנדי" ליחיד אלא אם כן יכוף את שאפתו האישית לקנה-המידה הצמצמני הטבוע במהותה של התרבות. לדברי פרויד, מאבקו של המין האנושי מרוכז סביב המשימה "תאחת" של מציאת הסכמה נוחה—כלומר, הסכמה שתביא עמה אושר—בין תביעה זו

של הפרט ובין התביעות התרבותיות של הקבוצה".¹⁰ כנגד אפשרות ההשלמה כפי שפרויד מבטא אותה קם הרברט ריד, הטוען כי אין לגשר על הקרע בין האמן היוצר ובין הקולקטיב כאפוטרופוס על תביעות התרבות, ומכאן שהוא נצחי. יכול המשורר לעשות פשרות עם הליברליזם, עם הסוציאליזם, עם הסוציאליזם הממלכתי. משטרים אלה מצדם אפשר שיהיו פטרונים לתרבות, אבל אין הם יכולים לערוב לפעילות היוצרת של המשורר מפני שאינם יכולים להכיר בבדידות של איזה מאזרחיהם. הבדידות היא פרישה מן האמנה החברתית, כפירה בעקרונות הקולקטיביזם.¹¹

דוגמה לענייננו הוא הצק (אסיר) לב גריגורביץ' רובין, בלשן ומורה-לשעבר, בן 36. היה זה מקרה טראגי במיוחד מפני שאף מאחרי חומות הכלא שמר האיש אמונים לאידיאולוגיה המרקסיסטית. "הוא נאסר על-ידי פקידים חסרי-רגש מפני שאהב את הענין המשותף יתר על המידה".¹² השתלשלות מיוחדת של מאורעות דחקו למצב של סתירה שלא יכול היה להתמודד עמו. הוא קם נגד פקידים-כלא וסוהרים להגן על זכויותיו וזכויות חבריו-למאסר, ובתוך כך נשאר ער לדיאלקטיקה הקובעת את המעשים האלה.¹³ לעיני רוחו של רובין שבה לחיים תמונה מן העבר, מעשה שהיה בבית-הסוהר של חרקוב עשרים שנה קודם-לכן. צק אחד הוטל לצינוק ומילל היה מן התא הקפוא: "הלאה התליינים הסטאליניסטיים!"¹⁴ חיש-מהר השתיקו הסוהרים את קולו. אולם אז "חשו שלש-מאות אסירים בשלש-מאות תא-בידוד אל דלתותיהם, הלמו בהן, ושאגו: 'הלאה כלבי-הדמים! הם שותים את דם הפועלים! צאר חדש יש לנו על גבנו. יחי הלניניזם!' ולפתע בקעו קולות אחווי-תוזית מאחדים מן התאים: 'קומו, אסירי-רעב...'".¹⁵

בדיון שלו בנרקיסיות מצביע קארל מנינגר על תכונות-אופי כגון דקדקנות, דייקנות, אכזריות ושגאה עזה שאפשר ליחסן לבטיות אנאלו-אירוטיות.¹⁶ מסירותו שאין-לה קץ של סטאלין ליצירתו של אידיאל תרבותי טבועה בחותמה של התמכרות נרקיסית כזאת. הוא מתמסר לבניית *monumentum aere perennius* (אנדרטה מאריכת-ימים יותר מברונזה—הוראציו). בשקידה זו על ה"אידיאל" התרחבה האוטונומיה של האני שלו עד קצה גבולותיה על חשבון תת-הרבידים שבגשמתו. כתוצאה מכך ספירת האגו שלו, העמוסה כבר לעיפה, בולעת את תוכן התת-מודע שלו. כך הוא מתחיל לסבול מנדודי-שינה, אבל אגב כך הוא הורס מבלי משים את עצם האפותיאווה של פולחן-הנצחיות שלו. אוטו ראנק מאשר תכונה זו של הנברוטיקן, השואף לדת פרטית (נצחיות) אלא שעקב המודעות-העצמית הדוויה שלו הוא זוכה רק לפרשנות הרסנית של נשמתו.¹⁷ המרד המתואר למעלה בכלא חרקוב הוא אפוא האצלת ההתפוררות הקאטאטונית של תפקידי-האני אצל סטאלין.

איוואן דניסוביץ', המכונה כל-אדם

הקולקטיב הסובייטי, כפי שסולז'ניצין מתארו, הוא הבוואה האמיתית של אלמוניותו של סטאלין, ז.א. של נשמתו הנגועה. אף באחד מן הרומנים של המחבר אין אנו

נתקלים בהופעתו של אני גיבורי. אפילו ביום אחד בחיי איוואן דניסוביץ' אין הגיבור יחיד מוגדר כהלכה המתלבט בחבלי דיפרנציאציה-עצמית אלא הוא אותו איוואן רוסי נטול-פרצוף שקימו כאסיר אינו נבדל בשום מקום מזה של כל שאר האיוואנים. עובדה זו אינה מודגשת דיי-הצורך על-ידי מבקרים מסוימים, המיחסים נטייה אינדיבידואלית יותר למאבקו הפאתטי של הגיבור. הייזרד (Hayward) ולאָדו (Labeledz) מדגישים את "ישרותו, כבודו-העצמי וגאותו בקרב חסר-תקוה עם כוחות מסתוריים שלכאורה מנוי-וגמור אתם—מטעמים המופלאים מבינתו—להרוס את הכרת-הערך האנושית שלו, לשלול ממנו את זכותו לאהוב את מולדתו, ולרוקן את מעשה-ידיו מכל משמעות".¹⁸ הנסיון של איוואן דניסוביץ' "לשמור על ישרו" הוא מרחיק-לכת לא פחות מן "הכוחות המסתוריים המופלאים מבינתו". בחברה בה שלטת אווירת בית-הסוהר אין קיומו של איוואן זקוק לשום הצדקה מיוחדת. סיפור-חיי חסר סיבוכים ממש כמו האיש עצמו. הוא נפל בידי הגרמנים בימות מלחמת-העולם הראשונה, והצליח לברוח. משחזר אל הקווים הרוסיים גאסר בידי בני-ארצו ונדון לעבודת-פרך בסיביריה מפני שהשלטונות החליטו כי הגרמנים שיחררו אותו כדי שירגל בשבילם. אין שמץ הוכחה לביסוסה של טענה זו, ואף-על-פי-כן מחייבים אותו בדיון. משעה שהוא מגיע למחנה שוב לא נותר שום דבר מסתורי או מופלא מבינתו. הרֵאֵיפיקציה של אישיות האדם נמשכת לאורך הפריפריה של המכנה-המשותף הנמוך ביותר. לפיכך הרומן של סולזניצין הוא "מחזה-מוסר בו הגנר איוואן דניסוביץ' שזוכב הוא כל-אדם".¹⁹ המאסר שנגזר עליו הוא מאסרו של כל-אדם, מפני שכל אדם הוא חשוד. ההנמקה של כל-אדם טמונה במאבק שלו להתקיים בלי הבדל מה התוצאות. בשום מקום אין לגלות כוחות מסתוריים ברומן זה. המאבק לשלטון מתנהל בכל מקום. מתברר כי התושיה של איוואן בהוצאת קמצוץ נוסף של לחם משומריי הקטנוניים היא עתודה של כוח-התמדה חסר-מצרים של ההמונים הכלואים בשביל מלחמת-הקיום. אפילו הדמות של אֵלִיֹּשֶׁקָה, הבפטיסט, המיצג אנטיטיזה דתית אָזוֹטֵרִית, לעולם אינה מתגדרת בשום צורה מוכרעת המכוונת-אל-האָגוּ. הטיעון שלו, שכל החיים הם קיום של כלא בו נשמת האדם מוחזקת בשבִּיָּה, הוא פתרונו החמקמק שלו לקשי מצבו של האדם. דבר זה מאפשר לו להחזיק מעמד אפילו מתחת לרמת-הקיום המקובלת.

אולם בתוך כל הדיכוד הקודר הנסוך על אווירת המחנה נשאר קרן רפה של תקוה. רפה היא כמו השמש החרפית באקלים הצפוני של סיביריה. כל כמה שיהיה איוואן הרוסי ממולח וערמומי בהשגת אותו קמצוץ נוסף של לחם לעצמו, תמיד הוא מוכן לעבוד קשה אם יתנו לו אפשרות להרוויח את המנה הנוספת שלו בעמל-כפיו. הקו המובהק של רומן זה, שלא לומר העיקרי, הוא היכולת העצומה של ההמונים הרוסיים לסבול מחסור ורעב מסוגים הרבה ויחסם חסר-הפיקפוקים לעבודה. פלגה 104 שאליה משתייך איוואן מצטווה להקים חומת לבנים מסביב לחצר בית-הכלא. אף שכל אחד מאנשי החבורה יודע כי על שְׂבִייתו שלו הוא שוקד, רהיו מתאמץ בכובד-ראש ובהתלהבות כדי להיות ראוי לתוספת המזון אשר יקבל בתמורה. ואולם

אם בוחרים באסיר להענישו, בתואנת-הבל כלשהי, מוציאים אותו מן התור ללחם. דבר זה כמוהו כגזר-מיתה. משליכים בני-אדם לתוך "פחית", בור-צינוק אפל ומחניק, אך כל עוד נותרת תקוה לחזור אל התור ללחם עשוי האסיר להחזיק מעמד בכוח-הרצון בלבד. בעצם, זה "הכוח המסתורי" היחיד שאפשר למצאו בתוך מחנה-המאסר. זהו מאגר-החיים האינסטינקטיבי, הלא-נדלה, הממאן להיכנע. כאשר יורד המסך על מחזה-מוסר זה, מצליח איוואן לעזוב את הבימה בבת-צחוק. מרצה היה עונש של עשר שנות מאסר על אי-אלו האשמות שנמצצו מן האצבע. "היו שלושת-אלפים שש-מאות וחמישים-ושלושה ימים כאלה בגזר-הדין שלו, מתרועע-השפמה עד כיבוי-אורות. שלושת הימים הנוספים היו בגלל השנה המעוברת".²⁰ נופך ההומור בפסוק האחרון הוא הבטחה עטורת-נצחון לכך שרוחו של איוואן הרוסי רחוקה מלהישבר, למרות המחסור וההשפלה שכפו עליו על לא עוול בכפיו.

משקע חיובי זה של כוח-עמידה קיבוצי בל-יוכנע הוא, לדברי גיאורג לוקאץ, הצדקה מספקת לתחזית שלפיה עולם הסוציאליזם עומד ערב תחייה והעיוותים הסטאליניסטיים יחוסלו על-ידי עובדות המציאות החדשות יחד עם דרכיו הישנות-החדשות של המארקסיזם האמיתי.²¹ נבואותיו של לוקאץ כבר התישנו נוכח ה"הפשרה" קצרת-הימים וכשלונה של תקופת דובצ'ק בצ'כוסלובקיה. אם לזון על-פי גורל ספריו של סולזניצין וצעדי הדיכוי שנקטה אגודת הסופרים הסובייטים, הרי "חיסול העיוותים הסטאליניסטיים" אף הוא שייך לתחום של היררה-ורילב. כאשר לוקאץ מוסיף ומכריז כי הנובילה של סולזניצין, ביתה של מטריונה, אינה מתארת את האקדמה החברתית לעתיד כמו שמתאר אותה איוואן דניסוביץ,²² הרי עוול הוא עושה לסופר. אמת, הנובילה מתארת את החיים בכפר נידח בברה"מ בו לא שינתה השפעת הסוציאליזם במידה ניכרת את מהלך החיים המסורתי. אולם תלישות זו שלמראית-עין מן ההווה היא האמצעי הספרותי שנוקט המחבר כדי להביא על הקורא במפתיע גזר-דין שהוא כמעט בבחינת סיום מהופך. מטריונה מתה, ורק בנקודה זו אנו מתחילים לחוש בתפקיד הנוגד שלה בחברה. מעולם לא היה לה מקום-עבודה, מעולם לא התלבשה כאחרות, מעולם לא הסתגלה לתקנים השליטים. "אמות-המידה המוסריות והאֶתיות שלה הפכו אותה ללא-יוצלת... למשל ולשנינה... מרוב טיפשות עבדה בשביל אחרים בלי תשלום".²³ בכל הסיפור כולו אין אנו חשים שמטריונה היא מוצר מיוחד של החיים הסובייטים. רק בסוף ממש בא כתב-האישום של הסופר כמו מהלומה מוחצת המתנשאת כאנדרטה של אמת נגד הפיטפוט המתחסד של הקונפורמיסטים: "כולנו חיינו על-ידיה, ומעולם לא הבינונו שהיא היתה אותה צדקת שבלעדיה... לא יפון שום כפר. לא תפון שום עיר. אף לא ארצנו כולה".²⁴

בניגוד לדעתו של לוקאץ, הרי "האקדמה החברתית" לעתיד נראית בעליל בביתה של מטריונה משום שבנובילה זו מרומם המחבר את הפרישה לדרגת יסוד מוסד של זכויות היחיד. כאן גם מוקע, על-דרך הרמז, הגזע קשה-הלב של המנהיגות הסובייטית של ימינו, כשהוא נשפט על-פי איזה עקרון מוסרי עליון של התעצמות היחיד, שברוסיה של ימינו היא תלויה-ועומדת.

ייסורי העירנות

ברומן המדור הראשון משמיע סולז'ניצין את צליל-המפתח ליצירתו זו כמו גם לכל יתר יצירותיו הספרותיות: "האם יכול אדם הנוזהר תמיד, להישאר יצור-אנוש?"²⁵ המשמעות הסימנטית של "אדם" סתם ממלאה שני תפקידים: א) ציון למספר יחיד, וב) סימן לריבוי. הצק (אסיר) כפרט אינו יכול להרשות לעצמו טעויות, או אפילו פליטת-פה, מה-גם כשהוא מתקרב לגמר תקופת-המאסר שלו. אולם אין זה מבחן המיוחד לו לעצמו, שהרי זה גם מבחנם של כל יתר הצקים. הדרגות המשתנות של מודעות ביחס למסגרות-קיום שונות מוסבים על כמויות משתנות של זכויות בכל מקרה. שיכחתן של זכויות, ותהיינה פחותות-ערך ככל שתהיינה, היא ענין של חיים ומוות. תמיד יש בכך סכנה שמא תתגלה כנון-קונפורמיסט ותישלח לסיביריה לכל ימי-חיך. צק אחד שהועבר לא מכבר מבית-סוהר אחר למאורינגו, בית-סוהר לבעלי מקצועות חפשיים ומדענים ליד מוסקבה, מתאר בוו הלשון את סביבתו החדשה: "זה לי חמישים-ושתיים שנה שאני חי, החלמתי ממחלות אנושות, נשוי הייתי לבשים יפות, העמדתי בנים. קיבלתי פרסים אקדמיים—אך מעולם לא נתברכתי באושר כמו היום! להיכן הגעתי? ... אונקיה-וחצי חמאה! לחם שחור... אין איסור על ספרים! מותר להתגלח! השומרים אינם מכים את הצקים. איזה מין יום גדול הוא זה? איזה מין פסגה מזהירה? אולי הלכתי לעולמי? אולי חלום הוא זה? אולי אני בגן-עדן?"²⁶ בתשובה על התפרצות נבוכה זו משיב הבלשן לב רובין, המרצה תקופת-מאסר ארוכה: "אתה נמצא, בדיוק כמו קודם, בגיהנום. אבל עלית אל המדור הטוב והמרומם ביותר שבו—המדור הראשון".²⁷

אם המדור הראשון מזכה את האסיר במקום של עדיפות בגיהנום הרי גם מחייב הוא אותו בדרגה נוספת של תודעה, שהרי הפריפריה הנמוכה ביותר של המדור, כלומר סיביריה, נשארת בגדר איום מתמיד. ייסורי העירנות גם קשים הם כל-כך מפני שבתוך כך כל יחיד ער לסכנות החמורות המובלעות באותו מצב. כאן אדם זוכר את המהלך-על-חבל, שלעולם אינו מרוחק למעלה מפסיעה אחת מן הנפילה הקטלנית. על השאלה איך יכול אדם לשמור על צלם-אנוש אם תמיד הוא נוהר לנפשו ניתנת תשובה מרומזת מפי קוסטוגולוטוב, אחת הדמויות העיקריות באגף הפרטן: "חי אתה רק כשאתה מפר תקנות!"²⁸ אבל כאשר אך הגיע למסקנה זו מיד הוא מבחין באופי ההיפותטי שלה. אחרי שיחרורו מבית-החולים חזקה עליו שיחזור לאש-טרק, כפר קטן בו עשה את רוב ימי שבייתו וגלותו. רק יום אחד יש לו לנפשו. זו שעת-הכבוש שלו להפר את הכללים, להשביע אותה כמיהה סוררת לחופש. הוא משוטט לו ברחובות ולבסוף הוא עושה דרכו אל גן-החיות. כאן הוא תופס שהחיות המוחזקות בשבי אי-אפשר לשחרר אותן בלי לגרום להן רעה בל-תשוער. כיון שניטלה מהן סביבת מולדתן, קיפחו את מושג החופש הראציונלי. אם ישלחון לחפשי רק יכבידו עליהן,²⁹ לבסוף הוא תופס שאם פעם ישוב לחיים נורמליים לא ימצא את מקומו. ייסורי העירנות עיקרם חולי של נפש היחיד ולא של הגשמה הקולקטיבית, אף כי עלולים הם להחלות כלל של יחידים בחברה מסוימת. פרויד טוען שהאני-העליון

התרבותי אינו מעוניין במבנה השכלי והנפשי של יצורי-אנוש. הוא יוצא מתוך הנחה שהאני של אדם מסוגל מבחינה פסיכולוגית לכל הנדרש ממנו, שהאני שלו יש לו שליטה ללא גבול על האיד שלו. לכן כאשר האני העליון מוציא פקודה אין הוא שואל אם יכולים בני-אדם להישמע לה. לדעת פרויד זו הנחה מוטעית שהרי אפילו אנשים נורמליים יש להם רק שליטה מוגבלת על האיד. אם הדרישות התרבותיות עולות על שיעור יכולתו של אדם, הרי ימרוד או יגלה גילויים נברוטיים.⁵⁰

מצב העירנות השורר כמזדוס אופראנדי במשטר הסובייטי הוא חולי שכלל היחידים חשים בו בחינת האצלה של המנהיג ה"נצחי", שהוא עצמו קרבן לגדודי-שינה. הפסיכוגיגזיס של תסמונת זו הוא בגדר *ex post facto* בהתפתחות אישיותו של יוסף סטאלין. בנעוריו, כפי שראינו למעלה, היו חייו קודש לשירות הכנסיה בה היה הוא חבר מסור הדבק בפולחנה בלהט עצבני. ברי שהדחקת הדחפים המיניים היא השלמה מקבילה בהקשר זה, וזאת משום ש"רוב המקרים של גדודי-שינה עצבניים אפשר למצוא את סיבתם בחוסר סיפוק מיני".⁵¹ כשמתאר סולז'ניצין את חולה-הסרטן קוסטוגלוטוב הרי הוא מוסיף חיוק להנחה זו. קודם לשיחרורו מבית-החולים תוקף אותו גל פתאומי של סערת-רגש. חש הוא כי שבו החיים, כי שוב יש עמהם הבטחה. הוא מדבר על "הזכות להתהלך בלי לחכות לפקודה; הזכות להיות לבד; הזכות להתבונן בכוכבים שלא סומאו בזרקורים של מחנה-מאסר; הזכות לכבות את האור בלילה ולישון בחושך; הזכות לשים מכתבים בתיבת-מכתבים; הזכות לנוח ביום-הראשון; הזכות לרחוץ בנהר... היו עוד... הרבה זכויות כאלו. ובתוכן היתה הזכות לדבר אל נשים".⁵²

רשימה אמנותית זו של מהדלים גדושה דברים שסולז'ניצין מתארם כטראומה של האדם הסובייטי. הגם שזכויות קטנות אלו ממלאות את קוסטוגלוטוב תקוה הרי אין הן אלא פרי דמיונו, אפר של אנוש מחוץ הממאן למות. קודם ליציאתו מבית-החולים קיבל שתי הזמנות מנשים לבלות אתן את הלילה בטרם ישוב להתיצב במקום-גלותו. הוא עושה דרכו אל ביתה של ד"ר ורה גאנגארט, הרופאה הצעירה המטפלת בו, שבמשך חדשי הטיפול התפתחו גם אצלה רגשות כלפיו. ואולם עתה שהוא בן-חורין—למשך יום אחד בלבד—לממש את ערגתו העזה אליה, אין ביכולתו לעשות זאת והוא חוזר אל אוש-טרק, מקום גלותו לעולם-ועד. יש הרגשה של אינן אונות וסירוס מיני ככל שהרומן מתקרב לסיומו. זמן קצר לפני עזבו את גן-החיות בו בילה את השעות הספורות שלפני נסיעתו נמשכת תשומת-לבו אל שלט המצמד אל כלוב ריק. הוא קורא את הכתובת האומרת כי קיפוף הריזוס החי שם הכרח היה להוציאו מפני שמישהו הטיל טבק בעיניה של החיה ועיור אותה. קוסטוגלוטוב נדהם לנוכח המצב הזה, המציאותי עד להחריד. איזה איש רע מצא לו עונג בכך שמנע מיצור חף-מפשע להשקיף על העולם, שלל מזריח את מקומה הצנוע בחיים. אבל לא מעשה בנוי זה הוא שמעורר את זעמו אלא בעיקר העובדה שאותו רשע עשה זאת "סתם ככה".⁵³ בבשורה רעה זו מגיע הרומן בנימה צורמת אל סיומו בתור מסגרת כללית של ייאוש ואבדן.

קשר השתיקה

בדמותו של חולה-הסרטן שולובין הקים הסופר מצבת לסבלו הדומם של העם הסובייטי. שולובין, לשעבר מרצה במטריאליזם היסטורי, עמד בפני גלים-גלים של התקפות על ישרו עד שנמוג ונשתכח מלבו אפילו השיור האחרון של צלם-האדם שבו. מה שגותר הוא הפצע הממוגל של שתיקה ומראית-עין של זו שהיתה פעם קריירה אקדמית מזהירה. ברגע של רחמים מופרת שתיקה זו כאשר שולובין מתוודה לפני קוסטוגלוטוב כי חי כמוג'לב. כאשר שלטו תורתיו של טרופים ליסנקו בביולוגיה הסובייטית, לא העז איש לקום כנגדו. לאמיתו של דבר, הוקיע ליסנקו כל איש-מדע שלא כרע ולא השתחוה לפניו. שולובין לא נשא קולו כאשר הושמדו ספרי-לימוד שנכתבו בידי חוקרים בעלי דעה משלהם. לא היו, כמובן, שום שריפות-ספרים רשמיות, שום מדורות. דבר זה נחשב דראמה מיותרת. ספרים בלתי-רצויים נתחבו לתנור. שולובין רק ניסח איזה מסמך, מזכיר-המפלגה ובא-כוח האגף המיוחד חתם עליו, ושוב לא היה הספר קיים.³⁴ שולובין מביע הרגשת-אשם על שלא מחה אבל הוא תמה מדוע אנשים שיכלו להשמיע קול-מחאה העדיפו לעמוד בשתיקתם. אלמנתו של לנין, נאדז'דה קונסטאנטינובנה קרופסקאיה, ראתה איך העם נתקף פחד מהמם, ראתה איך אליי-השוק משתלטים, אך לא זזה משתיקתה. אורדז'ניקידזה, הבולשביק הוותיק שהיה ממונה על התיעוש בשנות ה-30, נכלא במבצר-שליסלברג ואחרי-כן נשלח לסיביריה. מדוע לא פצה את פיו? הוא התאבד אחרי-כן בלי שישמיע קול-מחאה.³⁵

שולובין מוצא איזה הגיון בקשר זה של שתיקה. בפנותו אל קוסטוגלוטוב הוא אומר: "לעולם אל תאשים את הסוציאליזם בסבל ובשנים האכזריות שעברו עליך. כל כמה שתחשוב על כך, הרי הקיאה ההיסטוריה את הקאפיטליזם לעולם-ועד!"³⁶ אפשר מאד שזה ההגיון המאפשר לשולובין לחיות עם הרגשת-האשם הנוראה שלו. אולי גם יש כאן הסבר לסירובו של סולזניצין לבוא לשטוקהולם ולקבל שם את פרס-נובל לספרות. בכתבה ממוסקבה מתאריך 8 בפברואר 1972 טוען הניו-יורק טיימס כי האיש "חשש שמא לא יורשה לחזור לברית-המועצות".³⁷ הסופר, להבדיל משולובין, פתח את פיו ודיבר. ואולם מחאתו לא הובעה בלשון של התנגדות מדינית אלא בעיקר בלשון של ריפורמה מוסרית. קיצורו של דבר, אין הוא נגד המשטר הקומוניסטי באשר הוא אלא נגד חשבון-הכדאיות המדיני והקלקלות הנובעות ממנו. ברנסנס של הלניניזם, לפי נוסחו של סולזניצין, טבוע למעשה חותמו של קול-קורא הומאניסטי, ולפיכך הריהו ממילא קונטר-מהפכני. זהו סלע-המחלוקת בפולמוס בין הסופר ובין הפרוידיים הסובייטי החורף וקובע. משום כך שמו של סולזניצין חוזר ועולה שוב ושוב כהתגלמות הרע בנסיון הדראמתי של ההנהגה להעמיד דוגמה של התראה לכל האזרחים. המאמר המוזכר למעלה מספר על משפט שנערך נגד הפורש ולאדימיר ק. בוקובסקי בו הקטיגור מלעזו על הנאשם שהוא גורם אנטי-סובייטי נפשע. בהתקפה זו מוזכר סולזניצין כמהגר-ברוח ומוכתחת לו הורדה בדרגה, משל כאילו היה שותף לקשר עם הנאשם: "כתבי-הפלסתר של סולזניצין

נגד העם הסובייטי, שעוללו בעפר את הישגי מולדתנו ואת כבודו של העם הסובייטי, היו חומר מתאים למסע-התעמולה האנטי-סובייטי השיגרתי שנופח במערב... נתנו לו את פרס-נובל... פשוט מפני שהוציא לעז על המציאות הסובייטית".³⁸

שולובין, המשמש דוברו של סולז'ניצין למען ריפורמה מוסרית ברומן אגף הפרשן, מעולם אינו מעוניין בפוליטיקה אלא בעיקר בגילוי הפשוט של רגשי-חיבה אנושיים. הדרכת בני-אדם אל האושר איננה מטרה לעצמה. לאמיתו של דבר, הרי זו סתם עבודה זרה. ואולם חיבת-אנוש היא האידיאל המרומם ביותר שיכולה האנושות לשאוף אליו. הוא מסכם את האני-מאמין שלו בתמימות של נביא: "כאשר יהיו לנו די כיכרות לחם לבן לרמוס אותן בעקבינו, כאשר יהיה לנו די חלב להיחנק בו, עדיין לא נהיה מאושרים אפילו כמלוא נימה. אבל אם נחלוק יחד בדברים המצויים לנו בצמצום, נוכל להיות מאושרים היום! אם נדאג רק לאושר ולמצוות פרו-ורבו רק נמלא את פני האדמה בלי בינה וניצור חברה מפחידה".³⁹ יש גץ של תקורת-עלומים בהכרותו של שולובין על "הסוציאליזם האטי" עם שהשיחה בין שני חולי-הסרטן קרבה לסיומה.⁴⁰ האדם נשאר מבשר התקוה למרות צל-הענק המפיסטופלי של טטאלין או של כל הסטאלינים הקטנים החולשים על ההווה הסובייטית.

אלקסנדר סולז'ניצין נגד אגודת הסופרים הסובייטים קריאתו של סולז'ניצין לסוציאליזם אטי, שלפרקים הוא מכנהו מוסרי, היתה הנושא העיקרי על סדר-היום במושב הוועד של אגודת הסופרים הסובייטים שנערך ביום 22 בספטמבר 1967. באותה ישיבה, שאליה זומן המחבר, אמר ה"חבר" אוזירוב: "סוציאליזם מוסרי הוא סוציאליזם של פיליסטרים. הוא ישן ופרימיטיבי, (בפנותו אל סולז'ניצין) ואינני מבין איך כו לאדם לא להבין זאת, איך יכול אדם למצוא בזה משהו".⁴¹ בוויכוח זה מוטלת על כף-המאזניים גישתו השרשית של הסופר אל התהליך הדמוקרטי, שעליה ממליץ קוסטוגלוטוב, חולה-הסרטן, בזו הלשון: "יותר מדי הייתי מסור לדמוקרטיה. ניסיתי להפיץ את הדמוקרטיה בצבא, כלומר השבתי דבר לממונים עלי".⁴² הבנה ישרה זו של התהליך הדמוקרטי—שלא לומר: הבנה תמימה—נעדרת, לדברי הסופר, מרוסיה של ימינו. יותר מדי עומדים על תורת הסוציאליזם, פחות מדי מחשבים בצרכי האדם כמו שהם מסתמנים בתוך מערכת התיחסות פראגמטית של יום-יום. סולז'ניצין לועג לפרופיסור-לפילוסופיה הסובל מסרטן-הגרונ (!): "מה טירטר שם בכלל בהרצאות שלו? אולי פשוט היה מבבל לאנשים את המוח? ומה היה הטעם בכל הפילוסופיה הזאת אם היה חסרי-ישע כלי-כך נוכח מחלתו?"⁴³

כמו שה"חבר" אוזירוב מאגודת-הסופרים מוכיח את סולז'ניצין על פניו בגלל עמדתו בסוגיית "הסוציאליזם המוסרי", כך סאלינסקי, מזכיר האגודה, חוזר על המושג-הראשון של המטריאליזם ההיסטורי: "אני אישית סבור שהסוציאליזם נקבע על-ידי חוקי הכלכלה".⁴⁴ הסופר מפנה את טענותיו נגד יסוד מוסד זה של הדיאלקטיקה המארקסיסטית. בשיחה המוזכרת למעלה בין קוסטוגלוטוב לשולובין מדגיש זה

האחרון שכל צרתו של הסטאליניזם נעוצה בעובדה שהאתיקה הפסידה הרבה מערכה. "עלינו להראות לעולם חברה שבה כל היחסים, עקרונות-היסוד והחוקים נובעים במישרים מן האתיקה, וממנה בלבד. דרישות האתיקה צריכות לקבוע את כל השיקולים."⁴⁶ אולם הכלל של סולז'ניצין, שצריך להקדים את האתיקה לכלכלה, הוא דבר-היפוכו מפני שהוא שולל את המסקנות המדיניות של תורת-הכלכלה בתהליך הדיאלקטי. ועוד טרען המחבר שאין הסוציאליזם האתי צריך להתעניין באשרם של הבריות אלא ברגשי-החיבה בין הבריות. באקלים מסוג זה יעניק האדם מאהבתו גם לבעלי-החיים. קריאתו הלוהטת: "אם נחלל מאהבת בעלי-חיים גזירה עלינו שנחלל גם מאהבת הנברא-בצלם"⁴⁷ יש בה הד של הערצה לחיים מאת אלברט שוייצר.

בריוח-הנשימה הקצר שהחל עם תכנית הליברליזציה של ניקיטה כרושצ'וב בוועידה ה-20 ב-1956 הוצבו ליד ההגה ליברלים כגון אלכסנדר טווארדובסקי, העורך הראשי של "נובי מיר". היה בברית-המועצות אקלים כללי של מתירנות יחסית ובזכות כך היה יום אחד בחייו של איוואן דניסוביץ' יכול להופיע בצורתו המקורית. אולם קצרים באמת היו ימי ה"הפשרה" בה נתאפשר האני-מאמין ההומאניסטי של סולז'ניצין. כיום שרב צפויים סופרים ברוסיה לאמצעי-הדיכוי של המפלגה. כשאמר תומאס פ. ויטני ב-1962 כי "בביטחה אפשר לצפות לכך שהסופרים הרוסיים ינצלו במלוא המידה את כל התרת-הרצועה החדשה באווירה האופפת את יצירתם"⁴⁸ ביסס את תקוותו על עמדתו הליברלית של כרושצ'וב בעת ההיא. דעתו של ויטני, חרף כל האופטימיות הרעננה שבה, יש בה גם מנה הגונה של תמימות, שלא לומר קוצר-ראות מדיני. סולז'ניצין קרוב הרבה יותר לדופק האמיתי של החיים הרוסיים כשהוא מתאר את דמותו של קנזורוב, מוכיר הוועד המחוזי, בנובילה שלו לטובת העניין: "הוא מעולם לא חזר בו מדברו. כדין דברו של סטאלין במוסקבה בעבר, כך דין דברו של קנזורוב כיום: מעולם לא שונה ומעולם לא בוטל. ואף כי סטאלין מת זה כבר, קנזורוב עדיין היה כאן."⁴⁹

העובדה שהסטאלינים הקטנים ועושי-דברו המתרפסים של הסטאליניזם עודם מצויים בכל מקום מתבררת מתוך התגובה של יורי באראבאש הטוען כי בנובילה זו סולז'ניצין "פועל בקטיגוריות מופשטות שאינן חדורות תוכן חברתי ממשי."⁵⁰ בדומה לזה קרובים לקו המפלגתי דברי הבקורת של ר. ג. סליורסטור: "קשה לחוש בסיפורו של סולז'ניצין באיזה רגש לחיים של היום."⁵¹ המתירנות היחסית של תקופת כרושצ'וב היא כבר נחלת העבר, שכן הסטאלינים האלמוניים הקטנים שוב מושכים בחוטים בכל שטחי החיים הציבוריים. המבחן שסולז'ניצין עומד בו כיום מעמיד את הפילופולים של באראבאש וסליורסטוב ודומיהם כמו גם את האופטימיות הרעננה של ויטני באור נלעג בצד חזונו הנבואי של הסופר.

גיאורג לוקאץ': פוסק בחסד עצמו בעד סולז'ניצין
ספרו של גיאורג לוקאץ', סולז'ניצין, הוא מעשה-ידיו של מבקר דגול שלאסונו פעל
אחת חסותם של הפטרונים הקומוניסטיים פקוחי-העין. לכן חייב היה לרצות בכל

אחד מדפי ספרו ממש את הצנזור הרכון עליו. העובדה שהתעורר להביע דעתו על סולז'ניצין, ה'פרסונה נון-גראטה' הראשונה-במעלה בברית-המועצות, מצביעה על הזדהות נפשית עם הסופר. אירווינג האו אומר כי "איש אינטליגנטי כמו לוקאץ' ספק אם אפשר שלא ידע שהוא חוזר ומשבח את סולז'ניצין בעד אותן מידות טובות שהוא עצמו גילה אותן רק לעתים רחוקות".⁵¹ נקודה אחת המעוררת תמיהה בדברי לוקאץ' על איוואן דניסוביץ': "הבעיות של חיי-יומיום בעולם הסטאליני... אין בהן שום צד שווה ממש עם חיי המחנה".⁵² כל כמה שתהיה זו אולי הערה מוזרה למשמע-אוזן, אפשר בכל-זאת להבין אותה כשאדם צריך להשתחוות למצבי-הרוח של אדונים גחמניים. אמירה זו סותרת את הדעה המוסכמת שהרי המצב במחנה הוא, למעשה, רוסיה הסטאלינית, ובמידה רבה—העולם הסובייטי כשהוא לעצמו.

ההזדהות של לוקאץ' עם סולז'ניצין טמונה דווקא בסירובו של זה האחרון לכופף ראש לתכתיבים של המפלגה. אולם הודאה זו שבשתיקה אינה יכולה ללוש צורה של סולידאריות גלויה. תחת זאת טורח לוקאץ' בלי הרף להצדיק את הסופר הנרדף בנימוקים ספרותיים. הנה כך הוא טוען שסולז'ניצין יצר טיפוס חדש של רומן בו היעדרה של עלילה מאוחדת מביא לידי סיפור-מעשה דינאמי ביותר ודראמה פנימית. דבר זה מצדו יוצר קשרים סיפוריים-אחידים, דראמטיים בתנועתם, שלכאורה אין קשר ביניהם ואפשר לצרפם לכללות של תגובות אנוש על מכלול-בעיות חשוב.⁵³

גם אם דברים אלה לובשים משמעות בתוך הקשר ספרותי, הריהם עוקפים את תת-הרובד הנפשי שבו בשורתו של הסופר מתגלה בעליל. לשון אחרת: תכנה של יצירה ספרותית נקבע על-ידי צורת הבעתה. הארי שלוכוואר (Slochower) טוען כי "באמצעות הכשרונות המיוחדים של האמן—השימוש שהוא עושה בצורה, במבנה, בקצבים, בדימויים—זהו ה'כיצד' שלו וכך אנו מגיעים אל הרובד הספון של ה'מה' שלו".⁵⁴

גישתו של לוקאץ', הספרותית הטהורה, היא נסיון להוכיח שיצירותיו של סולז'ניצין משקפות נאמנה את "הריאליזם הסוציאליסטי". הוא טוען כי ההבדל היסודי בין מניעי הסוציאליזם והקאפיטליזם נעוץ ברוחו האמיתית של מארקס, המאפשרת לאדם לעשות את ההיסטוריה שלו במו-ידי.⁵⁵ לדוגמה הוא מביא את ה-ה'קפמים לתומאס מאן בו הרופאים הם "רק משקיפים על הדראמה האידיאולוגית, אך לא דווקא נפשות פועלות בה".⁵⁶ יש צילצול של מלאכותיות בטיעון של לוקאץ'. אם האדם, לפי רוחו האמיתית של מארקס, עושה את ההיסטוריה שלו במו-ידי, הרי עד כאן ספק אם נגלה הדבר לעין בחיים הסובייטיים. הטענה שלו שדמויותיו של מאן רואות את מטרתן היחידה בהחלמה הפיזית⁵⁷ היא מוגזמת. למען האמת, הגיבור, האנס קאסטורף, יוצא מבידודו המזהירה ומכניס את ראשו במיפגש הרעיוני עם המזרת. מעל לשאון התותחים, שיקולי הקיום נגוזים בתוך מאבקו של האדם המערבי לשמירת זהותו. כאשר לוקאץ' מוסיף עוד ואומר שסולז'ניצין הולך בעקבות הרומן הסוציאליסטי החדש של מאקארנקו [דרך לחיים] וכי בזה הוא משרת "את התקדמות ההווה הסוציאל-היסטורית",⁵⁸ הרי בזה הוא מגסה להצדיק את הטכניקה הספרותית

של סולו'ניצין כתרומה מארקסיאנית לאמיתה. אחר-כך מסיק לוקאץ את המסקנה ש"סולו'ניצין ברר לו דרך סיפור זו על-מנת לתאר תקופת-מעבר בעלת חשיבות היסטורית מופלגת בדרכה של האנושות אל הסוציאליזם, תוך שהוא מדגיש במיוחד את סתירותיה העמוקות ואת כוחותיה השליליים הברורים ביותר".⁶⁰

אף כי הדברים נכונים ביסודם, נוטים אנו גם לחשוב כי ברירתה של דרך הסיפור משקפת תת-רובד נפשי שאותו אין לוקאץ מביא בחשבון. סגנון הוא בעיקר ענין של בחירה מודעת אך לעולם אין להקל ראש ב"מיסטיקה של ההשתתפות" (מונח של לוי-בריל) של תוכן תת-מודע, התורם לסגנון אישי. אם המחנה הסוציאליסטי שרוי בתקופת-מעבר חשובה, סגנונו של הסופר הוא המשקף התפתחות זו. נוסח אחר, תוכן שהוא תת-הכרתי בראש-וראשונה מופיע בסופו של דבר כהאצלות בתוך יחס-הגומלים המדע של האני העליון. כשאנו רואים את הדבר בהקשר זה, אין דרך הסיפור של הסופר משקפת את "הקווים השליליים הברורים מאליהם" אלא את הנפש הקיבוצית הרצוצה של העם הסובייטי. התגובות האישיות הפתלתלות-הקשורות קשר רופף לעלילה, או שאינן קשורות אליה כלל-בשום-פנים אינן מכוונות להשיג מה שקרוי בפי לוקאץ "שלמות שאין לה אח ודוגמה"⁶¹ אלא בעיקר את "מנות-ההשתברות" השונות החושפות תשתית פסיכוטית. העובדה שסולו'ניצין מצליח למסור תמונה חיה של החיים הסובייטיים היא בכל-זאת סימן של הצטיינות, למרות הגירעון הנפשי הטבוע במהות ה"נתון" החברתי שלו.

סיכומו של דבר: יצירותיו של אלקסנדר סולו'ניצין מגלות תשתית פסיכית מוגדרת שמבקרי-הספרות כמעט לא נתנו דעתם עליה. הנסיון של גיאורג לוקאץ לאפיין את סגנונו של סולו'ניצין כתרומה מארקסיאנית-לאמיתה לוקה בחסר הואיל והוא עוקף את תפקידו של סגנון אגב דיון בתוכן. הדבר לובש משמעות בהקשר פסיכולוגי. הסופר מתאר את דמותו של סטאלין, את ה"נצח" טרוף-השינה העמל ליצור "תרבות אידיאלית" ובכך הוא מעיד על איוו גטייה גרקיסטית מובהקת. מצב העירנות מצביע גם על נפש קאטאטונית המואצלת על גופו של העם הסובייטי. כתוצאה מכך מתגלות בתוך הקולקטיב הסובייטי תסמונות פסיכוטיות כמו סירוס והרגשה כללית של אין-אונת.

יצירתו של סולו'ניצין מבטאה אנטיתזה איתת בתוך מסגרת הדיאלקטיקה הסובייטית. בגלל קריאתו לריפורמה אמיתית לפי עקרונות הלניזם נעשה "פרנסונה נון-גראטה" במולדתו שלו. בכל-זאת נותר בכתביו שביב רפה של תקוה למרות אווירת הדיכודן הכללית בתקופה הפוסט-סטאלינית, בעיקר מפני שברור כי הסטאלינים הקטנים עודם בחיים גם אחרי מותו של ה"נצח".

הערות

- 1 סולז'ניצין, אלקסנדר : המדור הראשון, לפי תרגום אנגלי של תומאס ה. ויטני, ניו־יורק, ספרי בנטס, 1969, ע' 130.
- 2 שם, ע' 130.
- 3 שרר, תיאודור : "פסיכולוגיה של פנתאיסט אחד", *The Psychoanalytic Review*, כרך ח, מס. 3, יולי 1921, ע' 328 וגו'.
- 4 פרויד, זיגמונד : כל כתבי (מהדורה אנגלית), כרך ז, "שלושה מאמרים על המיניות", ע' 170 וגו'.
- 5 סולז'ניצין, אלקסנדר : המדור הראשון, ע' 132.
- 6 שם, ע' 132.
- 7 פרויד, זיגמונד : כל כתבי (כנ"ל) כרך כא, "עתידה של אשליה", עמ' 43/44 וגו'.
- 8 שם, ע' 42.
- 9 שם, ע' 13 וגו'.
- 10 פרויד, זיגמונד, כנ"ל, כרך כא, "התרבות ותרעומותיה", ע' 96.
- 11 ריד, הרברט : *To Hell with Culture*. ניו־יורק, ספרי שוקן, 1964, עמ' 8/9 וגו'.
- 12 סולז'ניצין, אלקסנדר : המדור הראשון, ע' 475.
- 13 שם, ע' 475.
- 14 שם, ע' 477.
- 15 שם, ע' 477.
- 16 מנינגר, קארל : *The Human Mind*. ניו־יורק, הגילדה הספרותית של אמריקה, 1930, ע' 306.
- 17 ראנק, אוטו : הפסיכולוגיה והנפש, תרגום אנגלי של ויליאם ד. טרנר, ניו־יורק, א. ס. בארנס ושות' 1961, ע' 93 וגו'.
- 18 הייורד, מקס ולאבדו, ליאופולד : "מבוא". ביום אחד בחייו של איוואן דניסוביץ', מאת אל. סולז'ניצין, תרגום אנגלי מקס הייורד ורונאלד רינגלי, ניו־יורק, פרדריק א. פרייגר, 1963, ע' 10.
- 19 שם, ע' 10א.
- 20 סולז'ניצין, אלקסנדר : יום אחד בחייו של איוואן דניסוביץ', ע' 210.
- 21 לוקאץ', גיאורג : סולז'ניצין, תרגום אנגלי של ויליאם דוד גראף, קמברידג', מאס., הוצאת MIT, 1971, ע' 15 וגו'.
- 22 שם, עמ' 22/23 וגו'.
- 23 סולז'ניצין, אלקסנדר : מעולם איננו טועים. "ביתה של מאטריונה", תרגום אנגלי של פול ו. בלקסטוק, קולומביה, הוצאת האוניברסיטה של דרום־קארוליינה, 1903, ע' 100.
- 24 שם, ע' 100.
- 25 סולז'ניצין, אלקסנדר : המדור הראשון, ע' 4.
- 26 שם, ע' 9.
- 27 שם, ע' 9.
- 28 סולז'ניצין, אלקסנדר : אגף הפרטן, תרגום אנגלי של ניקולאס בתל דוד בורג, ניו־יורק, ספרי בנטס, 1969, ע' 464.
- 29 שם, ע' 505.
- 30 פרויד, זיגמונד : כל כתבי (כנ"ל), כרך כא, "התרבות ותרעומותיה", ע' 143 וגו'.
- 31 פרויד, זיגמונד : שם, כרך ז, "שלושה מאמרים על תורת המיניות", ע' 180, הערה 1.
- 32 סולז'ניצין, אלקסנדר : אגף הפרטן, עמ' 150/151.

- 38 שם, ע' 532.
- 34 שם, ע' 438 וגו'.
- 35 שם, ע' 439 וגו'.
- 36 שם, ע' 440.
- 37 "התקפה חדשה על סולו'ניצין", כתבה מיוחדת בניו-יורק טיימס, 9, בפברואר 1972, ע' 5, טור 3.
- 38 שם, ע' 5, טור 4.
- 39 סולו'ניצין, אלקסנדר : אגף הפרטון, ע' 443.
- 40 ראה מאמרו של הארי שלוכוואר, "מבוא לארנסט בלוך", ב-Judaism, חורף 1972.
- 41 סולו'ניצין, אלקסנדר : אגף הפרטון, "נספח", ע' 550.
- 42 שם, עמ' 218/219.
- 43 שם, ע' 149.
- 44 שם, "נספח", ע' 546.
- 45 שם, ע' 442.
- 46 שם, ע' 269 וגו'.
- 47 ויטני, תומאס פ. : הספרות החדשה ברוסיה, אן ארבור, הוצאת אוניברסיטת מישיגן, 1972, ע' 51.
- 48 סולו'ניצין, אלקסנדר : לטובת הענין, תרגום אנגלי של דוד פלזיד ומקס הייורד, ניו-יורק, פרידריק א. פרייגר, 1964, ע' 83.
- 49 באראבאש, יורי בליטראטורנאיה גאזיטה, 31 באוגוסט 1963. מצוטט ב"נספח" לטובת הענין, ע' 105.
- 50 סליורסטור, ר. נ. בליטראטורנאיה גאזיטה, 19 באוקטובר 1963, מצוטט ב"נספח" לטובת הענין, עמ' 114/115.
- 51 האו, אירווינג : "לוקאץ' וסולו'ניצין". ב-Dissent, ניו-יורק, דצמבר 1971, ע' 644.
- 52 לוקאץ', גיאורג : סולו'ניצין, ע' 14.
- 53 שם, ע' 43 וגו'.
- 54 שלוכוואר, הארי : "הגישה הפסיכו-אנאליטית לספרות : כמה מכשלות והבטחות". בספר *Literature and Psychology*, טינק, אוניברסיטת פרלי דיקינסון, 1971, מס. 2, ע' 108.
- 55 לוקאץ', גיאורג : סולו'ניצין, ע' 48 וגו'.
- 56 שם, ע' 48.
- 57 שם, ע' 48 וגו'.
- 58 שם, ע' 48.
- 59 שם, ע' 76.
- 60 שם, ע' 76.

גיל עשרוני: שלושה שירים

אני פֹּתַח לְךָ אֶת כְּלוֹב מַחֲשׁוֹתַי
מִשְׁחַרֵּר רְצוֹנוֹת גִּפְי צוֹרָה
יִצְרִים מַעֲוִתִים בְּפִה פַעֲוֹר
אֲנֹרְפִים קְמוּצִים לְהִלּוּם בְּבִרְזֹל הַקָּר.
אני מְרַגֵּשׁ כְּדָג עַל הַשֶּׁלֶחַן
לְכִי פְרוּיץ בְּאֵבֶן קִצְבִים
שִׁפְתֵי גוֹמְעוֹת טָפִים שֶׁל הַשְּׁתִיקָה:
דְּבָרִים שֶׁרְצִיתִי חוֹלְפִים מֵעַל עוֹרִי
אֲנִישִׁם שִׁידְעָתִי עוֹלָבִים אֶת קִיּוּמִי.

השכמה

כְּבִקֵּר אֲנַחְנוּ מְגַרְשִׁים אֶת הָאֲמַת
דוֹחֲפִים אֶת הַמְּמוֹתוֹת שֶׁל דְּבָרֵינוּ הַמְרִירִים
הָאֵלִילִים נְעֵלְמִים מְבַעַד לְעֵשֶׁן הַטְּבֵק
סִנְפִירֵינוּ שׁוֹקְעִים שׁוֹב בְּמִים הַעֲכוּרִים.
לְאוּרֵי הַשֶּׁמֶשׁ הַכֹּל נִרְאָה שׁוֹנָה
הַפְתַּמִּים הַפְּהִים אֵינָם אֵלָא הוּיָה בְּהַקִּיץ:
חוֹלֵץ אֶת סִפְקוֹתֵי כְּנַעַל עֲקֻשְׁנִית
צוֹחֵק לְקַלְסֹמְרֵי הַמַּעֲוֹת
עוֹבֵד עֲכוּדָה זֹרָה שֶׁלֹּא הִיִּית.

אכזבות

אינני רוצה להתחיל לנסות דברים חדשים
 לבקש משאלות שלא יכולתי לענות
 מחפש דרכים אבודות במפות מחוקות
 והכאב איננו אחר כשהוא כתוב לועזית.
 ארמון-פלאים בניתי לך ארמון פראים
 נוצות מלחמה גודרות בעד השנאה הקשה.
 רקודי גשם לבקש מים רבים שיבואו,
 רגלים בועטות בסף השנה החזקה
 ארגמן שנתי בוקע מבעד לחלונות אפלים
 הפרחים מפגזים אותי בריחות בשמים
 אני מכסה את ראשי בטלית עצם יחידה
 אינני יכול לפתח זרועותי לעולם.

ש. ורדי: האלכונטים הפאשיסטיים ברובן של דרייה לה־רושל, "זיל"

מ ב ו א

פייר דרייה לה־רושל (Pierre Drieu La Rochelle) שייך לאותם אינטלקטואלים שבשבילים היתה מלחמת־העולם הראשונה בית־הספר של החיים, והוא אחד מנציגיהם המוכשרים, בעלי־המשמעות והשנויים־במחלוקת ביותר. לאחר שלום־ורסאי עשו אנשי־רוח אלה חשבון־גפש והשקיפו בעין בקרתית על החברה בה אמרו לתפוס את מקומם. לעיניהם נגלתה תמונה של עולם שתוחחי 1914 קיעקעוהו, והם חשו עצמם אובדים ונבוכים מחמת כשלון הערכים ההומאניסטיים של עולם זה.

חוסר־האונים האפייני לחיים הפרלמנטריים בצרפת בין 1914 ל־1940 (מספר הממשלות בצרפת בתקופה זו היה כמספר הממשלות מ־1871 עד 1914), חוסר היציבות הכלכלית בעקבות האבטלה (ב־1920 היו 1800 שביתות!) ועלייתם של המשטרים הפאשיסטיים יצרו אווירה מתאימה להתפרצות רגשי־האיבה ואי־שביעות־הרצון שתססו זמן רב מאז הנצחון המאכזב של 1918. משבר קשה פקד את הלך־הרוחות בצרפת. המועקה אף גברה אחרי 1930, שנת משבר כלכלי, ובמיוחד לאחר המהומות של פברואר 1934, שסיבתן המיידית, אם גם לא העמוקה, היתה פרשת־סטאביסקי המפורסמת. ההתנגשות בין כוחות הימין והשמאל הביאה למהומות־דמים. סיעות הימין התחזקו, משכו אליהן נוער אינטלקטואלי, וניהלו מאבק תוקפני וקנאי. הזרם האוניברסאליסטי והמהפכני עמד כנגד הזרם הלאומני ואחרי ימי פברואר הטראגיים התארגן למאבק נגד הזרמים ה"פאשיסטיים".

מאז 1918 חשו הסופרים מה־שברירית התרבות בה הם חיים, ולאחר 1930 הסיפורת משקפת את דמותה של חברה מתיסרת זו. היצירות תוקפות את חוסר־הכנות ואת הקומדיה החברתית, ומעמידות בסימן־שאלה את ההומאניזם המסורתי. נדירים הם המסתגרים במגדל־השן שלהם ומתמסרים למחקרים צורניים בלבד. במסיבות אלו שוב אין הסופר יכול להצטמצם בפולחן־האמנות שלו. אין הוא יכול להישאר בגדר משקיף לנוכח המאורעות, וגם לא להסתפק בשיר־הלל ל־liberté gratuite של לאפקאדיו¹ ול־disponibilité של נתנאל².

אחד המעניינים שבסופרים האלה שהגיעו לגיל 20 בקרב־ורדן הוא פייר דרייה לה־רושל, משום שברגישותו המיוחדת קלט להפליא את "חלי המאה" (le mal du siècle) והושפע עד למעמקיו מליקויי הציביליזציה התעשייתית והמשטרים הקאפיטליסטיים הליברליים־הבורגניים שבין שתי המלחמות. חיפושיו הקדחתניים אחר תרופה שתביא מרפא לו ולצרפת מן החולשה שראה בכל הוליכתו אל הפאשיזם ואסילו לשיתוף־פעולה עם היטלר.

"הדם והדיו"

דרייה לה-רושל הגיע להכרת עצמו כסופר באמצעות חוויותיו במלחמה:
 "בן-יורם, מילאה אותי המלחמה בצורך דוחק לבלי מגוס לצעוק, לשיר"⁸.
 אבל בתוך כך גם הכריחתו המלחמה להכיר במציאות, בגלותה לו את חשיבות החיים:
 "כיום, לנוכח קסת-דיו בחדרו השקט, אדם חש אי-נוחות, בושה"⁹.
 לפני מאלרו, אראגון, סארטר, תהה דרייה לה-רושל על מטרות הספרות ועל החוט
 המשולש המקשר את הסופר, יצירתו וקוראיו.
 דבר אחד ברור היה מלכתחילה: הסופר חייב להביא בחשבון את ההיסטוריה. בעולם
 הזה, המטולטל על-ידי מהפכות הפאשיזם והקומוניזם, חייבת הדאגה לצורה לפנות
 מקום לחיים:

"יש דבר דחוף הרבה יותר מן האמנות של חיבור ספר, או אפילו של חיבור
 משפט—אלה הם החיים. שכן אחרי הכל אין אדם חי כדי לכתוב והוא כותב
 רק מפני שעליו לכתוב כדי לחיות"¹⁰.

אחרי מלחמת-העולם השניה נעשתה העדיפות של ההכרה במציאות ושל מאורעות
 הזמן על האמנות הטהורה ל"אני מאמין" של הסופרים ה"מעורבים". כך תקף סארטר
 את קאמי בפולמוס שניטש ביניהם על שכתבתו היא טובה ואמנותית מדי.¹¹
 במסחו "Le Jeune Européen"¹² מנתח דרייה לה-רושל את היחסים בין האדם-
 הדם והסופר-הדיו ומחפש דרך לישבם זה עם זה בלי להקריב אף אחד משניהם.
 "ככל שאני זוכר את עצמי אני מוצא בי את השאיפה להיות אדם. אך כיצד
 להיות אדם? על-ידי הפעולה"¹³.

לחיות פירושו קודם-כל לפעול. לגבי דרייה, שספג את מזונו הרוחני מבארס וניטשה,
 החיים האמיתיים הם אלה המאופיינים על-ידי תחושת הטראגיות. אין מעורבות
 אמיתית בלי סכנת-מוות. אלה הם גם החיים המלאים, כלומר חיי הגוף וחיי הרוח
 כאחד. כדי לפעול חייב הסופר תחילה להתערות במציאות האנושית ולספגה. רק
 כך תהיה יצירתו עשירה ובעלת-משמעות ותשפיע על הקורא. תפיסה זו של הספרות
 מסבירה את ההערצה שרחש דרייה למאלרו,¹⁴ שידע לשלב את הנסיון ואת המחשבה
 בלי להשתעבד לדוקטרינה מסוימת ושנכלל בשושלת הסופרים שדרייה רואה עצמו
 תלמידם—מונטיין, דידרו, סטנדאל וקונראד:

"מאלרו הסתער לתוך התנועה, תנועה זו המורכבת שילוב של המחשבה
 והפעולה. אך מיד עם המגעים הראשונים, הגיב משהו בתוכו, התגונן ונמלט.
 הוא חיפש ומצא את מקומו בין פעולה חיצונית הקרויה בתכלית הפשטות
 'הפעולה', ופעולה פנימית זו הקרויה 'מחשבה'¹⁵."

פעילות זו של הסופר תבצע, לפי שכך דרישת הזמן, במישור הפוליטי, אבל היא
 תפעל בצורה עקיפה—באמצעות המחשבה. היות והסופר הוא איש שולחן-הכתיבה
 (homme de cabinet), ומשום כך אינו מגיע לעימות עם העובדות, אין הוא
 יכול להציע לקורא כללי-התנהגות שהקורא הצרפתי אוהב למצאם אצל סופריו.
 אבל דרייה מאמין ב"ערך האוטופיה כשהיא ניתנת כאוטופיה", כלומר כהאצלה

המגדירה ומבארת באמצעות האמנות את כיוונה ואפייה של תקופה. דרייה סבור אפוא שמעורבות הסופר חייבת להישאר בלתי-תלויה ככל האפשר, כדי שיישאר פתוח לכל הדעות וכדי שלא תהיה ראייתו מוגבלת על-ידי דוקטרינה או דוגמה כלשהי. לכן, אף שדרייה מבטא אהדה לתנועה זו או אחרת מהימין או מהשמאל, הרי עד 1936 הוא מסרב להצטרף למפלגה כלשהי. אם ב-1936 נכנס ל-"P.P.F. (Parti Populaire Français)", המפלגה הפאשיסטית של דוריו, הרי עשה זאת מתוך הכרה מלאה בהגבלות שהפעולה הזו תטיל עליו, כסופר. מדוע אפוא הצטרף דרייה למפלגה זו?

מאז-ומתמיד התלבט דרייה בדילמה מחשבה-פעולה, התבוננות-פעילות, ושאל את עצמו איך תוכל להיות לו השפעה של ממש על המציאות, והוא הגיע למסקנה שבגלל המצב ההיסטורי המיוחד היתה מעובות זו נחוצה. בכל-זאת לא היו לו שום אשליות, והוא ידע היטב שלעולם לא יוכל סופר להיעשות מנהיג פוליטי משום שהוא משקיף, איש-המחשבה:

"עדיין לא נמצא סופר שנעשה למנהיג פוליטי אמיתי... שאטובריאן היה מגוחך מול גפוליאון הראשון, כמו וילאל, לאמארטין והוגו לעומת גפוליאון השלישי במאבק האפקטיבי, שכן על גבי הגייר סתמו את הפער... הסופר כמנהיג פוליטי הוא תמיד אחיזת-עיניים. דוגמה מושלמת: מוראס"¹¹.

אם אינו מסוגל להיות מנהיג, היוכל להסתפק בתפקיד לוחם, איש מן השורה? אף זאת לא, לפי שמוגו היוצר ודמיונו לא יוכלו להסתפק בתפקיד ווטר זה. דרייה הגיע למסקנה שהסופר לעולם לא ייצא מעמדתו כמשקיף, הוא יישאר אדם בלתי-מושגל. וזאת ממש באותה עת שהוא עצמו שיתף פעולה עם הגרמנים.¹² השניות שבטבע הסופר, שהוא מתבונן ואיש-פעולה, גורמת שאינו מסוגל להיות רק זה או זה בלבד. נציין שוין-פול סארטר, במחזהו "הידיים המלוכלכות", דן גם הוא באי-יכלתו של האינטלקטואל הבורגני ליהפך לאיש-מעשה. הדרר (Hoederer) הסביר להוגו שהוא בעל דמיון רב מכדי שיוכל למלא במפלגה תפקיד אחר מחוץ לכתיבה. כאשר נעשו חבריו הסוריאליסטים קומוניסטים ראה דרייה לה-רושל בהתנהגותם הוכחה לחולשתם. אחריותו של איש-המחשבה היא בעיניו "אכזרית" יותר מזו של איש-המעשה:

"קל יותר למות על הגרדום כשאתה רובספייר מאשר לסבול את העינוי המתמיד שהיתה לגבי רוסו השליחות להביא את המהפכה במנהגים, את כל הרומנטיקה, הרבה קודם שתירשמנה אלו במהומת התותחים, במסמכים הרשמיים של הזעזוע הפוליטי"¹³.

דרייה אימץ לו את האמונה הרומנטית בתפקידו של הסופר כנביא בחברה. משוכנע היה כי יש לו לסופר שליחות למלאה בחברה. אבל שליחות זו הצטמצמה לגביו בכך שעליו לעורר את המחשבה ולא לשמש מורה-דרך:

"אין זה חשוב אם אירופה שאני מציע לפניכם היא זו שתקום במציאות. החשוב הוא שאני ממריץ אתכם לחשוב כאירופים"¹⁴.

נוסף על כך, אם התכונות המיוחדות של הסופר מאפשרות לו לגלות, לתפוס מה שאינו מוכן לאדם הפשוט, חייב הוא לגלות את אישיותו האמיתית, ולא להסתיר דבר מקוראיו:

"חשבתי שאפשר לקבל הערכות של סופר על החברה בכללה רק אם הן מלוות ניתוח חסר-רחמים של התנאים האישיים הקובעים אותן".¹⁵
כתוצאה מהכרה זו ניתח דרייה את עצמו ללא כל רחמים, כדי שיעריכו קוראיו את השקפותיו ואת שיפוטיו באורם הנכון. דאגה כפולה זו, דאגה להכרת עצמו, מצד אחד, ודאגה לחיים בתוך תקופתו ואפילו להשפעה עליה, מצד שני, מקנה ליצירותיו משמעות מיוחדת-במינה. היצירות הן עדות של אדם ישר, בעל מצפון תובעני.

ז'יל - דמות פאסיסטית

ז'יל (Gilles), רומן אוטוביוגרפי במידה רבה, הוא אחת היצירות רבות-המשמעות ביותר שנכתבו בין שתי המלחמות.¹⁶ זהו ספר שכנותו מגיעה עד לידי מאוזכזום כמעט. הסופר נהפך לטיפוס של מאמציו, של כשלונותיו, מ-1917 עד 1937. הרומן מתאר את הדרך שהולך בה עלם צעיר מחפירות ורדן עד המאבק לצד הפאשיסטים של פראנקו.

ביצירה זו מצייר לנו הסופר תמונה דוחה עד מאד של החיים הפאריזאיים, של חוגים מדיניים וספרותיים מסוימים, שבהם היה אורח תדיר:

"זהו סיפור ארוך שהתפתחותו מתקדמת עם הזמן".¹⁷

הרומן מורכב ארבעה חלקים, בלתי-שווים בארכם: חופשת החייל (La Permission); האליזה (L'Elysee); חזון אחרית-הימים (L'apocalypse); אחרית-דבר (Epilogue). כל אחד מן החלקים האלה מוסר שלב בהתפתחות המוסרית, האינטלקטואלית והמדינית של הגיבור הראשי, ז'יל, שדמותו מאפשרת את האחדות בין חלקי הרומן, על הגיוון שבמאורעותיו. התפתחות משולשת זו מתוארת תוך כדי ניתוח קפדני מאוד של ז'יל, הנעשה באופן מקביל במישור החברתי ובמישור האישי. דרייה לה-רושל מראה לנו בעת-ובעונה-אחת את האדם "pour soi" (לעצמו) ואת האדם "pour les autres" (לאחרים).

המבקרים השתעשעו בהדבקת שמות לדמויות הראשיות ובנסיון לזהות בהן אישים מפורסמים בני זמנו של דרייה לה-רושל כגון אנדרה ברטון, ה"אפיפיור" של הסוריאליסטים, בדמותו של קאאל; לואי אראגון בוז של סיריל גאלו, וגסטון ברז'רי בדמותו של ז'ילבר קליראנס. אפשר לומר שזיהוי זה הוא גם נכון וגם מוטעה, כי אם "שום דבר אינו יוצא משום דבר", אם "התהוות חי מדומם אינה מצויה בספרות כבטבע", הרי המבנה המיוחד של הרומן משנה את פני המציאות. נוסף על כך, כל אחד מגיבוריו החשובים הוא האצלה נרחבת פחות או יותר של הסופר, סיוטיו, תסביכיו ותקוותיו. קאאל, קליראנס וגאלו נושאים בהם כמה מקווי-האופי של דרייה, כמה מנטייתו הנסתרות ביותר; הם מבצעים מעשים שהוא היה רוצה לעשותם. שנאתו של פול מורל (Paul Morel) הצעיר, למשל, לאביו, נשיא הרפובליקה, היא

החצנה של רגשות שחש הסופר עצמו כלפי אביו, והתאבדותו של פול מורל מסמלת את כל נסיונות-הנפל של דרייה עצמו ומתארת מראש את מותו. עם זאת יש לכל אחת מהדמויות חיים אישיים, והיא מאופיינת באופן אינדיבידואלי. אשר לאהובות השונות של ז'יל הללו דומות לנשים שהכיר הסופר, אך הן מוצגות כולן מבעד לעיניו של הסופר ולא כאישיות עצמאיות. דומה שז'יל לא התעניין בחייהן הפנימיים יותר מלה-רושל עצמו. בכל שלב בהתפתחות הגיבור מופיע טיפוס של אישה שאפיינה מותאם בדיוק לאופי המאורעות הקורים לו.

ז'יל הוא רומן דוקומנטרי גדול, פוליפוני, שמעורבים בו נושאי הפוליטיקה, האמנות, הדת, האהבה, הידידות; הקצרה: כל הנושאים האנושיים היסודיים. דרייה ידע להימנע מניתוחים דמגוגיים ארוכים ומשעממים על-ידי בנייה אמנותית בוטחת מאד של דיאלוגים ועל-ידי שמירת איזון מחופם מאד בין החלקים התיאוריים וההירהורים הפילוסופיים הכלולים ביצירה. סולם מגוון מאד, מנימת הקאריקאטורה ועד נימת ההשתפכות הילרית, מקנה עושר רב לרומן זה, שנכתב בין 1937 ו-1939¹⁹, כלומר בתקופה קריטית במיוחד בחיי הסופר, בין מאבקו במסגרת המפלגה הפאשיסטית של דורו ובין גיתוק יחסיו עם אותה מפלגה. ז'יל הוא אפוא גסיון להסביר ולהצדיק את הקריירה של דרייה.

חופשת החייל

ז'יל, חייל צעיר הנסחף בזרם המאורעות, מגיע לפאריז בבואו מן החזית בה גילה את חשיבות הגוף, החשיבות של כוח ההתנגדות הפיזית, המרץ והאחווה. באווירת המלחמה חש התרוממות-רוח שלא היתה מוכרת לו עד אז. פאריז, העיר שהיא סמל המטרופולין, מופיעה לעיניו בממדים מפלצתיים כמו לזע-פחדים של השאול. העיר, יצירה שטנית של השכל האנושי, מתפשטת כמו סרטן, בהרסה את הטבע והטבעיות, בהפכה את האדם החי בה לבהמה, בהשפילה אותו. "העיר אינה הבדידות שהרי העיר משמידה כל מה שמאכלס את הבדידות.

העיר היא הריקנות"²⁰.

כל תענוגות העיר ושחיתותה נפרשים לפניו מיד. הוא מבין שהכוח השולט בעולם הזה—"האל היחיד שמאמינים בו", כמו שאמר בלזאק—הוא הכסף. הוא מגלה שהכסף הוא המפתח הפותח את כל "גני-העדן המלאכותיים", האמצעי לשלטון. העושר והכוח הבורגני מתגלמים במשפחה יהודית מן הבורגנות הגבוהה, משפחת פלקנברג. התאבדותו של פלקנברג הזקן שהיה דמוקרט—דרייה סבור שלהיות דמוקרט זהו צורך-מלידה ליהודים—ושחיתה לה השפעה פוליטית עקיפה, מסמלת את שקיעת המשטר. ז'יל עומד להתחתן עם בתו של פלקנברג, היורשת העשירה מרים, אבל אין הוא יכול לאהוב אותה כי היא מגלמת, בכל בשרה ובכל הווייתה, העולם המודרני השנוא עליו.²¹ הכסף שהיא נותנת לו, שאותו הוא מקבל והוא שליט ביחסים ביניהם, מבסס סדר מוסרי חדש. הכסף שהוא מקלט מן האסון, מפתח לחיי-מותרות בשביל הבחור הצעיר, כסף זה הוא חלק בלתי-נפרד מטבע הבחורה. הנישואים שהוא מתכנן

מקבלים או גון חדש. פחות ופחות רואה ז'יל את עצמו בחינת "רודף נדוניה" ויותר ויותר כשופט-צדק. שני אחיה של מרים שנהרגו במלחמה לא היו אלא צאצאים מנוונים של בורגנות זו, השולחת רקבון בבשר צרפת. אילו נשארו בחיים, היו הבנים יורשים את הונו של פלקנברג הזקן. מדוע ז'יל, שהוא איש בעל-ערך, אינו ראוי ליהנות ממנו? התפקידים מתהפכים. האשמה שהוא חש כלפי הצעירה נהפכת לאשמה שהחברה צריכה לחוש כלפיו. צביעותו היא צביעות התקופה, שנדמה כי בה הכל משתפים פעולה כדי לדחוף אותו לנישואים עם מרים, להפילו בפח. הוא מגלה את דו-משמעותן של מלים, של מנהגים, של חוקי הנימוס הבורגניים המעודדים את הצביעות, של חוקי הריפובליקה החילונית המאפשרים נישואים אזרחיים, שהם חיקוי חסר-משמעות של נישואים אמיתיים—ונישואים בפני אלוהים. הבחורה הצעירה החפה-מפשע מתגלה כך כאשמה בגלל מהותה. מרים, קרבן של גזעה ושל העושר המאפיין אותה, מענה את ז'יל שלא בידיעתה. כאשר שבועות אחדים לאחר ליל-הכלולות האיום הוא מודיע לה שהוא אוהב אשה אחרת, נראה לו "רצח" זה בחינת מעשה של צדק. מעשה זה מסמל את התקוממותו נגד הריפובליקה הבורגנית הקאפיטליסטית, שהאשה הצעירה היא ביטוי מושלם שלה ובתוך כך גם שעיר-לעזאזל לה.

הדעות הפוליטיות של הבחור הצעיר עדיין אינן מגובשות בשלב זה. לפי הרגשתו, העולם הזה הוא בלתי-נסבל, הוא משפיל עצמו יותר ויותר ועליו לברוח מפאריו אם רצונו לשמור על הטוב שבו. לכן הוא מבקש שיחזירוהו לחזית, אך הוא מוצב לשירות בעורף, ודבר זה נראה לו סימן לירידתו האישית. בצבא הוא מוצא שוב את המלאות, את רגש-הכוח. הוא מכיר אשה בת ארבעים, אליס, גאה, אמיצה, טבעית, החיה בהרמוניה מלאה עם העולם הזה:

"אליס הביאה לו את הגדולה הזו, כוח בפריחתו הנתון בשלמות"²².

אליס היא היפוכה של מרים היפה, היורשת השברירית של תושבי הגיטו. הוד-הפשרים של אליס מבליט את דלותה הפיזית של היהודיה האינטלקטואלית.

ה ע ל י ז ה

בחלקו השני של הרומן שוב אנו פוגשים בז'יל, כשהוא גרוש וממלא תפקיד בלתי-מוגדר בקיי-ד'אורסיי (משרד-החוץ הצרפתי). הוא אורח מצוי בטרקלין של הגברת פלוריומן (Florimond), אשת-תככים מבחילה, אהובתם-לשעבר של מדינאים. סביבה רוחשים טיפוסים, לא-יצלחים פחות או יותר, הממלאים תפקיד פוליטי, או חולמים למלאו, וסופרי-אוואנגארד. בחברה דוחה זו בולטות שתי דמויות: שני בנים בלתי-חוקיים של הגברת פלוריומן, אחים מצד אמם בלבד, זילבר קלארנס וסיריל גאלאנט.

הראשון הוא עשיר, אלגנטי, מטרוזן. הוא פוליטיקאי צעיר, השייך למפלגה הראדי-קלית. ז'יל סבור שעתיד גדול נשקף לקלארנס והוא תולה בו את כל תקוותיו. קלארנס התחתן בנישואי-קריירה עם בתו של נשיא הריפובליקה, אנאואנט. היא

יפה, ריקנית, ולאט-לאט היא שוקעת בחיי-הוללות ולקחת-סמים, כשבעלה מעודד אותה לכך.

סיריל גאלאנט, כנגדו, הוא משורר עני ומוכשר. הוא מקנא בז'יל, והיחסים ביניהם הם יחסי אחים ניצים. התפקיד שדרייה מעניק לו מאוס למדי, ובעובדה זו אפשר למצוא ביטוי להתמרמרות הנובעת מן המשבר ביחסי הסופר עם לואי אראגון.²³ באווירה מוסרית קלושה ביותר מבקרת כל החברה הנאה הזאת את הריפובליקה השלישית הגוססת, אך אינטלקטואלים אלה, בין מן השמאל ובין מן הימין, אינם אלא דמגוגים המשתכרים ממלותיהם הנבובות, וסיסמות שהם מפריחים מכוונות להשביע את יוהרתם יותר מאשר לשנות את החברה.

ז'יל מתבונן בהם ושונאם יותר ויותר, ובכך הוא מבטא את אכזבתו של דרייה, הרואה איך חלומו על אירופה מאוחדת המסוגלת להציל את צרפת ולעמוד כנגד ההגמוניה הרוסית מתמוטט והולך.

בין 1928 ו-1934 סבר ז'יל והאמין, כמוהו כדרייה עצמו, כי רק איחוד מדיני וכלכלי של אירופה המערבית יוכל להציל את השלום. דרייה נשא את החלום שהיה גם לשאיפתו של דה-גול: צרפת חזקה שתעמוד בראש אירופה מאוחדת. אבל דרייה הבין היטב שכדי שתוכל שאיפה זו להתגשם חייבת כל אחת מן הארצות לעקור מקרבה את הלאומנות, שאם לא כן הרי, בחולשתן מלאחר המלחמה, תפולנה קרבן לפדרציות הגדולות, ארה"ב או ברה"מ.²⁴

"הנה הימים האחרונים לציביליזציה המפורסמת. אירופה שלא התמוטטה ב-1918 הופכת אט-אט תל-חרבות. צרפת מעלה בשליחותה, היעילית, העלובה לא ידעה לנצל את הנצחון, שבעצם לא היה נצחונה. אמריקה היא שניצחה ב-1918. אמנם אמריקה אינה ולא-כלום; היא הוכיחה זאת בהסתלקה. ז'נבה היא המחדל האומלל של העולם המודרני, הצביעות הטמאה שלה של הקאפיטליזם, של מסדר הבונים-החפשים, של יהודיות, של דמוקרטיה סוציא-ליזטרית, זה כל אין-האונים שלה..."²⁵

בפרק זה מתאר הסופר גם את כשלון ההרפתקה הסוריאליסטית. הקאריקאטורה האכזרית שהוא מצייר מן הקבוצה "Révolte" ופעולותיה, מעיד על התקוות המופלגות שתלה דרייה באַנדרה ברטון, שאותו העריץ, ובחבריו:

"קאָאַל [בריטון] ביטל את התחביר, את ההגיון, את הדיבור. הוא המציא את המלה הטרופה, האקסטאזה ההגיונית, וההשראה האתאיסטית. באסיפות הפת שלו נכנסים חסידיו לטראנס ומגהקים מלים ללא קשר, הנרשמות על-ידי קצרניות ומודפסות אחר-כך ונחשבות בשורת האבנגליון. אם תרצו, הרי זו השביתה הכללית של הרוח; עם זאת, הקבוצה של קאָאַל מתקראת 'התמרדות'."²⁶

דרייה קיווה שהעמדת העולם בסימן-שאלה מחדש, כגון מה שהכריזו הסוריאליסטים, חיסול כל מסורת, וזכות-בכורה שתינתן לאי-ראציונלי על הראציונלי, סופם ליצור מיסטיקה חדשה ולהצמיח ספרות חדשה ועולם חדש.²⁷ לכן, כאשר הצטרפו הסוריא-

ליסטים למפלגה הקומוניסטית, היתה זו בשבילו אכזבה נוראה.²⁸ הוא האשים בבגידה בשליחותו האמיתית של הסופר שהיא—לפעול באמצעות המחשבה, אך לא מחשבה למודת דוקטרינות. הוא אינו יכול לסלוח להם על בינוניותם, לסלוח להם על שוויתרו על נסיונם המקורי ושובו ללכת בתלם:

“פתאום נקודה אחת של האופק חשובה לכם יותר מזולתה. אם כן אני, המצפה לגאולה שתבוא רק מעצמי או מחברי, אני שואל אתכם ברצינות:

מה האמונות התפלות האלו? איך אפשר להעדיף מזרח על מערב?

אינני יכול לסלוח לכם דימוי חלש כל-כך: האור עולה מן המזרח...

שהרי עם כל זאת, חברי המסכנים, שוכחים אתם את אלוהים...

שהרי התפקיד, שהוא העיקרי למעשה, התפקיד בה"א-הידיעה לאדם, הניצב בפני אנשים כמכם, אמיצים ובררנים, הוא לחפש ולמצוא את אלוהים.”²⁹

כאן מתגלה לנו האופי האמיתי של חיפושם של ז'יל ודרייה עצמו: החיפוש אחר “כנסיה” חדשה, שתבטיח את גאולת האדם ולא רק את הרווחה החמרית.

ברומן מסתיימת ההרפתקה הגדולה בכשלון עלוב, אחרי גילויים מגוחכים עד כדי טראגיות. היא מסתיימת בהתאבדות של פול מורל, בנו של נשיא-הריפובליקה השנוא. הבחור הצעיר, המעורער בנפשו, מתאבד בגלל תכניה של קבוצת “Révolte”, האחראית למעשה זה.³⁰

עם זאת מבין ז'יל עד כמה הסתבך הוא עצמו בחיים אלה, עד כמה דומה הוא לאלה שאותם הוא מבקר. ההרפתקה העלובה שלו עם אַנטואַנט, אשתו של קלארנס, ובמיוחד אהבתו הגדולה לאמריקאית דורה, מעידות על כך.

מבחינה גופנית דורה מגלמת את האידיאל הנשי של ז'יל. היא נציגת הגזע הארי היפה, גבוהה וחזקה. בה הוא אוהב את דמות הכוח והבריאות שיצר לעצמו:

“כאשר נטל בזרועותיו את הגוף הגדול הזה חיבק מושג של החיים שהיה יקר

לו, מושג מסוים של כוח ואצילות שאבד לו מאז אליס.”³¹

אבל אהבה נואפת זו נדונה מראש לכשלון, שכן אשה זו אוהבת את הכוח וקל-מהרה היא תופסת שז'יל הוא חלק מעולם מנוון. נוסף על כך, אין היא מוכנה לוותר על המוסכמות החברתיות ויותר מדי היא קשורה לסטאטוס החברתי. יחד עם האהבה הגדולה הזאת מתמוטטת אמונתו של ז'יל בחיים.

חזון אחרת הימים

משעזבוהו גם האשה אשר אהב וגם חבריו, שהעמידו את הסוריאליזם לרשות המהפכה המארקסיסטית, חש ז'יל בחילה נוכח הבינוניות של שליטי צרפת—“הסגל של חברת-הקבורה” (“Le personnel des Pompes Funèbres”). הוא עוזב את עבודתו, שהיתה מקור פרנסתו היחיד מאז אול כספה של מרים, מתנער מהכל ופורש למדבר. התבודדות סמלית זו באה לאפשר לו להיטהר, לשוב ולמצוא את האמונה באמצעות ההתבוננות, אך אפילו בלב מדבר-סאהארה אינו יכול שלא לחשוב על החברה, שלא לצייר לו בדמיונו את המיטאמורפוזה שלה:

"הוא חשב, לפי 'החוקים' של אפלטון, שיכולה התבוננות להיות פוריה ויוצרת רק כשהיא נשענת על פעולות ומעשים המחייבים את החברה כולה. אין מחשבה אלא ביופי ואין יופי בלי שיתוף של החברה כולה שהחזרה אל החוק הקדוש של המידה ושיווי-המשקל".⁸²

בעיני ז'יל, החברה האידיאלית עתידה להתבסס על שיווי-משקל בין הכוחות הפיזיים, הרוחניים והחמריים. לאדם החדש תהיה נפש של מתנור בגוף של אתלט. עקב הצורך הדחוף לפעול חוזר ז'יל לפאריז, בה הוא מיסד כתב-עת הנושא את הכותרת הסמלית "חזון אחרית הימים"—"L'Apocalypse".⁸³ הוא כותב בכתב-העת מאמרים סוערים ולייריים, המצליפים בדמוקרטיה, בקאפיטליזם, בשלטון המכונה, במדענות. הואיל ותפס כי רק השפעה מוגבלת תהיה לפעולתו האישית, הריהו מתקשר מחדש אל מכרים ותיקים השוגים עתה באופנת המארקסיזם. בעיני דרייה, אין התלהבות זו מן המארקסיזם אלא היזם (אליבי) הבא להסתיר אזלת-יד והתנוונות.⁸⁴ הוא ראה בקומוניזם חולשה ולא כוח, חולשה המותאמת לזו של צרפת:

"ז'יל הבחין בחרדה שאצל הקומוניסטים הקשר הנסתר בין הדובר והקהל הוא אותו קשר שאצל הראדיקלים; היתה זו אותה שותפות ברמאות".⁸⁵ אין לתלות עוד כל תקווה בראדיקלים, ותיאורו של הקונגרס הראדיקלי הוא קאריקאטורה אכזרית התוקפת את הכיעור הפיזי והמוסרי של משתתפיו, את אזלת-היד האינטלקטואלית שלהם ואת שמרנותם. מרוב ייאוש נתלה ז'יל בקלארנס ועושה את כל המאמצים להאמין בו, בתקווה שיוכל להפיח בו רוח חדשה, אומץ חדש:

"הוא אמר לעצמו שאחרי הכל הרי זה איש החלום, שאותו הוליד על-ידי הנויפות האטיות והערמומיות".⁸⁶ ז'יל רוצה להקים מפלגה חדשה שבראשה יעמוד קלארנס, מפלגה שתהיה לאומית בלי להיות לאומנית, שתנתק עצמה מכל הדעות-הקדומות של הימין ושיגרותיו ותהיה סוציאלית בלי להיות סוציאליסטית, שתבצע שינויים יסודיים ומרחיקי-לכת בלי להיצמד לשום דוקטרינה. כאשר ב-6 בפברואר פורצות המהומות שנגרמו עקב הדחתו של ראש-המשטרה שיאפ, תקוותו של ז'יל שבה ומתעוררת. כשהוא נמצא בתוך המון המתקוממים, הוא שב למצוא את אוירת המלחמה:

"הוא השתנה בן-רגע. בהביטו לימין ולשמאל ראה עצמו מוקף על-ידי הזוג האלוהי שחזר, הפחד והאומץ".⁸⁷

שכור-תקווה הוא רץ אל קלארנס, משיעו לנצל התעוררות זו של העם, לא להחמיץ את הרגע הזה המיוחד-במינו כדי לבצע את איחוד הימין והקומוניסטים על-מנת להפיל את המשטר:

"פתח תיכף-ומיד משרד כדי לגייס מחלקות קרביות. שום מאניפסט, שום תכנית, שום מפלגה חדשה. רק מחלקות קרביות שתתקראנה מחלקות קרביות... השתלט על עתון מן הימין ומן השמאל, בזה אחר זה, צא בכל מחיר משיגרת המפלגות הישנות, מן המאניפסטים, האסיפות, המאמרים והנאומים".⁸⁸

נאום גלהב זה ממחיש לנו עד כמה אין ז'יל מעוניין בנצחונה של פוליטיקה זו או

אחרת, בהשתלטות על מפלגה כלשהי, אלא רצונו לפוצץ חברה ישנה זו. רפיון-האונים של קלארנס מוציא אותו מכליו והוא מוכיח אותו על חוסר-השאפתנות שבו ועל שפלותו, ואז מוכיח לו קלארנס שהוא, ז'יל, דומה לו, וממש כמוהו אינו מסוגל לפעולה יעילה. לאחר התנגשות זו מחליט ז'יל להצטרף לפאשיזם כדי לשים קץ למשטר זה אחת-ועד.

החיים האישיים האינטימיים של ז'יל יש בהם גם הפעם התפתחות מקבילה לזו של פעילותו החברתית. באלג'יריה הוא פגש בפרוצה אחת, פולין; האהבה שהוא רוחש לה ושהיא משיבה לו מחוללת בהם שינויים יסודיים. אהבה זו, הפטורה מכל דאגה לסטאטוס חברתי ומכל חשבון חמרי, מטהרתם:

"הדבר שהקסים את ז'יל היה הטוהר הגובר של חייו עם פולין".³⁹

ז'יל חש עצמו חי בצורה המלאה והשלמה ביותר. הוא חזר ומצא את התחושה הנעלה (l'état de grâce), שזכה לה בהיותו בחפירות. אהבה מלהיבה זו מתרחשת באותה תקופה פוריה של ה"אפוקליפסה", שבה חי ז'יל באשליות חדשות. אשרו מגיע לשיאו כשהיא מודיעתו שהרתה לו. הוא מתחתן אתה, הפעם "באמת"—בכנסיה. האמונה בהתנערותה של צרפת מתחדשת. אבל פולין, הסובלת ממחלת הסרטן, לא ילדה את הילד ומתה בדיוק ברגע שדועכת תקוותו של ז'יל לאחר "ימי פברואר". ההרפתקה בה הוא מתחיל עם מרת סנטון, המשועבדת לכסף, בשעה שפולין גוססת, כמוה כהתאבדות, כברית עם המוות, והריהי הפגנה עילאית של התנוונותו וירידתו האישית.

סיום

צרפת גוססת, פולין מתה, וז'יל נמצא בספרד. הוא משנה אפילו את זהותו, ועתה יתקרא ולטר. הוא מכריז שהוא עתונאי. למעשה, הוא סוכן של הפאשיזם הבינלאומי: "מנקודת-ראות מסוימת, אין זה חשוב מה מחשבותי. אני אדם שתמיד היה חולם ואמן יוצר, מתבודד וצליין, איש-סגולה ואדם מן השורה... אני אחד מאותם צנועים העוזרים לפעולה ולמחשבה לחדש תמיד את גישוואיהם שנכשלו".⁴⁰

בספרד שוב מפיץ ז'יל תורה לאומנית, הפעם פאשיסטית. בוויכוח שהוא מנהל עם אירי ופולני אחד הוא מופיע כנציגה של כת חדשה, צבאית ודתית, שמטרתה להשיג תיאום בין הכנסיה והפאשיזם. הוא אומר שגרמניה תוכל למלא את שליחותה כמורת-דרך לאירופה הפאשיסטית רק אם תבטיח את שלמותה של כל מדינה ומדינה.

בסוף הרומן נקלע ז'יל לכפר מותקף על-ידי ה"אדומים". לאחר היסוסים, הוא מחליט להישאר. הוא מעביר לנגד עיניו את כשלון חייו בחזיון אפוקליפטי. הוא תופס ברובה ומתחיל לירות אף שידוע הוא כי אין תקוה לנצחון. מחוזה זה של ז'יל כמוהו כמעשה-התאבדות, תוך כדי אמונה חזקה בקימה-לחיים אחרי המוות:

"לאלוהים, יכול הוא להתקרב רק על-ידי פעולה אלימה של גופו, פעולה

שגעונית זו המטיחה אותו אל מוות פראי".⁴¹

סיכום: מציאות ובדיה

ניתוח מבנה הרומן שנעשה כאן מוכיח באופן ברור שהמציאות והבדיה ביצירתו של דרייה לה-רושל משולבות זו בזו בצורה הדוקה. ההתפתחות המוסרית והאינטלקטואלית המוצגת כאן היא למעשה התפתחותו של דרייה עצמו וצמודה למציאות. נדמה שדרייה הסתפק בשינוי של כמה פרטים בלתי-משמעותיים למעשה, כמו הכרונולוגיה של האהבות. בחיים—ההרפתקה עם פולין קדמה לזו שעם דורה. הטרגדיה הפורית היא עושה בשנות את המציאות מקדירה את פני המציאות, והסופר מציג את עצמו באור הרבה יותר שלילי, בעיקר כאשר הוא מתאר את יחסיו עם הנשים. הציניות ואפילו הסאדיזם הם פרי דמיון, ועובדה זו מוכיחה על רגשי נחיתות ואשמה שדרייה לה-רושל חש, ונשא בהם מאז גיל עשרים; כתוצאה מהרפתקה (42), חוסר כסף וחוסר יכולת לוותר על הכסף.

בהקדמה ל"זייל" אומר הסופר: "יש לי הלך-מחשבות של היסטוריון", ועובדה היא שיצירתו או יצירותיו של דרייה לה-רושל הן מושרשות בהיסטוריה של תקופתו. יש ביצירותיו שני אספקטים שאי אפשר להפריד ביניהם. המסות והמאמרים הפוליטיים מתארים את ההיסטוריה הפוליטית, הכלכלית, והחברתית, של צרפת שבין שתי המלחמות, כפי שהיא נראית בעיניו של הפרט, והסיפורת שלו מתארת את אותו הפרט הנלחם עם ההיסטוריה והחברה של זמנו. היצירות הפוליטיות מתרגמות את תפיסת העולם המיוחדת לדרייה. הנובילות, הרומנים והמחזות שואבים את הוומר המרכיב אותם מתוך חיי הסופר באותה המציאות. לכן חוקרים ההיסטוריונים את יצירתו הספרותית כדי להבין את מחשבתו הפוליטית, והמבקרים הספרותיים אינם יכולים להתעלם מהיצירות הפוליטיות כשהם מנסים לנתח את הסיפורת. יתר על כן, הנדודים הפוליטיים של הסופר שהובילו אותו מן האירופאיות עד הפאשיזם אינם ניתנים להסבר אם נתעלם מילדותו של הסופר, מהווי המשפחתי שבו גדל.

זייל הוא הרומן של הדקאדאנס הצרפתי. בכל היצירה שליט אותו לייטמוטיב של הדקאדאנס, קו קבוע במחשבתו של דרייה. החברה על כל רכיביה, בכל גילוייה, הן חמריים הן רוחניים, גוססת מחמת חולשה. בני-אדם מתנוונים מחוסר לשד-חיים.

זייל, כהגדרתו של המבקר פייר דה-בואדפר, הוא הרומן של הייאוש.⁴⁴

זייל,⁴⁵ שמו הפרטי של הגיבור, מופיע ביצירתו של דרייה מאז שנת 1925, והגיבורים השונים הנושאים שם זה הם נושאי-דברו של הסופר. חיבתו היתירה של דרייה לשם זה אינה יכולה להיות מקרית או חסרת-משמעות. זייל הוא השם שנתן ואטו לציורו המפורסם המראה טיפוס זה של הקומדיה האיטלקית. דרייה רואה בתמונת-דיוקן זו את הגילוי האחרון של ה"צרפתיים", הנובעת מהרמוניה מושלמת בין גוף ורוח: "עד 1750 עדיין האדם שלם, איתן, קשור אינטימית לעצמו, מלא שמחה

רצינית. אני רואה אותו כמו שציירו ואטו... אצל זייל, איזה כוח ואיזו

בריאות!"⁴⁶

החל ב-1750, תאריך המסמל בעיני דרייה את נצחון הניאו-קלאסיציזם, מואץ תהליך התנוונותו של הצרפתי. כותרת הרומן עצמה מגלה לנו, אפוא, את המפתח לאישיותו.

למחשבותיו ולמעשיו של הגיבור ראשי: רעיון-הדיבוק של הדקאדאנס. אבל האומר דקאדאנס חושב, בעצם, על דמות אידיאלית של חברה מושלמת והרמונית שאין החברה הקיימת אלא בבואתה המנוונת. זײל, כמוהו כדרייה, משווה את צרפת שבין שתי המלחמות לצרפת אידיאלית, שבוודאי מעולם לא היה לה קיום אלא בדמיונו בלבד. כאשר זײל מקטרג על בני-דורו הוא משווה אותם לטיפוס אידיאלי, יציר-רוחו, שאכן אין הם יכולים להידמות אליו.

מקור הדקאדאנס קודם-כל בנצחון הראציונליזם. השכל של הראציונליזם הוא, לפי דרייה, צימצום האפשרויות האנושיות לטיפול בדברים החמריים. אגב הקשבה לנאוומו של שנטו, מנהיג הראדיקלים, המזכיר את ארצו של דיקארט, נתפס זײל לייאוש נוכח התגלמות זו של הדקאדאנס:

”הראציונליזם הוא גסיסת השכל”.⁴⁷

היה פעם שכל צרפתי פורה, אבל היה זה שכל של ימי-הביניים, כשעדיין לא השתיק השכל את כל הגוף והנפש. אצל דיקארט עצמו משולבים עדיין האמונה והשכל. לפיכך, כל היצירות החמריות של שכל האדם, כל הכיבושים הטכניים והמדעיים, כל התרבות התעשייתית והעירונית, כל אלה דקאדאנס.

מהפכת-1789 החישה, לדעת זײל ודרייה, את התפרקות הארץ, והכרזת-זכויות-האדם שבה מתגאים הרפובליקאים ההומאניסטיים, אינה אלא גילוי נוסף של השכל ההרסני הוה. תפיסת-החברה של זײל היא אריסטוקרטית ומיסטית. לכן הוא דוחה את האידיאולוגיות הסוציאליסטיות והמארקסיסטיות, שהן בעיניו פרי הראציונליזם:

”אם איהפך לסוציאליסט או לקומוניסט, מות אמות... הצרה היא שפדי להיות קומוניסט צריך אדם להיות מאטריאליסט, וזאת אין להשיג. אמירת-הן לחומר פירושה אמירת-הן לבריאה כולה. אבל זוהי גקודת מחלתי. איני יכול לומר הן לא לבריאה ולא לאישיותי”.⁴⁸

הוא מוכיח את המארקסיזם על שהוא מנסה לתת הסבר מאטריאליסטי וטרמיניסטי להיסטוריה. דרייה, שספג את הפארגמאטיזם הספקני של ניטשה, רואה במארקסיזם רק וולגאריוציה של מחשבת הגל. כשב-1937 הוא מתקיף את הסוציאליסטים ואת ליאון בלום בספרו “Avec Doriot”,⁴⁹ מעיר הוא להם שלדעתו הם מגינים על השאיפות החמריות של ההמונים ומעודדים אותן, ובכך הוא מגלה ידיעה שטחית באידיאולוגיה הסוציאליסטית. למעשה, כל טענותיו כלפי הדוקטרינות הללו מסתכמות בטענה אחת בלבד—שהן חונקות את הכוחות האינסטינקטיביים של האדם:

”זה כמו באמנות. היא הפכה מדעית מכיון שלא יכלה עוד להיות אמנותית”.⁵⁰ זײל קובע את התקדמות הדקאדאנס בהתפתחות הביטוי האמנותי החל ממחציתה השנייה של המאה ה-18, בהיעלמותם ההדרגתית של הגוף והנפש. לדעתו, האמנות מצטמצמת לאט-לאט כדי הבעת המחשבה בלבד. במקורות הספרותיות שלו על הרומאנטיזם והסימבוליזם הוא כותב, למשל, שזולא האמין כי המציאות היא הגוף. הוא מתאר את גופו של האדם העירוני, המנוון, המושחת בגלל אהבתו לכסף. ועל מאלארמה כותב הוא שהוא מתאר את הנפש האבודה ואת השלב האחרון של התנוונות

הגוף. בזרם הסימבוליסטי הוא מגלה רק תופעה חיובית אחת: הסימבוליזם של קלודל, כלומר המיסטיות המתחדשת. כך אנו מבינים שניתוק היחסים בין ז'יל (דרייה) ובין הסוריאליסטים הוא תוצאת הוויתור שלהם על גילוי כוחותיו האי-ראציונליים של האדם.

הצרפתי מנוון בשכלו, ולא פחות מכך בגופו. גופו של ז'יל, הנראה במחציתו כאילו פגעו ברק, הוא הוכחה לגיוון. מכל עבר רואה הוא רק גברים מכוערים, בעלי-כרס. הנשים אמנם יפות, אבל יופי זה הוא רק מסיכה מטעה המסתירה את המחלה. אנטואנט היפה המכורה לסמים, מרים חסרת-החיוניות, פולין שהסרטן מכרסמה, הן פרחים מורעלים ועקרים של התרבות ושוב—אינן יכולות למלא את תפקידן היוצר הטבעי. אין להן ילדים, וז'יל סובל בראותו כי המשך קיומו של עמו נתון בסכנה.

היחסים בין האנשים, הידידות, האהבה, גם הם חסרים גבריות ויושר. אפשר להבין שנוכח תמונה כזאת לא נותר לז'יל אלא מקלט אחד: המוות.

מאז שנות ה-30 כבר הבין דרייה שהיטלר ועוזריו אינם סוציאליסטים הדואגים לטובת הכלל. ב-1934, בשובו ממסע בגרמניה, תיאר את אכזבתו:

“מה שראיתי בברלין מילא אותי פחד ויאוש”⁵¹

ב-1939 עדיין הוא כותב:

“וזהו רוח ההתנפלות ללא מטרה שתמצא את מטרתה רק באחריתו של

העולם”⁵²

ב-1940 היסס דרייה אם לעזוב את צרפת עם האנגלים אחרי דונקירק או להישאר. הוא מחליט להישאר, והוא, שתיאר את היטלר כלאומני מהסוג הגרוע ביותר, הרע לו לפתע כמושיעה של אירופה. נדמה כי רק רעיון הדיבוק של הדקאדאנס יכול לתרץ ניגודים אלה.

בספריו “Etat Civil” ו-“Rêveuse Bourgeoisie” מספר דרייה לה-רושל על ילדותו, מתאר את הבית בו גדל. סביבה לאומנית, בורגנית-קאתולית זו הטביעה בו את ההכרה בחולשתה הפוליטית של צרפת הפרלמנטרית. אב נוהג-שררה ונטול-הבנה החדיר בו עולמית את הרגשת שפלותו וחולשתו הגופנית. העובדה שברומן ז'יל הוא יתום ויש לו אב רוחני, קראנטאן, שהוא דמות אידיאלית המורכבת שאיפותיו של דרייה, היא רבת-משמעות. מה הפלא, אפוא, שדרייה יצר לו אידיאל אנושי הנוגד את הדמות בה הוא רואה את עצמו. לפי דרייה, האדם האידיאלי:

“...הוא טיפוס שדוחה את התרבות, העומד איתן בתוך שחיתות המין

והאלכוהול, והחולם לתת לעולם משמעת פיזית שתחולל תוצאות קיצוניות...
האדם ההיטלראי שהוא שילוב הלוחם ממלחמת-העולם הראשונה, שהתחנך

ב-“Sturmtruppen” של הצופים, ה-“Wandervogel”, הנווד מאכסניית”

נוער אחת לחברתה עד קצווי אירופה, לקראת הגאולה הלא-נודעת”⁵³

לא ייפלא אפוא שנמשך האיש אחר אנשים חזקים, “מנהיגים” כמו דורין, שגילה

הערכה לכל מה שהיה אלים בתנועות המהפכניות ולא שם לב כל-כך לאידיאולוגיות

הפוליטיות.

כדי להימלט מהרגשת שפלותו האישית זקוק היה לקבוצה, ל"כנסייה", בה יוכל לשכוח את חולשתו ואת בדידותו:

"אהבתי את הכוח ושאפתי שיפרח באומתי, כדי שאוכל לנוח, להישען עליו תוך הישעני עליה".⁶⁴

האצלת עולמו הפנימי ומצוקותיו של העולם החיצון הבליטה במידה עצומה את צדדיו השליליים. שאיפתו להתחדשות פיזית של האדם, שדעתו היתה מביאה עמה בלי כל ספק התחדשות רוחנית, היא בריחה נוספת מן המציאות, בריחה במחשבה, שכן חולשתו האישית של דרייה, מגרעותיו, מנעו ממנו לחיות בסביבות שונות מאלו שבזו להן כל-כך אלא שפה הרבה מן המשותף היה לו עמהן. ראייתו של דרייה (ושל גיבורו ז'יל), ששאף למעשים הירואיים וסבל מהיעלמה של התנועה המיסטית, עוותה למעשה על-ידי עצמו, שבוי קסמו של המוות.⁶⁵

כמו ז'יל גיבורו כך מגלם דרייה את התכונות השונות של הפאשיזם הצרפתי. הוא שולל את כל ההתפתחות המדינית, החברתית והמוסרית של צרפת מאז 1789 ורוצה ליצור משטר חדש שרוחו תהיה סינתזיה בין רוחה של צרפת מתחילת המאה ה-15, הפרובינציאלית, האיכרית והמיסטית, השונאת את הזר, לבין רוח הקומונאריזם, הפועלים מבתי-החרושת, בעלי-המלאכה והסוחרים הזעירים. הוא דוגל בפולחן "המנהיג" שלא יהיה נציג העם אלא "émanation", התגלמות של הרצון הכללי, בעילית חדשה, באצולה חדשה שאנשיה אנשי-פעולה שלפי מעשיהם ישפטום.

דרייה, המתקיף את הראציונליזם, הוא עצמו אינו עוסק אלא בראציונליזציה. אויב מושבע זה של השכל אינו יכול לבצע מה שברצונו לעשות כי רצון-הפעולה שלו משותק על-ידי שכלו. יש ניגוד מעניין בין ניתוחי-המצב בצרפת ועבודתו ההיסטורית של דרייה לבין פעולותיו. הניתוחים נבונים ומגלים חוש אמיתי להבנת ההיסטוריה; מעורבותו היא פזיזה כי מניעה רגשיים-אפקטיביים בלבד. טעותו היסודית היתה שחתר להתקדמות שהיתה, בעצם, נסיגה אחורנית וכיונה לשוב ולהחיות אידיאל אנושי שימחק את ההתפתחות הטבעית של האנושות, שיבטל את הדורות כדי לחזור למצב הטבעי (l'état de nature), שבו נמצאו כוחות הגוף והאינסטינקט בשיווי-משקל הרמוני עם השכל. אוהד זה של המהפכה חלם למעשה על עולם סטאטי. כגיבורו ז'יל, מעולם לא האמין דרייה לה-רושל בעצמו, ולכן גם נואש מן האנושות. וכמו ז'יל כך גם הוא אינו מוצא כל פתרון מלבד המוות, ומתאבד.

הערות

- ¹ Lafcadio גיבור ספרו של א. ז'יד, "Les caves du Vatican".
- ² Nathanaël גיבור ספרו של א. ז'יד, "Les Nourritures terrestres".
- ³ ראה: P. Drieu La Rochelle: inédit 1943, "Sur les écrivains", p. 32, Gallimard 1964.
- ⁴ דברים שאמר דרייה להירושל לפרדריק לפבר ב־2.1.1926 (שם, ע' 124).
- ⁵ P. Drieu La Rochelle: "Malraux l'homme nouveau". N. R. F., décembre 1930.
- ⁶ ראה: J. P. Sartre, "Les Temps Modernes" no. 82, août 1952.
- ⁷ פייר דרייה להירושל, "Le Jeune Européen", Gallimard 1927.
- ⁸ מצוטט על־ידי וילי דה ספנס ב־"La Parisienne", numéro spécial, אוקטובר 1955, ע' 1040.
- ⁹ מעניין לזכור בהודמנות זו שיצירתו הספרותית של מאלרו פסקה מאז נכנס למפלגת השלטון.
- ¹⁰ דרייה להירושל, "Malraux, l'homme nouveau", N.R.F., décembre 1930.
- ¹¹ דרייה להירושל, "La fin des haricots", N.R.F., décembre 1942.
- ¹² דרייה להירושל הצטער על שיתוף־פעולה זה מכיון שהתפרש כאמונה בשיתוף־פעולה פראנקו־גרמני, בזמן שדרייה חשב על שיתוף־פעולה כלל־אירופי בהנהגת הגרמנים: "הדבר היחיד שאני מתחרט עליו במידה מסוימת הוא השתייכותי ל־"Groupe Collaboration".
- ¹³ מופיע ב־"Récit secret" oeuvre posthume, Gallimard 1961.
- ¹⁴ ראה הקדמה של "Sur Les Ecrivains", p. 75.
- ¹⁵ "Genève ou Moscou", Gallimard 1928.
- ¹⁶ ראה Gaïtan Picon: "Panorama de la nouvelle littérature française", Gallimard 1960, p. 80.
- ¹⁷ "Gilles", Gallimard 1965, préface.
- ¹⁸ ז'. פ. סארטר מותח בקורת אכזרית וחד־צדדית על דרייה ועל ז'יל, ביצירתו "Qu'est-ce que la littérature, Situations II, Gallimard 1964, pp. 227—229".
- ¹⁹ דרייה אימץ לוא את האידיאולוגיה הפאשיסטית החל מ־1934. ב־1936 הצטרף למפלגה הפאשיסטית של דוריו, ה־P.P.F., ועזב אותה אחרי מינכן ב־1938. ראה: Drieu La Rochelle and the fiction of testimony", University of California Press, 1958.
- ²⁰ ז'יל, ע' 378.
- ²¹ הכוונה למשפחת ז'ראמאק. דרייה הכיר את קולט ז'ראמאק כשהיה חבר של אחיה אנדרה. לאחר מותו של אנדרה במלחמה, מות אמה והתאבדות אביה, היא מתחנתת עם דרייה ומתחלקת עמו בהונג. לפי שמסר לי הסופר עמנואל ברל, בשיחה ב־7.8.68, היו נישואים אלה רק על־גבי הנייר (mariage blanc), בגלל בריאותו הרופפת של דרייה. לענין ניתוח היחסים בין דרייה להירושל והיהודים, ראה התיזה שלי לדוקטורט, "Le juif dans le roman français contemporain (1933—1948)", Sorbonne 1970.
- ²² ז'יל, ע' 137.
- ²³ לואי אראגון מתאר את דרייה בדמות של אורליאן ברומן שלו "Aurélien". אפשר גם לראות מה־עמוק היה צערו של דרייה על הפסקת ידידות זו ב־"La troisième lettre aux surréalistes sur l'amitié et la solitude", Les derniers jours, 7 éme et dernier cahier, 8 juillet 1927.

- ²⁴ ראה המסות של דרייה לה-רושל "L'Europe contre les Patries", Gallimard 1931
- ²³ זייל, ע' 179.
- ²⁶ זייל, ע' 181.
- ²⁷ ראה המאמר "Nietzsche contre Marx" ב- *Socialisme fasciste*, Gallimard 1934
- ²⁸ על ההתפתחות הפוליטית של הסוריאליסטים, ראה : Maurice Nadeau, *Histoire du surréalisme*, Seuil 1945
- ²⁹ דרייה לה-רושל, N.R.F., août 1925 *La véritable erreur des surréalistes*.
- ³⁰ פרשה זו שאולה, כנראה, מהתאבדותו של פיליפ, בנו של ליאון דודה, הציר של פאריז בבית-הנבחרים ועורך ראשי של העתון המלוכני "L'Action Française"
- ³¹ זייל, ע' 182.
- ³² שם, ע' 351.
- ³³ בפועל כתב דרייה בכתב-העת "Les derniers Jours". לדברי עמנואל ברל, הוא שיסד את כתב-העת ולא דרייה, כמו שאומר גרובר בספרו המצוטט. על היחסים בין ע. ברל ודרייה ועל תיאורם ברומן, ראה התיזה שלי : "Le juif dans le roman français contemporain"
- ³⁴ הורסט הינה מגדיר היטב את התפקיד שמילא המארקסיזם בחברה הצרפתית לפי השקפתו של דרייה.
- ³⁵ זייל, ע' 402.
- ³⁶ שם, ע' 375.
- ³⁷ שם, ע' 418.
- ³⁸ שם, ע' 421.
- ³⁹ זייל, ע' 372.
- ⁴⁰ שם, ע' 470.
- ⁴¹ זייל, ע' 484. מעניין לזכור שגם מאתייה, גיבור סדרת הרומנים של ז'. פ. סארטר "Les chemins de la liberté", סוף מעשיו שהוא תופס רובה ומתחיל לירות באויב כשהמצב אבוד. אבל כל ירייה של מאתייה היא הכרה בשגיאותיו ובגידתו בחיים עלי-ידי כך שנשאר בלתי-מעורב, בשעה שזייל יורה כדי להשלים את ההרס, בתקוה שבמהרה יקום עולם חדש.
- ⁴² דרייה לה-רושל מספר על הרפתקה זו ועל חשיבותה בחייו ב- "Récit Secret", Calli-mard 1951, p. 26
- ⁴³ ראה : Paul Sérant, *Le romantisme fasciste*, Fasquelle 1959 ; Pluyméne : et Lassierra, *Les fascismes français*, Seuil 1963 ; Dr. Robert Soucy, "Le fascisme de Drieu la Rochelle", *Revue d'Histoire de la 1ème guerre mondiale*
- ⁴⁴ ראה : Pierre de Boisdeffre, *Une histoire vivante de la littérature française d'aujourd'hui 1938—1958*, Le livre contemporain, p. 52
- ⁴⁵ פ. ג. גרובר, בספרו המצוטט למעלה, מסב את תשומת-לבנו לעובדה שזו פעם ראשונה כותב דרייה את המלה "זייל" ב- בסופה. לדעתו, התכוון דרייה לומר בזה שזייל הוא סיכום כל ה"זיילים" הקודמים, כי בצרפתית הסיום s הוא סימן של רבים. יש לציין כי אף שהסבר זה מחקבל על הדעת הרי אפשר לכתוב בצרפתית Gilles עם ובל s.
- ⁴⁶ ראה : דרייה לה-רושל, ב- "Nationalisme et romantisme", Notes pour comprendre le siècle, pp. 53—75, Gallimard 1944
- ⁴⁷ זייל, ע' 392.

⁴⁸ במכתבו של דרייה אל ויקטוריה אוקמפו מן ה־3 בדצמבר 1934.

⁴⁹ דרייה : "Avec Doriot", Gallimard 1937

⁵⁰ זייל, ע' 74.

⁵¹ דרייה לה־רושל : *Socialisme Fasciste*, Gallimard 1934, r. 210

⁵² דרייה לה־רושל : "Drôle de Voyage", Gallimard 1933

⁵³ ראה הרומן של דרייה : "Chronique politique", Gallimard 1943, p. 218

⁵⁴ דרייה לה־רושל : "Entre l'hiver et le printemps", N.R.F., avril 1942

⁵⁵ ראה *Récit secret*. דרייה לה־רושל מתאר בספר זה, שפורסם לאחר מותו, את נסיונו

הראשון להתאבד בהיותו בן שבע.

אסי דגני: מוזכרות

כֹּאשֶׁר הִלַּכְתָּ
עִמָּד הַזְּמַן
יּוֹם חִלְף
כְּמוֹ לֹא סָמַן.

זוג נעלים

אֶת שְׁלִי
כְּמוֹ זֶוּג הַנְּעָלִים שְׁלִי
הַמֵּתְאֹרֵר עַל מְרַפֶּסֶת חֲדָרְךָ!

אֶת שְׁלִי
כְּמוֹ זֶוּג נְעָלֵי הַגְּבֵהוֹת,
נְעָלֵי הַלֵּיכָה כְּבָדוֹת
שֶׁסָּפְנוּ אֶת צוּרֵת רַגְלֵי
בְּדַרְכֵי הָאָרֶץ הָעֵתִיקָה הַזֹּאת.

אֶת שְׁלִי
כְּעֵמִידֵתֵן הַשְּׂאֲנָנָה וְהַבּוֹטָחַת
עַל מְרַצְפוֹת חוֹרוֹת שֶׁל מְרַפֶּסֶת חֲדָרְךָ.
בְּצַנַּת הַלֵּילָה.

אֶת שְׁלִי
בְּכַח הַמַּעֲבִיר בְּנֵי־אָדָם
מֵאָרֶץ לְאָרֶץ
וּמִדַּת אֶל דַּת.

מִתִּי הוֹכִירוּ לִי אוֹתְךָ לְאַחֲרוֹנָה?

•
הַמְרַחֵק אֶל הַשָּׁנָה שֶׁעָבְרָה
אַחֲרֵי שְׁנָתַיִם
קָצֵר יוֹתֵר.

•
שָׁנָה זֶה לֹא זָמַן
לְגַבִּי מִי שֶׁשָּׂכַח

וְגַם אֵינְנוּ מְרַחֵק
לְגַבִּי מִי שֶׁמִּיֻּטֵּב לְזַכֵּר.

זְכָרוֹן זֶה הַדָּבָר הַיָּקָר וְהַחוּק בְּיִזְמֵר
שֶׁיִּכְלָמֵי לַעֲשׂוֹת לְמַעַבְדְּךָ

אֵךְ אִם אֵינְךָ עוֹנֵדָת אֶת תְּכַשִּׁיטִי
אֲנִי מַצִּיעַ אוֹתָם לְמַכִּירָה.

פראנטישק סילניצקי: דוקטרינת-ברז'נייב – הריבונות הנוגבלת

ב-31 בדצמבר 1922 באה לעולם מדינה חדשה – ברית-הריפובליקות-הסוציאליסטיות-המועצתיות – סס"ר. במרוצת יובל שנים ויותר לקיומה הורגלו בני-אדם בשם זה ואף החלו להשתמש בו כמושג המשקף את המציאות בהסתגלם בינתיים, במשמע מסוים, לאשליית "קיסרות גדולה" ובסייעם ליצירת האגדה בדבר זכות-הקיום ההיסטורית של תצבורת רבת-לאומים זו, שסימניה המובהקים, מצד אחד, התפשטות בלתי-פוסקת כמעט (להוציא תקופות היסוס קצרות) תוך בליעת אומות נוספות, ומצד שני – שוני רב בין חלקיה הלאומיים בהתפתחות כלכלית, ברמה תרבותית ובמסורת שלטון, שלא לדבר על היחס השונה של העמים שבתוכה כלפי הגוף רב-הלאומי הענקי עצמו וכלפי העולם שמחוצה לו.

לכל תקופה בתולדות ברית-המועצות תנאים ייחודיים אפייניים שלפיהם התגבשה מדיניותה של מעצמה זו, אך עם זאת יש להכיר כי ההיסטוריה יודעת רציפות היסטורית והדדיות היסטורית. אם נתעלם מאלו ונבקש להבין את צמיחת אותה תצבורת רב-לאומית הקרויה ברית-המועצות אך ורק לאור המסיבות הפוליטיות המוגבלות שבכל שלב ושלב בהתפתחותה, הרי ניתקל בלי הרף בהפתעות (וגוסף לכך נועמד בפני שאלה מוצדקת: כלום לא נהיה שבויי הוגאה-עצמית אם נניח שכל התרחבות חדשה של תצבורת זו מתרחשת באורח עצמאי לחלוטים ושהיא פרי שהמדיניות פותחת וגומרת בגבולות של מצב מסוים שאינו נובע מן העבר ואינו מתמשך אל העתיד, ומאחר שמאורע מתחולל אי-שם במקום אחר אפשר לנו שלא להידאג, שהרי אותו מקום מצוי הרחק ואין בינו ובינינו ולא-כלום. אם בני-אדם רגישים אנו, אפשר שייראה לנו מה שהתרחש הרחק מאתנו כאסונם של אחרים; להבין לנפשם ולהשקיף עליהם מן הצד נוכל רק כל עוד לא ישתכח האסון מן הלב.

אולם לגופם של דברים, מה פירוש "תקופה היסטורית"? מתי היא נוצרת ומתי היא מגיעה לקצה? איך נגדיר את גבולותיה מן העמדה של ימינו-אנו? מהו שנעלם ונמוג ומהו שקיים-ועומד ומשתמר כגורם של קבע? העיון בשאלות אלו הניעני לחפש אחר סיבות קיומה וגיודלה של המדינה הקרויה ברית-המועצות: לתהות מה הזיקות ההדדיות בין מדינה זו ובין המדינות שהן מושא האינטרסים שלה, האם עלולות אומות נוספות להיות למושא, בכוח או בפועל, של אינטרסים אלה, היכן תהליך זה פותח והיכן, וכיצד, עשוי הוא לבוא לסיומו?

בארבע השנים האחרונות רווח מאד השימוש במונח "דוקטרינת ברז'נייב" בעיונים במדיניות ברית-המועצות, שנערכו לא רק במערב אלא גם במזרח. במערב נשתרש מונח זה כמין מושכל-ראשון, שבעזרתו אפשר לתרץ לא רק את כיבוש צ'כוסלובקיה בעבר אלא גם התערבות צבא סובייטי בעתיד במקרה של "אי-ציות" מצד ארצות סוציאליסטיות אחרות בדרום-מזרחה של אירופה ובמרכזה. אולם בספרות הקומוניסטית משמש מונח זה בשני מצבים:

(א) כאשר מבקשים להדגיש את חוסר-ההבנה העקרוני של המערב לגבי מדיניות המפלגה הקומוניסטית של ברית-המועצות (חוסר-ההבנה שלדעתי הוא בגדר עובדה ניצחת);

(ב) כאשר מבקשים להדגיש את "התעמולה שלוחת-הרסן של כוחות המערב התוקפניים, האימפריאליסטיים והמיליטאריסטיים והעוינים את הסוציאליזם" (ענין מעוט-חשיבות למדי).

בעולם הקומוניסטי מחזיקים מנהיגי המפלגה הקומוניסטית במונופול על עניינים שבהלכה ובמעשה. אך טבעי הוא ביותר שבאורח מסורתי משתדלים כלי-התקשורת וצבא התעמלנים העצום בעולם הזה לעשות את המזכיר-הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית אישיות ראשונה-במעלה כהוגה-דעות מדיני, כלכלי, חברתי ותרבותי וכמגשים המדיניות בתחומים אלה. לפיכך הרי זה פאראדוקס מובהק שנוהג ומסורת קומוניסטיים אלה מואצלים על ליאוניד ברז'נייב, בסוגיית ה"דוקטרינה" בנוגע לזכותה של ברית-המועצות להתערב בענייני אומה המצויה בתחום-השפעה, דווקא בעולם הלא-קומוניסטי, והם מאוששים בו בכלי-התקשורת ושאר צינורות של אינפורמציה, שעה שהן במפלגה הקומוניסטית הסובייטית והן במפלגות קומוניסטיות אחרות בתחום-השפעה הסובייטי כופרים בזכות-יוצרים זו של "המזכיר-הכללי". מנקודת-מבט פורמלית מעמידה כפירה זו באור מגוחך ביותר את המומחים המערביים, ומאשרת במשנה-תוקף כי "דוקטרינת ברז'נייב" לא היתה ולא נבראה.

למרבה-התמיהה אין הצד-שכנגד מסוגל, בעקשנותו, להינתק מן המונחים שטבע לעצמו ובהתעלמו כליל מהשגות הקומוניסטים הוא מתווה גבול בין ברז'נייב מכאן ובין מדיניות המפלגה הקומוניסטית הסובייטית כגורם בלתי-משתנה מכאן, עם שהוא משייך לברז'נייב חידושים פוליטיים וטוה, אולי אף בלא-יודעים, אגדה חדשה על האישיות השלטת בברית-המועצות.

בברית-המועצות של ימינו, בה אין מחמיצים שום הזדמנות "להסתמך על נקודת-המבט והקביעות העיוניות והפוליטיות של המזכיר-הכללי", מסרבים לדגול במגמה זו של חיווק סמכותו של המנהיג הראשון-במעלה; איך יוסבר אפוא שבאותה מידה של תקיפות נחרצה בה מבקש העולם הלא-קומוניסטי להעניק לברז'נייב מקום נכבד בהיסטוריה הכפופים לו שוללים ממנו זכות זו? מה פשרו של פאראדוקס מדיני זה? אין זו אלא תמימות לקבוע שהם נוהגים כך בשל רגשות-בושה על תקיפת עם קטן בשנת 1968, או בשל האפשרות שתישנה התקפה כזאת על עם אחר בעתיד.

ועם זאת, העובדה בעינה עומדת שבעיני העולם הלא-קומוניסטי לבש המונח "דוקטרינת ברז'נייב" משמעות המקנה תוקף חוקי לזכותה המעצמתית של ברית-המועצות להתערב בענייני הפנימיים של עם שבתחום-השפעה ולהנהיג בארצו בכוח-הזרוע משטר כראות-עיניה, וכן להגן על הסטאטוס-קוו בעולם, שהפרתו על-ידי הגוררות הסוררות במרכז אירופה ובדרום-מזרחה עלולה, לדעת אי-אלה פוליטיקאים, להצית תבערה עולמית.

כאשר נכבשה צ'כוסלובקיה בשנת 1968 השקיף העולם הקרוי "עולם הדמוקרטיה המערבית" על מאורע זה בהתאפקות מופלגת. ארצות-הברית ראתה מיבצע זה כ"שערווריה משפחתית", כ"עניינו של הגוש המזרחי", ובגודל-לבב נאלמה דום והתעלמה ממדיניותה הקודמת שלה עצמה, מדיניות אשר שללה את ה"גרירות" שכפתה ברית-המועצות על כמה וכמה מדינות אירופיות. ארצות-הברית הוציאה בכך מן המשחק את צ'כוסלובקיה ואת עמיה, משל כאילו קיבלה ללא סייג את תוצאות המדיניות הלאומית של ברית-המועצות, מדיניות שלפי תורת הלניניזם בדבר יחסי-הגומלים בין "העמים הסוציאליסטיים" היא גורסת שעם רק אותו חלק ממנו שנטל לידיו את זכויות הכלל כולו, כלומר—הצמרת המקומית של המפלגה הקומוניסטית. העובדה שהניחו את פתרון הבעיה של כיבוש צ'כוסלובקיה למפלגות הקומוניסטיות גטלה מעמי צ'כוסלובקיה תקוה לשינוי מצבם כתוצאה מפעולות-תמיכה חופפות של העמים הדמוקרטיים; עמי צ'כוסלובקיה בודדו והועמדו במצב של תלות מוחלטת במוסקבה ובעושי-דברה הצ'כוסלובקיים.

הדוקטרינה בדבר "הריבונות המוגבלת", עקרון המשמעת של הגרורות וזכותה של ברית-המועצות כמעצמה לנהוג בתחומי הגוש כראות-עיניה, אכן נתקבלו קבלה גמורה על-ידי העולם שמחוץ לגוש הסובייטי.

ועוד אפשר לקבוע עתה כי סימנים אפיניים לשלב הנוכחי בהתפתחות העולם הם אי-הבנה מוחלטת של המדיניות הסובייטית, או הונאה-עצמית מודעת, או אדישות גמורה פרי אנוכיות קצרת-ראות של עם אחד כלפי משנהו, או תודעת חולשה-עצמית ויראת-כבוד כלפי מי שאינם חוששים מהשתמש בכוח-הזרוע—או כל אלו גם יחד.

הנה כך נעשית "דוקטרינת ברוז'נייב" בבואה אבסורדית של המצב, שהרי העולם הלא-קומוניסטי רואה בברית-המועצות מדינה שאין עבר למדיניותה ואילו עתידה מצטמצם בשימור העולם השסוע, כלומר בשימור הסטאטוס-קוו. ואמנם בצביונה זה, בהגבלתה הגיאוגרפית, ולעתים באיבונה, מתקבלת מדיניות זו כתופעה שאין ברירה אלא לכבדה כעובדה ממשית וכזכותה של מעצמת-על קומוניסטית; וזאת מתוך תקוה שאכן מדובר בדוקטרינה, כלומר במדיניות לגבי מדינות מסוימות וכלפי עובדות פוליטיות מוגדרות. לכן גם נוכל לקבוע עתה בוודאות כי במונח "דוקטרינת ברוז'נייב" נתמססו תקוות העמים שבתחום-השפעתה של מוסקבה לכיבוד ריבונותם ולזכותם להשתתף מתוך חירות בחייה של משפחת האומות. העולם הלא-קומוניסטי מחק עמים אלה מרשימת העמים הריבוניים, אולי בתקוה שבזכות כך יישאר הוא עצמו מחוץ לתחום ההתפשטות הסובייטית.

כשאני לעצמי, הריני משוכנע בתכלית כי הנסיון לבודד את מדיניות המפלגה הקומוניסטית הסובייטית ואותו ארגון של מימשל ממלכתי (הכפוף למפלגה זו), אגב דחיקת מדיניות זו לסד של "דוקטרינת ברוז'נייב", הוא טעות שמפיצים

פובליציסטים שאינם מבינים דבר לאשורו והם מרגיעים את קהלם תחת להזהירו מפני סכנה.

הן אלה שטבעו את המונח "דוקטרינת ברז'נייב" והן אלה המסתייעים בו משקפים על מדיניות המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, אם יאבו ואם ימאנו, כעל תופעה חברתית מבודדת התלושה מבחינה היסטורית מכלל המדיניות הבינלאומית של ממשלת רוסיה. במסגרת תפיסה זו אפשר לראות ככיבוש צ'כוסלובקיה פעולה בודדת של "הדוד הרע" היושב בקרמל, ואפילו להגיע לכלל מסקנה שלמעשה לא קרה דבר ולא יקרה דבר. שהרי מי חש צורך לדבר על סוציאליזם במתכונת צ'כוסלובקית, על דובצ'ק, על ההומאניזם של האביב הצ'כוסלובקי בשנת 1966? הדובצ'קים נעלמים בנבכי ההיסטוריה, אך הברז'נייבים, נציגי השלטון והכוח והנוקשות והסוציאליזם הלא-אנושי—אלה שרירים וקיימים. הבו אפוא גודל לברז'נייבים אלה והתיחסו אליהם בלא רגשות, באובייקטיביות, בלי לערב כאן שיקולי טוב רע; התיחסו אליהם ביראת-הכבוד היא לאותם שליטים שמוסרם כפוף כולו לאמות-מידה שונות מאלו של בני-אדם תרבותיים, מעודנים, אולם ננסים וחסרי-אונים.

העובדה שהמפלגה הקומוניסטית הסובייטית דוחה "דוקטרינה" זו וכופרת בעצם קיומה, תוך שהיא מדגישה שעשייתו של ברז'נייב משולבת באותם עקרונות שהיו מונחים ביסוד הקמתה של המדינה הרוסית רבת-הלאומים, יש בה משום אזהרה כי מדובר כאן לא במאורע יחיד ומבודד אלא במדיניות לאורך-ימים, וכי כיבוש צ'כוסלובקיה לא היה אלא השתקפות של מדיניות זאת, שהיא גורם-קבע לגבי המדינה הרוסית בשלב הנוכחי ולגבי המוציא-לפועל הנוכחי של מדיניותה בדמות המזכיר-הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית—ל.י. ברז'נייב. לצורך בדיקה השוואתית ראוי לשאול מהם היסודות הדומים בהתפתחותה ובהתרחבותה של המדינה הרוסית רבת-הלאומית שאין להם ול"דוקטרינת ברז'נייב" ולא-כלום. האם היה סיפוח ארצות של עמים לא-רוסיים רבים לפני המהפכה פרי דוקטרינה של צאר זה או זה? וכאשר שוקמה המדינה רבת-הלאומים כמעט כליל, לאחר שהוכרעה על-ידי מהפכת 1917, כלום היה זה פרי דוקטרינת-לנין? כלום היה סיפוח מזרח-פולין, ליטא, לטביה, אסטוניה ונתח של פינלנד בשנים 1939—45 פרי דוקטרינת-סטאלין, והוא הדין בהעתקת גבולה של רוסיה לשטטין, לאַלבָה, לטריאקסטָה? כלום היה מיגור תקוות הריבונות של ההונגרים במרחץ-דמים פרי דוקטרינת-כרושצ'וב? מדוע אפוא תולים את כיבוש צ'כוסלובקיה ואת האיומים על רומניה ויוגוסלביה ב"דוקטרינת ברז'נייב"? היכן אותו גורם מבודד במדיניות הקומוניסטית הרוסית? היכן החידוש שהודות לו נכלל ברז'נייב בהיסטוריה העולמית? מדוע הרוסים דוחים מונח זה ועומדים על רציפות מדיניותם ואילו אחרים מתעקשים לראות רק את השלב הבודד והמובדל של מדיניות זאת בתלוש מן ההיסטוריה הרוסית?

האמנם אין התפשטות השליטה הרוסית על עמים אחרים וביסוסה מצטיינים בהיסטוריה הרוסית לדורותיה בתו כללי של התערבות צבאית ודיכוי הנובעים מקיום מעצמה רוסית אדירה, הנכונה תמיד לצאת להגנת האינטרסים שלה בארצות אחרות

שאוכלוסייה אינם רוסים, שתרכויותיהן השונות צמחו במסיבות היסטוריות שונות לחלוטים? אם ברזנייב רואה עצמו בחינת תופעה יחידה-במינה במדיניות של מוסקבה, אם בינו ובין קודמיו ההיסטוריים אין כל קשר, אם אין כל עבר, כי אז— בלי הבדל מה טיבו של אותו עבר שלא היה ולא נברא—מה יהיה טיב עתידו של העולם הלא-קומוניסטי, הלא-רוסי, שלפי-שעה עדיין לא סגרה עליו חומת הסטאטוס-קוו, אלא שכבר הוא מתיחס באדישות מוחלטת לגורל העמים הלא-רוסיים שבשליטת ברזנייב, מתרגל לברזנייב, מוחל לו על חטאיו הקטנים ואחוז פחד-מוות מפני צעדי העמים הלא-רוסיים, שמא יפרו את יציבות שליטתו של המרכז הקומוניסטי המוסקבאי? כלום בתולדות האנושות סטאטוס-קוו חייב להיות נצחי?

ברזנייב עצמו ברי לו, ככל הנראה, שאין הוא תיאורטיקן גדול של התנועה הקומוניסטית, שאין הוא טקטיקן או אסטרטג גאוני, אף לא יוצרה של דוקטרינה חדשה הקרויה על שמו. הפוליטיקאים הקומוניסטים הרוסיים אף הם אינם מקימים דבר כלשהו בחלל הריק או על סמך רחשים עמומים, משאלות-לב ושאיפות; בשום פנים אין הם פועלים מתוך הונאה-עצמית. הצבא והמדינה שלהם כה איתנים הם בתקופה הנוכחית עד שהם יכולים להפעילם בכל עת—כל-אימת שתיראה להם השעה יפה לכך—ולהוכיח לעולם בפעולה זו עצמה את גדולתם, את יכולתם להתערב באירועים בינלאומיים ובענייניהן הפנימיים של מדינות אחרות. מנגנון זה לא בידי ברזנייב נוצר. הלו מצא אותו פועל ומיועל על יסוד נסיון העבר. אכן, הוא הפעילו בפרשת צ'כוסלובקיה, אך לא היה זה מעשה שרירותי שלו עצמו או של כמה מחבריו בפוליטיבור, למרות רצונם של חברים אחרים באותו גוף. והוא לא הפעילו כלל מחמת סכנתה של מהפכת-נגד, כביכול, משום שהתחולל מהפך בצ'כוסלובקיה והשלטון נתפס על-ידי גורמים ריאקציוניים זעיר-בורגניים.

•

כדי לבסס את הקביעות שלמעלה אין מנוס מפנייה אל ההיסטוריה. חבורת הפוליטיקאים הבולשביקים הראשונה ליכדה בשעתה מחדש את הקיסרות הרוסית, שנתפרקה בשנים 1918—20, בהסתייעה בשיטה שנקט ברזנייב כעבור שנים.

לאחר שעלו הבולשביקים לשלטון נשתלבו רבים (ואחדים עדיין משתלבים) מן הסיסמה הלנינית על זכות האומות הלא-עצמאיות להגדרה-עצמית, לרבות הקמת מדינה עצמאית. סיסמה זו נועדה לשמש גורם מדרבן במאבק-השיחרור המהפכני-הלאומי לגבי אותם עמים שלא היתה להם מדינה משלהם. בראש-וראשונה נועדה סיסמה זו לפורר ולפוצץ את הקיסריות הקולוניאליות ובתוך כך לספק לרוסיה הסובייטית בעלי-ברית במאבקה לחיסול המשטרים הקיימים ולהרס יחסי-הגומלים הסוציו-כלכליים שנתרקמו בין מדינות המערב.

בחבלי-עולם רבים העניקה סיסמה זו בשעתה לקומוניסטים הרוסיים הילה של לוחמים למען זכויות העמים המשועבדים. אולם מעניין הדבר שבאירופה, אשר כתוצאה משקיעתה של קיסרות אוסטריה-הונגריה קמו בה מדינות חדשות, הסתייעו

הבולשביקים תחילה בטקטיקה אחרת. לגבי אירופה גרסו כי המפלגה המהפכנית תשמר את המדינה רב-הלאומית הגדולה, תצעד בדרך המהפכה העולמית, ותתמוג עם ברית-המועצות. אולם ככל שמדובר ברוסיה רבת-הלאומים עצמה, ראו הבולשביקים בסיסמת זכותה של אומה להגדרה-עצמית רק טכסיס לשיקום הקיסרות הרוסית. אכן, כאן דווקא נתגבשה באותם ימים הדוקטרינה של הריבונות המוגבלת. הארגון הלניני של מהפכנים מקצועיים, שהגיע לשלטון ברוסיה השקועה באגדרל-מוסיה, רעבה, מופה ללא-רחם בחזיתות של מלחמת-העולם הראשונה, הבטיח להעניק לעמים הלא-רוסיים זכויות שוות לאלו של הרוסים—ולאותם עמים שלא ירצו לדור בכפיפה מדינית אחת עם הרוסים הבטיח שיהיו רשאים להקים מדינה משלהם. כמה וכמה עמים לא-רוסיים, מתוך שזכרו מה עלה בגורלם במדינה הרוסית (וכן מתוך שפחדו מן הבולשביקים), הביעו רצון לבצל את ההודמנות ולהינתק מעל רוסיה. אולם, לאמיתו של דבר, מעולם לא תמכה המפלגה הקומוניסטית, רעיונית, בהינתקות זו. כל מנהיגיה הצהירו תמיד כי אין פניהם כלל להינתקות העמים הלא-רוסיים מן המדינה הרוסית, שכן המטרה היא מדינה גדולה בעלת שלטון מרכזי חזק ופוטנציאל אנושי וכלכלי גדול ככל האפשר, שהם תנאי-מוקדם לנצחון הדוקטרינה של מפלגתם ועצמתה הצבאית של ארצם. מכאן ששאלת זכותן של אומות להגדרה-עצמית היה לגביהם רק עקרון בדוקטרינה שחרטה על דגלה את הדיקטטורה של הפרולטריון המוגשמת על-ידי המפלגה הקומוניסטית, בכוח העצמה הצבאית של המדינה הסובייטית והמהפכה העולמית.

השאיפה להקמת מדינה לאומית ולריבונות, שרווחה בשנים 20—1917 בקרב העמים הלא-רוסיים שסופחו לרוסיה על-ידי ממשלות הצארים והיו אזורי-הספר של הקיסרות, סתרה מעיקרה מטרה אמיתית זו של הבולשביקים. חרף העובדה שהמפלגה הקומוניסטית הרוסית הצהירה על תורת המהפכה החברתית כעל דרך לעלייתו של מעמד-הפועלים לשלטון בעולם כולו, אי-אפשר להתעלם אפוא מן העובדה שהבולשביקים פעלו בשם מעמד-הפועלים הרוסי; אותם שגכללו בשכבה חברתית זו היו, ברובם המכריע, חסרי-השכלה וכל מניינם 3 אחוזים בלבד מן האוכלוסיה, ואילו אותם שהגיעו בשמם לשלטון היו רק כמאית האחוז.

כשתפסו הבולשביקים את השלטון היתה החברה הרוסית חדורה רוח שובינית עד היסוד בה. לנין בכבודו-ובעצמו נאלץ להשקיע מאמצים ניכרים כדי לשכנע את "המהפכנים האינטרנאציונליסטים-הסוציאליסטים" שלו, בוויכוחים סוערים שהתנהלו בוועידה השמינית בוועידה העשירית של המפלגה הבולשביט, כי אכן הכרח הוא לדגול בסיסמת זכותה של אומה להגדרה-עצמית לפי שאין הדבר כרוך בפירוק המדינה הרוסית—כפי שסברו החולקים עליו מבין עמיתיו—אלא, אדרבה, מרדים הוא את התודעה הלאומית המתעוררת של העמים הלא-רוסיים. בתוך כך פיתח לנין עצמו את רעיונו של בזכאריין כי נציג הרצון הלאומי בתנאי "הדמוקרטיה הסובייטית" הוא הפרולטריון—כלומר, מפלגת הבולשביקים. ובאשר המפלגה היא בינלאומית ומרכזה במוסקבה, מה סכנה גלומה בסיסמת "זכותה של אומה להגדרה-עצמית"?

ואמנם, בהנהגתו של לנין הוכיחה ממשלת הבולשביקים כי בראש-וראשונה עומדת היא על משמר האינטרסים של המדינה הרוסית ושלמות שטחה, המאוכלס עשרות עמים שונים.

לרעיון הקוסם של זכותה של אומה להגדרה-עצמית היה תוכן ממשי. העמים הלא-רוסיים בקיסרות הרוסית, שהקימו מדינות משלהם, נתקלו ביחס אוהד מאד מצד ממשלת הקומיסרים העממיים. עם הממשלות של מדינות אלו כרתה ממשלת לנין חוזים שבהם נאמר גם כי הריפובליקה הסוציאליסטית הפדרטיבית הרוסית מכירה ללא סייג בעצמאותן ובאי-ללותן, על יסוד עקרון זכותה של אומה להגדרה-עצמית, והיא מסתלקת מרצונה הטוב, מעתה ועד עולם, מכל זכויות הריבונות לגבי שטחיהן. אולם מאחר שהקומוניסטים הרוסים פירשו את המלה "אומה" אך-ורק כשכבה חברתית המיוצגת על-ידי חלק ממנה שהוא קומוניסטי במגמתו, נבע מכאן שזכותה של אומה להגדרה-עצמית לא היתה אלא זכותם של הגורמים הפוליטיים בעלי המגמה הבולשביט בתוכה. כך נתעצבה מדיניות המפלגה לגבי הבעיה הלאומית: נקודת-המוצא היתה הכפפתה המוחלטת של הבעיה הלאומית למלחמת-המעמדות, ולפיכך נגזר על מלחמה זו שתביא לדחיקת כל שאר השכבות באומה שבה מדובר מעמדות פוליטיות וכלכליות, להקמת משטר דומה למשטר מוסקבה ולייצוג פוליטי "הנושא את רצון העם" בדמות מפלגות קומוניסטיות לאומיות, שהן חלק מארגון בינלאומי ריכוזי, כסוף למשמעת-ברזל.

כשהיה סטאלין קומיסר-הלאומים הכריז בפומבי כי מקור המהפכה העולמית—רוסיה המרכזית—אינו יכול לקיים את המהפכה ולפתחה בלי המשאבים והתפוקה של שטחי-השוליים של המדינה הרוסית, המאוכלסים עמים לא-רוסיים, ולכן הינתקותם נושאת אופי אנטי-מהפכני מובהק. תמורת אי-פרישה הבטיח סטאלין לעמים הלא-רוסיים הגנה מפני האימפריאליסטים. הסיסמה עזת-הרושם בדבר זכותה של אומה להגדרה-עצמית, לרבות פרישה לצורך הקמת מדינה ריבונית, ניטלה אפוא משמעותה מכל-וכל לגבי העמים הלא-רוסיים במדינה הסובייטית. עובדה היסטורית משעשעת היא שהבולשביקים ניצלו בהצלחה את הטקטיקה הפוליטית אשר שיקמה בעזרת סיסמה זאת את המדינה הרוסית שהתפוררה, והמרכז המוסקבאי השליט מרחיב עד היום בהתמדה את מדינתו ואת תחום-השפעתו חסרת-המצרים בעזרת אותה טקטיקה שפיתחו מכוני הבולשביזם.

כדי לשקם את הקיסרות שהתמוטטה בראשית ימי שלטונם—כשהיתה שנאת העמים הלא-רוסיים אל הרוסים, מדכאיהם ורודפיהם מאז, עזה ביותר—סייעו הבולשביקים בהקמת ריפובליקות סובייטיות לא-רוסיות, "עצמאיות וריבוניות" בשנים 1918—22.

כך קמו בצד הריפובליקה הרוסית (רספס"ר) אוקראינה, בלורוסיה, ליטא, לטביה, אסטוניה, גרוזיה, ארמניה ואורזבייג'אן "העצמאיות והריבוניות". לריפובליקות "ריבוניות" אלו היו ממשלות לאומיות "עצמאיות" ומפלגות קומוניסטיות לאומיות משלהן. בחוזים שנחתמו חגיגית בין ריפובליקות אלו והריפובליקה הרוסית הפדרטיבית נאמר כי העובדה שבעבר השתייכו לקיסרות הרוסית אינה מחייבתן בשום-פנים-ואופן.

לריפובליקות אלו היו אפילו נציגים דיפלומטיים משלהן ויחידות צבא משלהן. מקום מרכזי נתיחד בחוזים אלה לבעיות הברית הצבאית-המדינית והכלכלית, שלגביהן הודגשה כפיפותן של "ריפובליקות ריבוניות" אלו לרוסיה הסובייטית. הצד החוקתי-הפורמלי של יחסי-הגומלים בין הריפובליקות הלא-רוסיות ובין רוסיה נשמר עם זאת בקפידה.

אף-על-פי-כן היו המפלגות הקומוניסטיות הלאומיות רק בחזקת ארגונים אווריים של המפלגה הקומוניסטית הרוסית. הן מילאו תפקיד של מתווך בין מוקד השלטון במוסקבה ובין האוכלוסיה הלא-רוסית של הריפובליקות ה"ריבוניות". התפקיד הראשון-במעלה שנועד למימוש זכותן של אומות למדינות משלהן היה אפוא ליצור—בעזרת סיסמה זאת—את אשליית קיומה של מדינה לאומית ריבונית. בדברו על הריפובליקה האורבייג'אנית בשנת 1920, ביטא זאת סטאלין באמרו, ללא מבוכה, כי הסיבה האחת שבגללה הסכימה המפלגה הקומוניסטית הרוסית להכריז על אורבייג'אן הסובייטית כיחידה נפרדת היתה הסכנה שהבורגנות והאינטליגנציה המקומיות תאשמנה את רוסיה הסובייטית בכיבושה של ארץ זו; לכן, כדי להוציא קלף חשוב זה מידו האינטליגנציה, יש להכריז כי אורבייג'אן היא מדינה עצמאית. "עצמאות פורמלית זו היא שאלת האסטרטגיה הפוליטית שלנו", אמר סטאלין בהסבירו את מדיניות המרכז המוסקבאי השליט באזני צמרת המפלגה הקומוניסטית האורבייג'אנית.

תפקידן השני של אותן ריפובליקות לאומיות "ריבוניות" היה להקים עמדה קדמית, מחסום-מגן לרוסיה הסובייטית, למקרה שתפרוץ התנגשות צבאית בינה ובין מדינות אחרות. הן היו ל"חגורת-בידוד" רוסית, חיץ בין רוסיה ואירופה.

המפלגות הקומוניסטיות הלאומיות אורגנו על-ידי המרכז שבמוסקבה והיו כפופות לו ללא עירעור. במסגרת השלטון הסובייטי התרכזו בידי מגננון המפלגה הקומוניסטית כל השלטון הפוליטי, הצבאי והכלכלי והשליטה על החשיבה. אף אחת מן המפלגות הלאומיות הקומוניסטיות הללו לא היה לה עורף לאומי שיערוב לזכותה לשלוט מכוח רצונה על אומתה. האופי ה"בינלאומי" שלהן, הגנתם ומימושם של האינטרסים הרוסיים—ולא של הלאומיים—חייבו להציב יחידות של "הצבא האדום" בשטחי המדינות הללו בחינת ערובה יחידה לשליטה בהן.

סיומו ההגיוני של שלב זה במדיניות הלאומית של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הרוסית היה חיסולן של "ריבוניות" אלו בשנת 1922, כאשר הספיק לו בטחונן-העצמי של מגננון השלטון הרוסי השוביני להסקת המסקנה שקיום המדינות הריבוניות-להלכה הוא מכשול המפריע לשלטונו הכולל.

חיסול הריפובליקות ה"ריבוניות" ובליעתן על-ידי המרכז הרוסי עם כינונה של ברית הריפובליקות הסוציאליסטיות המועצתיות (סס"ר) בשנת 1922 לא בוצעו על יסוד החלטה פורמלית של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הרוסית, אף שלמעשה כך הוחלט. הקבוצות השליטות במפלגות הקומוניסטיות הלאומיות קיבלו תראה לבקש מאת ממשלת מוסקבה—בשם עמיהן—לגלות לעמים אלה רוחב-לב

ולהניח להם להתאחד עם הריפובליקה הסובייטית הרוסית. בתוך יממה, נעלמו בדרך כך לבלי שיעור הריפובליקות הסובייטיות הלא-רוסיות ה"ריבוניות" ונולדה המדינה הרוסית הריכוזית, על כל הסימנים והסממנים החיצוניים של ברית-הריפובליקות. שלש הריפובליקות הבלטיות הצליחו לדחות בעשרים שנה את הפתרון הסופי של בעייתן הלאומית הודות להתנגדות המוצלחת של עמיהן ל"צבא האדום", שעדיין לא מצאה ידו להכריעם. תגובת-הנקם באה לאחר חתימתו של הסכם סטאלין-היטלר בשנת 1939, ולבסוף בשנת 1945.

מנהיגי המפלגה הבולשביית תמיד העמיקו לחשוב כיצד ובאיזו צורה יצרפו לרוסיה אומות אירופיות נוספות, בעלות מסורת מושרשת של ממלכתיות עצמאית. סטאלין ניסה לתת פתרון עיוני לבעיה זאת במכתב שכתב ללנין עוד בשנת 1920; בימינו אלה אנו נוכחים לראות עד-מה ההיסטוריה חוזרת על עצמה. בכמה וכמה מדינות אירופיות, שמעולם לא השתייכו לקיסרות הרוסית, שוב מוצבות יחידות-צבא רוסיות, והמפלגות הקומוניסטיות הלאומיות של מדינות אלו מכירות ללא הגבלה וסויג ב"תפקיד המנהיגותי" שממלאת ברית-המועצות בארצותיהן. ברית צבאית וכלכלית בדמות "חווה-ורשה" ו"קומקון" "מאחדת" אומות שהן עמדות קדמיות רוסיות, שצבא רוסי מוצב בהן, ואילו לתלמידי לנין מיחסים את "דוקטרינת ברוז'יניב" על הריבוניות המוגבלת. חריקתם של זחילי הטנקים הרוסיים שמה קץ לאשלייתן של כמה ארצות בדבר ריבונות לאומית, ואין האנאלוגיה ההיסטורית חסרה אלא שתפנה קבוצת המנהיגים הפוליטיים בארצות "הריבוניות המוגבלת" אל רוסיה בבקשה שתנהג רוח-לב ותצרף אליה את אומותיהם—מעשה שכבר נעשה ב-1922 וב-1944. בשלב זה, כמובן, אין ריבונותן של ארצות אלו אלא גניבת-דעת, המשתקפת באו"ם בתוספת קולות לברית-המועצות.

במלאת 55 שנה לעלות הבולשביקים לשלטון ויובל-שנים להקמתה של ברית-המועצות ניסחה המפלגה הקומוניסטית הסובייטית בפעם הראשונה בכנות את מטרותיה, ואלו מלמדות על שאיפה להרחבת קיסרותה רבת-הלאומים. בישיבה ב-6 בנובמבר 1972 בקרמל, בנואם חגיגי תחת הכותרת הסמלית, "אוקטובר היקר לקראת נצחון הקומוניזם", הכריז ק. ט. מאזורוב לאמור:

"בבואנו לחוג את יום-השנה של אוקטובר, על סף יובל להקמת ברית-המועצות, יכולים אנו להדגיש בגאווה כי האינטרנאציונליזם הפרולטרני, אשר חושל במעשה הבנייה הסוציאליסטית-הממלכתית, היה לחוק ביחסי עמי האחזה הסוציאליסטית ולגורם רב-כוח בהתקדמותנו המשותפת".

כל המצוי אצל אופי המדיניות והמבנה של שלטון ברית-המועצות יודע כי החוק האמיתי הוא כל שנקבע כחוק על-ידי המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. המליצות על "אינטרנאציונליזם פרולטרני" כחוק המעצב את היחסים בין העמים של תחום-ההשפעה המוסקבאי הן ביטוי המנוסח במונחים קומוניסטיים למגמת-ההתפשטות המסורתית של המדינה הרוסית. אולם גם בתחום הפוליטי בשלה העת להתחיל לקרוא לילד בשמו.

יום ורטה: התנכרות

עוד כשיגרתִי ידעתי שיבוא
ולא אמרתִי.
בוש.

מטחנה עזובה רחוקה רוח
טוחנת רוח.
בולש.

אריכות הימים מבקשת לקצץ
בימים ארכים.
כובש.

הלילה הזה ידע להזכר
רק בעצמו.
פורש.

עומד לרגלי צלי

עומד לרגלי צלי
עושה בי כרצונו
רצונו לא יום מחר
הוא נאני ערים
ללילה הנסוג בהתמדה
בהירים, אני כרצוני.

שושנה רזנברג: סויטה לאור צועק

זְכֹרָן אור צוֹעֵק בְּשִׁתִּיקָה
וְהַנְּבִילָה מְלֵאת הַחַיִּים מְקַמֶּטֶת בְּקִשְׁרִים
קִשְׁרִים שֶׁל מוֹלְקוּלוֹת שֶׁל סְרִיג גְּבִישִׁי.
הָאור צוֹעֵק וּמְצַטְרֵד וְהוֹלֵךְ אֶל
מַעְבְּרַת לְעֵקוֹל הַיָּמִי. הַיָּם הַתִּיכוֹן
שֶׁקֶט עַד גְּבַה־גְּלִי אֲבָל
לוֹעֵס אֶת הָאור וְנַחֲנֵק אֹתוֹ בְּשִׁקֵּט.
עֹכְשֵׁי נִשְׁיִטִים אֶת הַזֶּר עַל הַיָּם
וְעֲלֵי הַכּוֹתֶרֶת לוֹחֲצִים יָדַיִם
וְהָאור צוֹעֵק.
הַיָּם בּוֹלֵעַ כְּמַעַט אֶת הַכֹּל וְהָאור
טוֹבֵעַ בָּיִם, טוֹבֵעַ, וְאֵלֵהֶם
מִשֵּׁיט זֶר שֶׁל פְּרָחִים בְּמָקוֹם
קְבוּרַת הָאור הַצוֹעֵק בְּשִׁתִּיקָתוֹ
הָאֲחֵרוֹנָה.
וְהַיָּם שֶׁקֶט עַד גְּבַה־גְּלִי
חֲהוּ!
הַמְּצִיל פֶּטֶר.

בחוץ ובפנים

בחוץ גִּבַּח כָּלֵב

יש שֶׁלֶכֶת וְעֵלִים צְהָבִים טָסִים לַגְּבָהּ.

בְּסָנִים, זָכַר וּנְקָבָה עוֹמְדִים.

אֵשֶׁה לִירִית וְאִישׁ רוֹפֵא.

בחוץ גָּשָׁם.

שֶׁק אֱלֹהִים נִפְרָץ בַּחוּץ

אֲבָקַת אֶהְבֶּה חֲדָרָה מִבֶּן חֲרָפֵי הַתְּרִיס.

בְּסָנִים זָכַר וּנְקָבָה בּוֹהִים.

בחוץ רוּחַ.

בְּסָנִים אֵשֶׁה לִירִית שְׂאִינָה יְכוּלָה

לְצַעֲוֹק בְּשִׁתִּיקָה וּמְתִיפֶרֶת וְרוֹפֵא –

שׁוֹתֵק בְּצַעֲקָה וּמְכַאֵב לָהּ, מְכַאֵב לָהּ.

בַּחוּץ פֶּסֶק הַגָּשָׁם, הָעֵלִים פֶּסֶקוּ מִרְקָד.

בְּסָנִים גָּבַר וְאֵשֶׁה,

זָכַר וּנְקָבָה עוֹמְדִים וְלֹא יוֹשְׁבִים

בַּחוּץ כָּלֵב גִּבַּח

בְּסָנִים חֲתוּלָה סִיאֲמִית מִתְּנַת אַרוֹסִים.

בַּחוּץ, בְּסָנִים שֶׁלֶכֶת.

נדב ספרן: נודיניות נופלגתית בישראל [א]

אם גם נכון הדבר שהמסטר התחוקתי של ישראל מטושטש בהשוואה לדמוקרטיזציה אחרות, הרי משטר-המפלגות מפותח בה יותר, מן הסתם, מכל משטר מדיני אחר בעולם החפשי. בארצות-הברית, למשל, "הומצאו" המפלגות כדי להפעיל את התחוקה; בישראל התחוקה, במידה שהיא קיימת, "הומצאה" על-ידי מפלגות והוגבלה על-ידי דרך פעולתן. המפלגות קדמו לא רק לתחוקה אלא גם למדינה עצמה; לאמיתו של דבר, היו מן המכשירים העיקריים שיצרו אותה.

במרוצת עשרים-וחמש שנה של קיום ריבוני פיתחה ישראל מנגנון מפלגתי מסועף מאד, מימסד צבאי אדיר-כוח, וכל מיני קבוצות-לחץ הממלאות תפקידים נכבדים בחייה; אולם מסתבר ששום צד בעל-משמעות בחיים האלה, בין הפנימיים ובין החיצוניים, בין בעבר ובין בהווה, אין להבינו כהלכה בלי להתיחס למפלגות, לתכונותיהן ולדינאמיקה שלהן.

משטר-המפלגות בו פתחה ישראל את קיומה כמדינה ריבונית עוצב על-ידי המסיבות שנתלוו למאמץ הציוני להקים בארץ-ישראל בית לאומי ליהודים, ואחר-יכן מדינה יהודית. אותן מסיבות העניקו למשטר ההוא מספר תכונות שבצירופן הבדילו אותו מכל משטר-מפלגות אחר. הן גם העניקו לו כוח אדיר מאד של אינרציה שהתנגש חוזר וחוזר עם המציאות המשתנה של קיומה של ישראל ונסיונה. התוצאה היתה חיים מדיניים סוערים למדי, שגררו עמם בכל-זאת תהליך הדרגתי של הסתגלות שבמידה רבה שינה את אפיו של המשטר תוך שלא נגע כמעט כלל בצורתו ובחזותו החיצונית. מלחמת-יוני, והמשבר שקדם לה, הביאו את תהליך ההסתגלות לשיאו, ואילו מה שבא לאחר המלחמה העמיד את משטר-המפלגות כולו בפני האתגר הנמרץ ביותר בכל תולדותיו לתיקונו המחודש. היסוסי מנהיגיה המדיניים של הארץ ונסיונם לתמרן נוכח אותו אתגר הם במידה רבה מאד הסיבה לאופי ההססני, הפורמאליסטי של מדיניות-החוץ שמנהלת ישראל, "מן היד אל הפה", מאז אותה מלחמה ביחס לסוגיות שהעלתה אותה מלחמה.

לנושא הזה כולו נגש תחילה על-ידי ניתוח סימני-ההיכר של משטר-המפלגות שקיבלה ישראל בירושה, תקורתם בימים שלפני המדינה, והדחף שנתנו למשטר המדיני הישראלי. אחר-כך ננתח את הלחצים המנוגדים לתמורה, הנובעים מנסיונה של ישראל, ואת הצורה בה הסתגל משטר-המפלגות כדי לעמוד בלחצים אלה. ולבסוף, נעיין בהשפעה המיוחדת של מלחמת-יוני והימים שלאחריה ונגסה להעלות כמה ניחושים ביחס לעתידו של המשטר.

משטר-המורשה והשפעתו

משטר-המפלגות שקם בישראל בראשיתה היו לו ארבע תכונות עיקריות: (1) ריבוי של מפלגות; (2) אוריינטציה אידיאולוגית חזקה מאד ופוליטיקה מפלגתית פעילה ביותר; (3) הרחבת הפעילות המפלגתית אל כל תחומי החיים; ו-4) דרגה גבוהה מאד של ריכוז הסמכות המפלגתית. קווים אלה גוטים היו לחזק זה את זה, ובכך העניקו למשטר בכללו גטייה "שמרנית" חזקה מאד.

ריבוי המפלגות

ראשיתן של המפלגות המדיניות של ישראל נעוצה היתה בחיים המורכבים והקדחתניים של ההסתדרות הציונית העולמית ובארגון המימשל-העצמי של היישוב בימי המנדט. משך עשרות-שנים לפני הקמת המדינה התחרו קבוצות שהתקראו מפלגות או תנועות במרץ רב על השליטה בשני הארגונים האלה ועל ההשפעה בהם או עליהם. שעה שהכריזה ישראל על עצמאותה כבר היו מפלגות אלו מגובשות כל-כך עד שפשוט החליפו את המטרה לפעולותיהן ובשאר מובנים המשיכו בפעולתן בלי הפרעה קלה-שבקלות. כל התכונות שפורטו למעלה, לרבות ריבוי המפלגות, כבר היו קבועות ומושרשות.

בבחירות לכנסת הראשונה שנערכו בינואר 1949 התחרו עשרים-וארבע מפלגות וארגונים ברשימות משלהם, וששה-עשר הצליחו להעביר מועמד אחד או יותר ל-120 המושבים. עשר מתוך הרשימות שהצליחו ייצגו מפלגות ותיקות "עיקריות", ושתיים ייצגו מפלגות ערביות מסונפות למפלגות יהודיות. בזה נביא רשימה של המפלגות העיקריות ושל אחוזי הקולות שהשיגה כל אחת מהן בבחירות הללו:

תוצאות הבחירות לכנסת הראשונה (ינואר 1949)

מפא"י	35.7%
מפ"ם	14.7%
חזית הדתית המאוחדת	12.2%
חירות	11.5%
ציונים כלליים	5.2%
פרוגרסיבים	4.1%
קומוניסטים (מק"י)	3.5%
מיעוטים	3.0%
רשימות אחרות	10.1%
	<u>100%</u>

הטעמים לריבוי זה של מפלגות הם אותם טעמים המונחים ביסודו של כל משטר רב-מפלגתי: חלוקה רב-צירית של דעת-הקהל, כלומר גיבושה של דעת-הקהל המאורגנת סביב מספר סוגיות החוצות זו את זו, ושיטה של נציגות יחסית. בישראל של 1949 היתה דעת-הקהל מפולגת סביב חמש סוגיות עיקריות, שכולן היו מורשת הנסיון שקדם למדינה והשתנו אך מעט עם הקמת המדינה. ראשית, היתה הסוגיה של התורה הסוציו-כלכלית הבסיסית. כאן נחלקו חמש מפלגות-שמאל

(המפלגה-הקומוניסטית-הפלשתינאית, מפ"ם, מפא"י, הפועל-המזרחי ופועלי-אגודת-ישראל) על חמש מפלגות הימין (המפלגה הפרוגרסיבית, מפלגת הציונים הכלליים, תנועת החירות, המזרחי, ואגודת-ישראל). גם בתוך כל קבוצה של מפלגות היו חילוקים נכבדים להלכה ולמעשה בסוגיות סוציו-כלכליות, כגון אלה שהפרידו בין מפ"ם, על המארקסיזם הדוגמאתי שלה, ובין מפא"י, על הסוציאליזם הפראגמטי הנזיל שלה, או בין נטייתה של חירות לנהלגות לאומית לאמונתם של הפרוגרסיבים ביוזמה חפשית. אך בין כמה מן המפלגות לפחות—למשל, בין הקומוניסטים למפ"ם; בין מפא"י להפועל-המזרחי ופועלי-אגודת-ישראל; בין חירות או המפלגה הפרוגרסיבית וכל אחת מיתר מפלגות הימין או כולן—היו החילוקים הסוציו-כלכליים מועטים ביותר או שלא היו קיימים כלל ולא היה בהם כדי להצדיק קיום מפלגות נפרדות, לולא חצו סוגיות אחרות את השקפותיהן הסוציו-כלכליות הדומות והבדילן בשטחים האחרים הללו. אחת מאלו היא השאלה הדתית, שהיתה הציר העיקרי השני של דעת-הקהל.

סוגיית מקומה של הדת במדינה הפרידה בין הפועל-המזרחי ופועלי-אגודת-ישראל לבין שאר המפלגות השמאליות ובין המזרחי ואגודת-ישראל לבין שאר מפלגות שבימין. כל ארבע המפלגות האלו ביקשו להקים בישראל מדינה המבוססת על ההלכה היהודית; אבל המזרחי ושלוחתו הפועלית, הפועל-המזרחי, השתתפו הרבה עשרות-שנים במלוא המידה במפעל הציוני ואילו אגודת-ישראל ושלוחתה הפועלית, פועלי-אגודת-ישראל, התנגדו למפעל הציוני לפי שראו בו משום דחיקת-הקץ, וחבריהן באו לארץ-ישראל מתוך שיקולים דתיים או מעשיים טהורים. הקמת המדינה הגיעה אותן להסתגל ולקבל אותה כעובדה קיימת וכן לפעול על-מנת להשפיע על מדיניותה בתוך מוסדותיה, צעד שקצת מחבריהן מסרבים לעשותו עד היום. המפלגות הדתיות כקבוצה נתקלו בכל מיני עמדות אצל המפלגות האחרות ביחס לשאלת הדת. כל שאר המפלגות התנגדו למדינה תיאוקרטית, אף שפולן פרט לקומוניסטים הכירו בערך התרבותי-הלאומי של התנגדן ויסודות מסוימים שבמסורת היהודית. בעניינים הנוגעים במפורש לדת נחלקו העמדות בתוך המפלגות האחרות, החל בסובלנות שבהתחשבות וגמור באנטי-קלריקאליות מתונה, להוציא את אנשי מפ"ם והקומוניסטים שהיו אתאיסטים חילוניים מיליטנטיים.

סוגיה נוספת שסייעה להצדיק את החלוקה בתוך הימין והשמאל כאחד היתה קשורה בהגדרת התביעות הלאומיות והטריטוריאליזם של הציונות. עד שלא הודיעה ברית-המועצות על תמיכתה בחלוקה ובהקמת מדינה יהודית, התנגדה המפלגה-הקומוניסטית-הפלשתינאית מכל-וכל למפעל הציוני ולשאיפת המדינה. התנגדות זו קבעה את החילוק העיקרי בין מפלגה זו לבין השומר-הצעיר, אחד הרכיבים של מפ"ם, שחשבה עצמה ציונית אך פרט לזה היתה שותפת עם הקומוניסטים במשנתם המארקסיסטית האדוקה ובזיקתם לברית-המועצות. השומר-הצעיר מצדו נבדל מיתר מפלגות השמאל בזה שהטיף לא למדינה יהודית טהורה בארץ-ישראל אלא למדינה דו-לאומית יהודית-ערבית.

במחנה-שכנגד ובדלו קודמיה של חירות, המפלגה הרביוניסטית ושלוחתה הצבאית המחתרנית, האצ"ל, מן הציונים-הכלליים שעמהם שותפים היו בעיקרים סוציו-כלכליים דומים מאד, ומשאר המפלגות בכללן, בתביעתם לכל ארץ-ישראל משתי גדות הירדן ובכוננותם להילחם למטרתם לבדם, מחוץ למסגרת המוסדות הציוניים. הנטייה הזאת האחרונה העמידה את היישוב בפני סכנה של מלחמת-אחים שבועות אחדים אחרי קום המדינה ועוררה את בן-גוריון, ראש הממשלה הזמנית, לצוות לירות באניית הנשק שהביא האצ"ל, אלטלנה, ולטבעה.

הקמת המדינה והטלת מרותה אילצו את הקומוניסטים, את השומר-הצעיר (שהתאחד עם אחדות-העבודה במפ"ם) ואת חירות להסתגל לעובדות אלו, אבל עמדותיהם מלשעבר מצאו צורות ביטוי חדשות שהוסיפו ליחד אותם. הקומוניסטים, למשל, גם אם קיבלו את עובדת קיומה של ישראל, הוסיפו לפסול את התורה הציונית שביסודה, שלפיה היתה ישראל לא מדינה יהודית בלבד אלא מדינת-היהודים, והם הוסיפו להתנגד לכל מסקנותיה העיוניות והמעשיות של תורה זו. מפ"ם, אף שהסתלקה מרעיון הדו-לאומיות, ראתה עצמה אפטרופסית על זכויותיו של המיעוט הערבי ודרשה להמתיק את ההגבלות שהוטלו עליו מטעמים בטחוניים. חירות, אף כי מיעטה לדבר בגלוי על אירידיגטה ישראלית ואחרי פרשת אלטלנה קיבלה את משמעת המדינה על כוחותיה המזוינים, קראה לעמדה לוחמת יותר ביחסיה של הארץ עם שכנותיה והוסיפה לצדד ב"פעולה ישרה" כהפגנות-רחוב ומרי אזרחי כדי לקדם את מטרתיה ולהתנגד לממשלה.

האוריינטציה במדיניות-החוץ הגבירה את חילוקי-הדעות בסוגיות הקודמות ונתנה להם משנה-צידוק. השומר-הצעיר מדומה היה כאילו תמיכתה הפעילה של ברית-המועצות בישראל אימתה סופית את אמונתו משפבר שבאחד הימים תכיר המולדת הסוציאליסטית במעלותיו הטובות של הסוציאליזם הציוני ובזאת יוסר הסייג האחרון שהיה לו להשומר-הצעיר בהודעתו עם ברית-המועצות ובמסירתו המוחלטת אליה. בעיצומה של המערכה להקמת ישראל, המריץ אפוא השומר-הצעיר את מפ"ם להטיף בהתלהבות לאוריינטציה פרו-סובייטית לגמרי במדיניות-החוץ וראה בעין רעה כל סימן להשפעה אמריקאית או ציונית-בורגנית בישראל. בקצה השני של הקשת היו חירות והציונים-הכלליים אנטי-סובייטיים מושבעים וצידדו בהתייצבות גלויה לימין המערב. בין שתי הקבוצות עמדה מפא"י, שהסוציאליזם הלא-דוקטרינרי שלה לא חייב אותה לא כלפי מזרח ולא כלפי מערב. מפא"י החלה דרך-גישוש באוריינטציה של "נייטרליות חיובית" (היא קראה לכך "אי-הזדהות"), שנקטה מטעמים פראגמטיים ונתונה היתה לשינוי מטעמים פראגמטיים.

ב-1949 לא נחשבו היחסים עם הארצות הערביות סוגיה ממדרגה ראשונה שהרי הכל ציפו לכך שהסכמי שביתת-הנשק שעתה-זה נחתמו, או שעליהם התנהל משא-ומתן, יוליכו לשלום. אבל בהשקפתן של כמה מפלגות על המלחמה האחרונה עם הפלשתינאים והמדינות הערביות מובלעת היתה עמדה שעד-מהרה הצמיחה גם בשאלה זו חילוקי-דעות על האוריינטציה המדינית. מפ"ם גרסה שהאפנדים והפחות

הם שהסיתו את הערבים להתנגדות מזוינת וזאת לתועלתם שלהם ולרעת המוני העמלים, שהאינטרסים שלהם מחייבים שלום ושתוף-פעולה עם מעמד-הפועלים היהודי. לכן, כאשר סירבו הממשלות הערביות לכרות הסכמי-שלום עם ישראל, טענה מפ"ם שאין היא מופתעת ושהיא נושאת עיניה לעלייתם של משטרים מהפכניים בארצות הערביות כתנאי ליישובו של הסיכסוך הערבי-הישראלי. בקצה שכנגד נטתה חירות לראות במלחמה, כמו גם בעשרות-השנים של מאבק שקדמו לה, מעין מלחמת-קיום דארווינית בין שתי קבוצות אתניות שתוכל להסתיים רק בנצחונה הגמור של האחת ובהכנעת זולתה. לפיכך סבורה היתה כי כוח וקשיחות הם הערובה היחידה לכך שבסופו של דבר ינצח הצד היהודי. בין שני הקצוות האלה תפסה מפא"י עמדת-ביניים טיפוסית. היתה בה הכרה עמומה שההמונים הערביים עשויים להרוויח משיתוף-פעולה עם היהודים ולא היו מגלים איבה לציונות וללא ההסתה מצד מנהיגיהם, המתיראים מן הדוגמה של היישוב המתקדם וישראל. מתוך כך שותפת היתה, אם גם בתוקף-הכרה פחות, לתקוותיה של מפ"ם שעתידיה התמורה החברתית בארצות הערביות לסייע להבנה בין ערבים ליהודים. בתוך כך היתה בה תחושה שאולי הענין מהותי יותר, כגון התנגשות של תרבויות או שאיפות לאומיות, ולכן רק כוח ודיפלומטיה ישכנעו את הערבים לקבל את היהודים במחיצתם ולפנות להם מקום.

סוגיה חמישית שעוררה חילוקים מדיניים קשורה היתה ב"בעיה העדתית". ב-1949 הקימו הערבים כמה מפלגות זעירות למען תישמענה קובלנותיהם ודרישותיהם של הערבים. זמן רב קודם-לכן הקימו יהודים ספרדים, תימנים ויוצאי מרכז-אירופה קבוצות מדיניות נפרדות לקידום האינטרסים שלהם נוכח יתרון כוחם של האשכנזים ויוצאי מזרח-אירופה. לא ב-1949 גם לא אחרי-כן לא הצליחו ארגונים מדיניים שעל בסיס אֶתני להיעשות כוחות מדיניים חשובים בדרג הלאומי. אבל "הבעיה העדתית" עצמה געשתה עד-מהרה סוגיה רצינית של שילוב חברתי וליצור איום כבוש של פילוג מדיני חדש.

ריבוי המפלגות בישראל—ולפני הקמתה, בהסתדרות הציונית וביישוב—שאב עידוד במידה רבה מן העובדה שכל השלושה אימצו להם את שיטת הנציגות היחסית. לפי שיטת הבחירות הנהוגה כיום בארצות-הברית ובבריטניה הרי המועמדים לכהונה—בין לנשיאות, בין למשרת מושל-מדינה, בין למושב בקונגרס או בפרלמנט—מתחרים זה עם זה במחוז-בחירות נתון ולבסוף זוכה המועמד שקיבל רוב-קולות ואילו יריביו אינם מקבלים מאומה. מועמד-לנשיאות שהובס אפשר שיקבל הרבה קולות במדינתו, אבל כל הקולות האלה אינם מזכים אותו בשום דבר מפני שלא השיג את רוב-הקולות הדרוש. בדומה לכך, יכולה מפלגה להעמיד עשרות מועמדים לקונגרס או לפרלמנט בעשרות מחוזות-בחירה ובכך להשיג הרבה מאד קולות ברחבי הארץ כולה, אך כל עוד לא תקבל רוב במחוזות-בחירה ספציפיים הרי כל קולותיה לבטלה. הואיל ובחירות מחייבות הרבה עבודה והוצאות, הרי לפי שיטה זו אין מפלגה עשויה להציג מועמד אלא אם כן יש לו סיכויים טובים לנצח. יתר על כן, בבחירות לקונגרס או

לפרלמנט, אם אין מפלגה יכולה להשיג את בחירתם של מספר צירים על-מנת שתהיה לה מידה של השפעה בגופים אלה, נוטה תהיה להסתלק כליל מן המירוץ, או לעשות אגודה אחת עם איזו מפלגה גדולה. הנה כך שיטה זו של מחוזות הבחורים ציר אחד ובחירות רובניות מרתיעה את הפיצול המדיני ומעודדת את הריכוז.

לעומת זה, בשיטת הנציגות היחסית כל הגורמים קושרים קשר להפיק את התוצאות ההפוכות, בפרט כאשר השיטה מופעלת בעקיבות ובלי שום תיקון כמו בישראל. כאן הארץ כולה נחשבת מחוץ-בחירה אחד אשר לו מוקצים כל המושבים בכנסת, ולאחר הבחירות הללו מתחלקים בין המפלגות השונות בהתאם למספר הקולות שהשיגה כל אחת מהן. כך אפשר שתקבל מפלגה אחת בכל מקום-יישוב רק קולות מעטים (שלפי השיטה האמריקאית יתבזבזו לגמרי)—אך בצירופם ברחבי הארץ כולה אפשר שיעניקו לה מנדטים אחדים. דבר זה כשלעצמו ממריץ הרבה מפלגות להיכנס למערכת-הבחירות באורח בלתי-תלוי; אבל השפעתה של השיטה מרחיקה לכת יותר. משום שהרבה מפלגות נכנסות למערכת-הבחירות ומצליחות לזכות בכמה

מושבים, התוצאה הסופית היא שאין לך מפלגה אחת המסוגלת להשיג רוב בכנסת, ויכולות לקום רק ממשלות-קואליציה. דבר זה נותן אפילו למפלגה זעירה מאד סיכוי להכניס אחד או שנים מציריה לממשלה ובכך המאמץ כולו נעשה כדאי וכדאי להמשיך בו. אין קמרץ למפלגות קטנות להתמוגג שהרי דבר זה לא יביא להן שום תועלת של ממש, וכנגד זאת יש למיעוט בלתי-מרוצה בתוך מפלגה קיימת כל הטעמים שבעולם לפרוש ולהקים מפלגה משלו. הנה כך השיטה כולה מרתיעה ריכוז מדיני ומעודדת פיצול. היא מעודדת קבוצות מדיניות לשים דגש בסוגיות ובקווים המפלגים ביניהן ולא באותם אינטרסים המשותפים להן אולי.

עתה שראינו איך חלוקה רב-צירית של דעת-הקהל ונציגות יחסית קושרות קשר להצמיח ריבוי של מפלגות, השאלה הבאה היא מדוע השתרשו שני הגורמים האלה בישראל או בארגונים המדיניים שקדמו להקמת המדינה—ההסתדרות הציונית העולמית והמימשל-העצמי היישובי.

בדרך-כלל, במקום שחברה מפולגת כבר בין מספר עמדות קבועות החוצות זו את זו בהגיע השעה לכינון שיטה נציגותית, ובמקום שאין אותה חברה רוצה או יכולה לדחוק עמדה אחת או אחדות מן העמדות האלו, אין מגוס מלכונון משטר של נציגות יחסית, המנציח ומגביר את הפילוג התחילי הזה. אי-אלה תיקונים בשיטת הנציגות היחסית אפשר שיפחיתו במידה ידועה את מספר החילוקים; אבל תרופה יסודית אפשר להשיג רק בדרך של הסתגלות הדדית ומיוזגים-מרצון בין המפלגות שלאחר-מכן אפשר יהיה לבססם על-ידי ריפורמה בשיטת הייצוג. לעומת זה, במקום שדעת-הקהל מתחלקת רק לשתי עמדות מגובשות או לשתי מערכות של עמדות מקורבות בזמן שצריך לכונון שיטת ייצוג, הציבור חפשי לבחור לו כל שיטה של ייצוג, והשיטה בה יבחר תהיה לה השפעה מכרעת על מספר המפלגות העשויות לקום במרוצת הזמן. אם יאמץ לו הציבור שיטה של מחוזות-בחירה ליחידים ובחירות רובניות, אדעת נותנת שתונצח החלוקה לשניים. אפשר שכל הזמן תתעוררנה הרבה סוגיות

חדשות, אבל נטייתן תהיה להשתבץ במסגרת השניות הקיימת. אפשר שתשבשנה את מאזן-הכוחות בין שתי המפלגות, תשנינה את אפיין ושמותיהן, אך הן לא תשנינה את המתכונות הכפולה. לפרקים אפשר שאיזו סוגיה גורלית תצמיח מפלגה שלישית, אבל הדעת נותנת שלטווח ארוך תחזיר שיטת הייצוג את החלוקה הכפולה על-ידי כך שהמפלגות הקיימות "תשדודנה" את הרעיונות המוצלחים של המפלגה החדשה או על-ידי שהמפלגה החדשה תדחף אחת מן המפלגות הקיימות הצדה והיא עצמה תיעשה המפלגה הגדולה השניה. אבל אם החברה שנחלקה בתחילה לשתי עמדות קבועות מאמצת לה את שיטת הייצוג היחסי, הרי הסוגיה הבאה העשויה להתעורר, או הפולמוס הבא העשוי להתגלע בתוך אחת מן המפלגות הקיימות, כמעט ודאי שיצמיחו עוד מפלגה, ועוד אחת; ומשעה שאירע דבר זה, קשה לשנות לגמרי את שיטת הייצוג בלי להזדקק לאמצעי-דיכוי. לכן השאלות הגורליות הקובעות את מספר המפלגות הן: איך התפלגה דעת-הקהל המגובשת בזמן שקמה שיטת הייצוג? ואם עדיין לא היתה דעת-הקהל מגובשת אז, או אם היתה מגובשת לפי חלוקה כפולה—מה שיטת הייצוג שנתקבלה?

כאשר הקים הרצל את ההסתדרות הציונית העולמית שתדבר ותפעל למען השאיפת המדיניות-הלאומיות של היהודים, היו תומכיה בעלי השקפות מגוונות ביותר. הם באו מכל קצווי תבל, מכל מיני סביבות ומכל שכבות החברה, ולכן הביאו עמם שוני רחב של דימויים מדיניים-חברתיים אידיאליים לקוחים מן הסביבות השונות שלהם. ואף כי בזמן שנוסדה ההסתדרות הציונית ומשך שנים אחדות אחרי-כן עדיין לא לבשו העמדות והדימויים האלה צורה של מפלגות מאורגנות, הרי טיבה של ההסתדרות הציונית וטיב המסיבות שבהן פעלה מנעו את כינונה של שיטת-בחירות אזורית ורובנית ועד-מהרה פיתחו שיטה של נציגות יחסית, על כל תוצאותיה הלא-נמנעות.

מיסדה של ההסתדרות הציונית קרא לה "המדינה היהודית בדרך", ולעתים קרובות נחשבו מוסדותיה מוסדות ממלכתיים למעשה. התיאורים וההשוואות האלה, גם אם התברר שהיה בהם מן הנבואה במובן היסטורי כללי, תועלתם מתמעטת כשאנו מבקשים להבין את האופי והדינאמיקה המדיניים של ההסתדרות הציונית ומוסדותיה. להוציא אי-אלה גזירות-שוות פורמליות, לא היה להם שום צד משותף עם הגופים שאליהם השוו אותם. לאמיתו של דבר, היתה ההסתדרות הציונית נבדלת הבדל ניכר משאר תנועות לאומיות—שגם הרבה מהן, דרך-אגב, אפשר לכנותן "מדינות בדרך"—שכן העם אשר בשמו התימרה ההסתדרות הציונית לדבר היה מפורז ברחבי העולם כולו והיה בחוקת מיעוט מבוטל בשטח-הארץ שהיה מושא שאיפותיה. הואיל ולא היתה ההסתדרות הציונית ממשלה החייבת למשול בשטח-ארץ נתון, לא היה כל טעם בייצוג של מחוזות טריטוריאליים. וגם אם היתה הנציגות האזורית רצויה מאיזה טעם אחר, הרי היתה חסרת-שחר ביותר משום שההסתדרות הציונית לא פעלה בגבולות טריטוריאליים מוגדרים. על-כל-פנים, הצבעה רובנית לא היתה רצויה כל-עיקר שכן כרוך היה בה יסוד של כפייה, ועל הכל משום שבהכרח היתה

עתידה להשאיר בלא ייצוג חלק ניכר מן החברים, אם לא את רובם—מצב אבסורדי בשביל הסתדרות שסמכותה היחידה היתה הסמכות המוסרית שבטענה שהיא מיצגת כל מיני יהודים ואשר משום כך היה כל חבר נוסף דרוש לה כמעט באותה מידה שהיתה היא דרושה לו. לכן דומה היה כי אין דבר טבעי יותר מזה שתאמץ לה ההסתדרות הציונית את השיטה אשר אימצה, שיטה אשר פשוט הקצתה לכל מספר נתון של חברים את הזכות לשלוח ציר לקונגרס, המוסד הייצוגי העליון של התנועה.

עם שעשתה התנועה הציונית חיל והיתה לכוח בעל חשיבות בקרב היהודים ובזירה המדינית הבינלאומית, באו הרקע המגוון של חבריה יחד עם שיטת הייצוג שנקטו מוסדותיה המאורגנים והצמיחו מספר רב של סיעות ומפלגות. אחדות עגו להן עוגה לעצמן מחמת הטאקטיקה שביקשו להתוות לתנועה, אחרות מסביב לאישים מנהיגים, ועוד אחרות מטעמים הקשורים באופי הדתי, החברתי והכלכלי של המדינה-לעתיד. היו ששאבו השראתם מן הדמוקרטיה הליברלית של מערב-אירופה, אחרים מן הקאפיטליזם האוטוריטארי של גרמניה הווילהלמית, ועוד אחרים מן האוטופיאניזם האידיאליסטי או מן הסוציאליזם המהפכני של מזרח-אירופה. האוריינטציות השונות, שנפגשו פגישה חטופה בקונגרס ציוני עולמי אחת לשנתיים, לא יכלו להיעקר על-ידי הנהגה אחת פסקנית בלי לשחק את ההסתדרות כולה, גם אם היה רוב מובטח לאותה הנהגה. התנועה הציונית כארגון וולונטארי חלשה היתה מכדי לאכוף שלטון-רוב בלתי-מסויג, שהרי המפסידים בהתמודדות חשובה עלולים היו לפרוש ולהקים גופים ציוניים נפרדים, ובכך לפורר את הציונות לחבורות-חבורות רפות-אונים. לכן, בגלל הצורך החיוני לשמור על האחדות הפורמלית של ההסתדרות הציונית העולמית, כובדו תמיד זכויותיהן של מפלגות המיעוטים: הן קיבלו ייצוג בהנהלה הציונית ובועד-הפועל-הציוני שניהלו את העניינים בין הקונגרסים העולמיים, וחבריהן קיבלו משרות בפקידות הציונית. עם הזמן פיתחו המפלגות הציוניות ארגונים ומוסדות משלהן בארצות שבהן היו ריכוזים יהודיים גדולים ביותר; וכאשר היגרו חבריהן לארץ-ישראל הביאו עמם את המטען המפלגתי והדגל המפלגתי. בשנות ה-20 הקימו הציונים שמקרוב-באו מסגרת תחוקתית לכל היישוב העברי בארץ-ישראל וביקשו משלטון המנדט הכרה במסגרת זו יחד עם זכות להטיל מסים על בני היישוב. ההכרה והזכות ניתנו, אבל בתנאי שתובטח נציגות יחסית לקבוצות עדתיות בקהילה ותישמר לכל אחד הזכות לפרוש מן הציבור מכל-וכול. אותה שיטה וולונטארית ואותו כורח לכלול חברים רבים ככל האפשר ולשמור על האחדות כלפי-חוץ פעלו אפוא גם במוסדות השלטון-העצמי של היישוב, וזאת במגמה להבטיח את הנהגת הייצוג היחסי ולהגן על קיומה של הסיעה העצמאית הקטנה ביותר. ביישוב אפילו הודגש הדחף לחיי-מפלגה עצמאיים מפני שלכל אחת מן החטיבות ניתנה הזדמנות לממש את האוטופיה האידיאולוגית שלה, בין בצורה של קיבוץ שיתופי, עיבוד פרדסי הדרים במסגרת היוזמה החפשית, או הקמת קואופרטיבים ובין בייסוד בתי-מדרש דתיים.

כשהוכרזה המדינה ב-1948 כבר היו המפלגות מבוססות כל-כך עד שלא היה מקום אפילו לחשוב על שינוי כלשהו. כל אחת מהן כבר פיתחה אידיאולוגיה משלה, מוסדות משלה, פראוילוגיה משלה, אוליגארכיה משלה ואינטרס-של-חזקה משלה, ורובן התרגלו לחיות, לפעול ולהתנצח זו עם זו. כשהכריזה הממשלה הזמנית הראשונה של ישראל על בחירות לפנסת הריבונית הראשונה, קבעה את הנציגות היחסית כשיטת הבחירות הטבעית.

אורינטציה אידיאולוגית ופוליטיקה אינטנסיבית באקלים ספוג הפראגמטיות של עסקי-הפוליטיקה האמריקאיים והבריטיים המונח "אידיאולוגיה" מלווה בנות-גון של דוגמאטיות, חוסר-ריאליזם וקנאות ממש כמו שהמונח "תעמולה" נושא עמו צלילי-לוואי של הונאה וכזב. כאשר מפלגות ופוליטיקאים אמריקאיים ובריטיים מדברים על רעיונות מופשטים מדברים הם על "עקרונות", לעולם לא על אידיאולוגיות; וכשהם מבקשים לעשות נפשות להשקפה-תיהם הם נזקקים ל"פרסומת", לעולם לא לתעמולה או לאינדוקטרינציה חלילה. אולם באקלים של הפוליטיקה בישראל היה "פראגמאטיזם" עד לא מכבר מונח של גנאי המרמוז על אופורטוניזם וקוצר-ראות או אף על הזוועה המוסרית של קידוש האמצעים מכוח המטרה. מפלגה שלא נשאה דגל של אידיאולוגיה מפותחת ולא שקדה על אינדוקטרינציה לא היתה אלא חבר אופורטוניסטים שענייהם רק לשלטון ולהתנשאות. לכן היה לכל מפלגה בישראל בטאון אחד לפחות המוקדש כולו או בחלקו לברור "שאלות-יסוד"; היו לה מומחים משלה באידיאולוגיה, מרצים-נוודים שלה, מדרשה משלה ל"פעילים", סמינריונים וימי-עיון משלה, ועדות-תרבות ומועדונים משלה. ותיקים ושומרי "המצפון המפלגתי" מתאבלים על דעיכת הלהט האידיאולוגי בשנים האחרונות באותה נימה שהיו נביאי-קדם משוועים על כך שישראל עושה את הרע בעיני האלוהים. ובדומה למופתיהם המפורסמים יותר, גם הם חוזים הרס וחורבן אלא אם כן "תינחם" ישראל ותשוב לחיות על-פי השראתה האידיאולוגית.

הסיבות לדבקות זו באידיאולוגיה נעוצות עוד בסביבה ובמסיבות ההיסטוריות שבהן התפתח המפעל הציוני. הואיל והציונות היתה תנועה שקמה בקרב עם מפורד ומפורד שהיה מיעוט בכל מקום, הואיל ולא היו לה שום אמצעי-כפייה ורק זמן רב אחרי שהחלה, היתה לה אחיזה ממשית בחבל-הארץ שאותו תבעה לעצמה, לא יכלה להישען אלא על שידול ולחץ מוסרי להשגת מטרתה, לפחות עד שתוכל לבצר לה עמדה שתאפשר לה נקיטת אמצעים אחרים. צריכה היתה לדבר על לבם של היהודים הנרדפים ולשכנעם שהפתרון היחיד לסבלותיהם הוא המצע שלה; את שווי-הזכויות והמתבוללים צריכה היתה לשכנע שהיא מציעה להם ערובה יחידה לבטחונם ולכבודם; ואת המחזיקים במסורת צריכה היתה לשכנע שהתכנית שלה עולה בקנה אחד עם רוח היהדות במיטבה. היה עליה לשדל כמה מעצמות עולמיות

לחשוב שהאינטרס שלהן עצמן מחייב לתמוך בה, והיה עליה לשכנע את כל באי-עולם שתכניתה בת-ביצוע. כדי להשיג כל זאת ולסתום את טענותיהם של יהודים וגויים היה עליה לפתח סוציולוגיה שלמה על טיבה וסיבותיה של האנטישמיות, לפרש מחדש את ההיסטוריה והאמונה המשיחית של היהדות, ולחזור ולהעריך תדיר מחדש את עובדות-הכוח העולמיות כפי שיוכלו הציונות וארץ-ישראל להיות מושפעות מהן או להשפיע עליהן. כך נוצר עד-מהרה בית-אוצר כללי של אידיאו-לוגיה שכל המפלגות שבתנועה נטלו ממנו והוסיפו לו תוספות משלהן, כל אחת כנטיית-לבבה.

תחת הנהגתו של תיאודור הרצל פעלה התנועה הציונית זמן-מה כקבוצת-לחץ בינלאומית שמטרתה להשיג צ'ארטר בשביל הבית הלאומי היהודי בטרם תארגן את יציאתם הכללית של היהודים מאירופה. אך משעה שעלתה תכנית גדולה זו בתוהו כיונה התנועה את מאמציה לעבודת התישבות אֶטית של יום-קטנות בארץ-ישראל המבוססת על עמלם של חלוצים מעטים. הואיל והתנאים בארץ קשים היו מאד והחיים בה כרוכים היו בסבל וקרבות לרוב, אפשר היה לגייס מועמדים לעשיית המלאכה רק מתוך אינדוקטרינציה אינטנסיבית קודמת או השתכרות דעיונית. עם התקדמותו והצלחתו של המפעל הציוני נעשו החלוצים הראשונים מיסדיהם ומנהיגיהם של רוב המוסדות והמפלגות שבארץ והטביעו בהם את חותם חיבתם היתרה לאידיאולוגיה.

אבל מסתבר שהסיבה היסודית ביותר להתמכרותן של מפלגות ישראליות לאידיאו-לוגיה טמונה במסיבות לידתן וגידולן במזרחה של אירופה על סף המאה. בעת ההיא עמדה שם היהדות בפני משבר חמור ביותר כתוצאה מהשפעת ההשכלה והחמרת מצבם של היהודים. הרבה והרבה יהודים ברוסיה הצארית ובפולין שהצליחו לקנות להם השכלה מודרנית בתקופה הקצרה של ליברליות בשנות ה-60 וה-70 השתכנעו, כמו שהשתכנעו הרבה נוצרים סביבם בתנאים דומים, שדתם מיושנת, דבקה באמונות-הבל, כוזבת, מנוגדת לקידמה, או מזיקה. רבים מהם הגיבו תחילה בכך שהחליפו את דתם באמונה לווהטת באחת מן התורות המרובות שהילכו בימים-ההם—ליברליות, "עמזונית" או סוציאליסטיות—והצטרפו לקבוצות של רוסים אחים-לדעה בנסיון לתקן את החברה הרוסית או לשנותה מיסודה בהתאם לתורה החביבה עליהם. ואולם עקב הריאקציה שבאה לאחר 1881, ובמיוחד עקב התפרצות הפרעות שלעתים קרובות נתקבלו בהסכמה-שבשתיקה על-ידי קבוצות "מתקדמות" ומהפכניות ברוסיה, תפסו רבים מן היהודים האלה כי יהדותם מבדילה אותם מן האחרים ובגללה לא יוכלו להגשים את תורתם בסביבה הרוסית אף אם תשתנה זו תכלית-שינוי. הגה כך זרים היו לא רק לאחיהם שעודם דתיים אלא גם לגויים. יהודים משכילים אחרים, שבזמנו ביקשו להגדיר את הזהות היהודית מחדש על יסוד של תרבות יהודית חילונית נאורה שאותה ניסו ליצור, מצאו והנה המטרה הסופית של פעלם נתונה בעסקנה בגלל מצבם המפוקפק וסיכוייהם המפוקפקים של בני-עמם. אלה ואלה כאחד או בציונות פתרון הולם לבעייתם המאפשר להם לגער חצנם מן היהדות המסורתית

ולהמירה באלטרנטיבה העדיפה בעיניהם—ובתוך כך להישאר יהודים. כך אפוא צמחו הקבוצות ה"מקף" הציוניות המרובות שדגלו באידיאולוגיות שהיו לא רק תורות מדיניות אלא גם תחליפיות.

הואיל והדבקות בציונות מילאה תפקיד של דת בשביל דור של בני־אדם שאיבדו את דת־מורשתם קנו להם עסקי־הפוליטיקה הציוניים אופי טוטאלי, נלהב, טעו־נפץ שעבר בירושה לעסקי־הפוליטיקה של ישראל. אנשים נלחמו זה בזה במרירות ובחוסר־פשרה המזכירים את הפולמוסים הדתיים, וזאת מתוך הכרה דומה שהגאולה מוטלת על כפות־המאזניים. הידיעה שחייבים הם כולם לשמור לפחות על מראית־עין של אחדות הן מול אויביה של הציונות הן מול תומכיה־בכוח מבחוץ שמה כמה סייגים למסקנות המעשיות הסופיות שיכלו המפלגות להסיק במלחמתן; אבל סייגים אלה רק החריפו עוד יותר את העוון והדראמה של המאבק בתוך הגבולות המטושטשים של המותר. כל קבוצה שאפה לקיים את טהרתה האידיאולוגית ופשרה היתה כחטא בעיניה; אפילו מחלוקת טאקטית פעוטה היתה עילה מספקת להקמתה של סיעה חדשה ולהתמקחות אין־קץ מלווה גאומים חוצבי־להבות.

יש שפע מביך של דוגמות ללהט בר ניהלו מפלגות ישראליות את עסקי־הפוליטיקה שלהן. סיעה שמאלנית פרשה ממפא"י ב־1946 וכעבור שנתיים התאחדה עם השומר־הצעיר השמאלי־הקיצוני והקימה יחד עמו את מפ"ם, שנעשתה המתחרה הראשית במפא"י על קולות הפועלים. המאבק בין שתי המפלגות הסוציאליסטיות האלו החריף עד כדי כך שבהרבה קיבוצים מצאו עוזבי מפא"י ונאמניה ששוב אינם יכולים לדור בכפיפה אחת. בכל מקום גירשה קבוצת־הרוב את המיעוט, ובכמה מקומות צריך היה להציב גדרות תיל בין חלקים של אותו קיבוץ עצמו. קשרי־ידידות מימי־הנעורים היו כלא היו, ילדים שגדלו יחד בחברות־ילדים הופרדו, משפחות נשברו. כל זאת בשל סוגיות כגון אם נמכרה מפא"י לקאפיטליסטים או לא, ואם מכרה מפ"ם את גשמתה לרוסים או לא. למרבה־האירוניה הרי זמן קצר אחרי שהגיע פולמוס זה לשיאו נפלגה מפ"ם עצמה לשלושה פלגים בשאלה מה המסקנות המתבקשות מראשית הדה־סטאליניזציה.

הזכרנו כבר את הטבעת אלטלנה ב־1948. פרשה זו, שהביאה את המאבק הממושך בין מוסדות היישוב המאורגן ובין האצ"ל לשיא שעל סף מלחמת־אחים, אפשר ללמד עליה סניגוריה מטעמים של טובת הממלכה, ואפשר אפילו לראות מעשה של חכמת־מדינאים אמיצה בפקודה שנתן בן־גוריון לירות; אבל החדנה על המעשה, הכתרת כלי־הנשק הטראגי בתואר "התותח הקדוש", והיחס שגילה בן־גוריון משך קרוב לעשרים שנה אחרי־כן אל היריב המובס כאילו אינו קיים ואל מנהיגיו כאילו אינם בני־אדם—אלה לא היו אלא מפגן של קנאות לוחטת.

עוד דוגמה אחת יכולים אנו לראות ב"פרשת לבון" הידועה־לשימצה. הפרשה כולה עדיין אינה ברורה כל־צרכה ולא כולה נוגעת לדיון שלנו כאן; עם זאת, אפילו עכשיו ברור כי בכמה וכמה שלבים אפשר היה לישב את הבעיה כולה לולא העדיפו הצדדים היריבים להמשיך במאבקם בלהט ובקשי־עורף. דבר שביסודו היה פלוגתה

בין שר לבין עושי-דברו (חברי מפא"י כולם) בדבר האחזיות למתן ההוראה לביצוע פעולת-חבלה פגומה וכושלת במצרים הפך, בסופו של דבר, להיות מריבה-לכל-דורש שנמשכה למעלה משנה ב-61—1960, שיתקה את המימשל התקין ואת החיים המדיניים הרגילים, ולא די שפילגה את מפא"י אלא כמעט אף ריסקה אותה. וכאילו לא די היה בזאת החליט פתאום בן-גוריון, ארבע שנים לאחר-מכן, לשוב לענין הפרשה לאחר שהעמיק להגות בה שנה תמימה במקום-פרישתו; וזאת הפעם הרי דבר שהחל בבקשה של המנהיג הוותיק מיורש-מקומו בחיר-לבבו להקים ועדה משפטית שתחזור ותעיין בבעיה סופו שנעשה מאבק פרוע בין בן-גוריון ואשכול בתוך מפא"י ומחוצה לה וסלע-המחלוקת היה כבר נפשה של ישראל ונקיון-כפיה, לא פחות מכך. כשוך מהומת הקרב סוף-סוף נשאר גורל נשמתה של ישראל בגדר נעלם, אבל שלמותה של מפא"י ניפצה כליל עם שפרשו בן-גוריון וחסידיו מן המפלגה לאחר שנשארו במיעוט בהצבעה והקימו מפלגה משלהם.

משברים מעין אלה מעידים כמאה עדים על המזג של עסקי-הפוליטיקה הישראליים; אבל משקיף בלתי-מנוסה מאקלימים מדיניים רגועים יותר עלול בנקל לטעות ולתלות בהם יותר מדי. חייב אדם להבין שבישראל עסקי-הפוליטיקה מתנהלים פריגל במיתח גבוה מאד אם רצונו להעריך את חשיבותן האמיתית של התפרצויות מסוג זה. דבר רגיל הוא לגנות את טכסיסי היריב לא רק כאופורטוניסטיים או אפילו ערמומיים אלא לראות בהם חטאים ופשעים. דבר רגיל הוא שכאשר דוברים דתיים טוענים נגד הצעת-חוק הבאה להבטיח רכוש שרכשה לה אשה קודם נישואיה הם זועקים שסופה של זו להביא חורבן גמור על חיי-המשפחה בישראל. אין זה נחשב דבר יוצא-דופן כאשר הערה שמשמיע שר-החוץ שעניינו בהענשתם של מרצחים נאציים מחוויר לעומת חרדת-אימתו נוכח השואה מאשימים אותו באדישות לפשעים שנעשו לעמו. גוזמות, להטיצור, נאומים מרעישיי-לבבות וכפעם-בפעם התפרצויות של קנאות נלהבת הם לחם-חוקה של הפוליטיקה לפי המסורת שקיבלה ישראל בירושה.

(המשך בחוברת הבאה)

כירון כודזיני: כודיניות במויטת-סדום של תיאוריה

מחקרו של מיכאל בריצ'ר על מערכת מדיניות-החוץ הישראלית

בשנים האחרונות התפרסמו בעולם מספר ספרים רבי-ערך בנושאים שונים הקשורים למדינת-ישראל. כמה מהם עסקו בנושאי-פנים; פרופ' אריאן מאוניברסיטת תל-אביב חיבר מחקר חשוב על שינויים אידיאולוגים בישראל. לפני זמן-מה הופיע ספר על מפא"י. הסוציולוגים אף הם לא טמנו ידם בצלחת; פרופ' שמואל אייזנשטדט ותלמידיו צעדו בראש חוקרי החברה הישראלית על גזניה ובעיותיה ותרמו תרומה חשובה. מספר הספרים על הקיבוץ, מערכת-החינוך בישראל ובעיות הגורר מעיד על היקף העבודה שנעשתה ועל ההתעניינות בעולם. על נושאי כלכלה החלו לכתוב הן הפרופיסורים למקצוע זה והן אישים שהיו ממונים על כלכלת ישראל שנים רבות, כנגיד בנק-ישראל לשעבר, מר דוד הורוביץ. על הספרות והשירה בישראל נכתב הרבה בעברית ובשפות זרות. בשני שטחים היתה הקרקע בתולה, מטעמים מובנים: בתולדותיה של מדינת-ישראל בעשרים-וחמש שנות קיומה, ובמדיניות-החוץ שלה. אין זאת אומרת כי לא נכתבו ספרים רבים על 25 השנים הללו, אלא שרובם ספרי זכרונות היו וכמה מהם אף מגמתיים—לחוק טיעונו של איש זה או אחר, לשרטט קווים להיסטוריה הדיפלומטית, הצבאית והמדינית מנקודת-ראותו של מנהיג זה או אחר.

אין כמעט מנהיג פוליטי ישראלי שלא חיבר ספרים. בראש הרשימה עומדים דוד בן-גוריון, הממשיך בכתובת ההיסטוריה של "מדינת ישראל המתחדשת", משה דיין, יגאל אלון, שמעון פרס, אבא אבן (שעת-זה פרסם את ספרו "ארצי" לאחר שלפני שנתיים פירסם את "עמי"). מבין מנהיגי המדינה שהלכו לעולמם בלטו כסופרים מדיניים משה שרת וכן שני נשיאיה הראשונים של מדינת-ישראל. אך אפילו לאחר קריאת כל הספרות הענפה של אישים אלה קשה היה לקבל תמונה מלאה ומקיפה על המאורעות המסעירים של התקופה שפן המחברים האירו פינות רבות ועמדו על בעיות שונות, איש-איש מנקודת-ראותו, אך לא עסקו עיסוק שיטתי בהיסטוריה החדשה שלנו, לא הציגו הנחות מסוימות וניגשו להוכיח את אמיתותן. הגישה של כמה מהם, בייחוד של בן-גוריון, היתה אַקלקטית. אנשי-מחקר וסטודנטים יכלו להשתמש בספרים אלה כחומר-גלם חשוב למחקרם, ובכך אמנם הביאו תועלת רבה. בעשרים השנים האחרונות הופיעו כמה ספרים על יחסי-החוץ של ישראל שעסקו

בתיאור יחסים עם מדינה זו או אחרת או מאורעות מיוחדים כגון שלש מלחמותיה של ישראל. עם חשובי התורמים לספרות על יחסי-החוץ של ישראל נמנים מספר שגירים-לשעבר, דוד הכהן (בורמה), יעקב צור (צרפת), פליקס שנער (גרמניה), אביגדור דגן (שחיבר ספר חשוב על יחסי ישראל—ברית-המועצות). מספר שגירים כותבים עתה את זכרונותיהם, בהם אליהו אילת (ארצות-הברית). אבל מחקר יסודי על מדיניות-החוץ של ישראל התפרסם רק לאחרונה, והוא פרי עבודתו של פרופ' מיכאל בריצ'ר.

שמו של הספר "מערכת מדיניות-החוץ של ישראל" כבר מעיד על אפיו. אין המדובר בתיאור היסטורי של מאורעות ובנסיון לנתח אירועים בנפרד אלא לפנינו מסכת ארוכה ומקיפה של תהליכי קבלת-החלטות, תכני מדיניות-החוץ, גורמי-מפתח המשפיעים על האישים המחליטים ונסיון להראות מי היו הקובעים, מה היתה השקפת-עולמם ואיך עיצבו את מדיניותם. עשר שנים עבד בריצ'ר על מחקר, עשרות אנשים ריאיון, מאות ספרים ומאמרים קרא. התוצאה עושה רושם ומאכזבת כאחת. רושם היא עושה בשל היקפה, כמותה (700 עמודים), השליטה המלאה בחומר, השימוש בכל טכניקות-המחקר הקיימות, דרכי ההוכחה המדעית, טבלות ודגמים. מאכזבת, לפי שבסופו של דבר לא גילה המחבר לעוסקים בלימודה של מדיניות-החוץ הישראלית דברים שלא ידעו קודם אלא רק חיזק מספר הנחות קיימות. אחת מהן שמשרד-החוץ הישראלי היה אחד מכמה וכמה גופים שהשתתפו בעיצוב מדיניות-החוץ של ישראל. סיבה נוספת לאכזבה היא הנסיון ליצור דגם להתנהגותן של מדינות ולכפותו על ישראל הר-כגיגית. הספר משועבד במידה רבה מאד לתיאוריה עד כדי תחושה של מלאכותיות רבה. הואיל ומנסה הוא להיות צמוד ככל האפשר לדגם ולתיאוריה מדעיים, יש בו מאמץ מחושב להתרחק ממתן משקל לרגשות, לשאפות, לאווירה שהדריכה את מעצבי המדיניות. תחת זה באים הטבלות, התרשימים והרישומים הנועדים להראות מעין סדר ותוכן בשיטה אשר שנים רבות מאד הצטיינה באילתור, אינטואיציה ואי-סדר.

פרופ' בריצ'ר עבד תקופה קצרה כפקיד זוטר במשרד-החוץ הישראלי בתחילת שנות ה-50. לאחר שהשלים את לימודיו בארצות-הברית, נתמנה פרופיסור באוניברסיטת מק'גיל שבמונטריאל. מחקריו הראשונים עסקו בהודו. הוא מחברה של ביוגרפיה מעולה על גנרו ועוד כמה ספרים על בעיות הודו ויבשת-אסיה. בקרב מומחים ליחסים בינלאומיים התפרסם בתרומותיו בשדה התיאוריה של היחסים הבינלאומיים. לפני מספר שנים נתמנה פרופיסור ליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים והוא מחזיק בקתדרה על שם חיים וייצמן.

מהי אפוא התיאוריה של בריצ'ר על מדיניות-החוץ של ארצות? הוא מחפש בראש-וראשונה את היחס בין הסיבה לתוצאה בנוסף על דפוסי התנהגות של מדינות (ע' 1). הוא בודק מדיניות-החוץ בשיטה הדומה למבחנים של פוליטיקה פנימית. הדגם שהוא מקים אומר במלים ספורות את הדברים הבאים: מדיניות נקבעת על-ידי תשומה (Input) הכוללת את הסביבה האופרטיבית. סביבה זו מתחלקת לחיצונית ופנימית.

המערכת האיזורית, יחסים בי־לאטראליים בין אותה מדינה למעצמה כלשהי ויחסים עם מדינות אחרות. בין הגורמים הפנימיים המשפיעים על התנהגות מדינה מונים את יכלתה הצבאית, הכלכלית, מבנה הפוליטי, קבוצות אינטרסים ועיליתות מתחרות.

מערכת התקשורת משפיעה אף היא בכך שהיא מעבירה אינפורמציה על הסביבה האופרטיבית אל קובעי המדיניות ומשפיעה על החלטותיהם. בנוסף על הסביבה האופרטיבית ישנה גם סביבה פסיכולוגית, הכוללת את המורשת ההיסטורית, האידיאו־לוגיה ונטיות אישיות של המנהיגים, הדימויים שלהם לגבי ארצם, השכנים, המעצמות, הגופים המתחרים. השלב הבא הוא התהליך של קבלת החלטות. בריצ'ר מבחין בין החלטות בשטחים צבא־בטחון, מדיניות־דיפלומטיה, כלכלה־פיתוח ותרבות ומעמד. הוא מבחין בין החלטות אסטרטגיות לטקטיות. לבסוף באים הביצוע והתוצאות. במקרה של ישראל מטפל הספר, בחלק העוסק בסביבה האופרטיבית, במערכת הגלובאלית, במערכת המזרח־תיכונית, בצה"ל ומערכת הבטחון, בבעיותיה הכלכליות של ישראל, בשיטת המפלגות וממשלות הקואליציה, במעמדה של הכנסת ובעיקר ועדת־החוץ־והבטחון במדיניות־החוץ, ובקבוצות אינטרסים. עם הקבוצות הללו הוא מונה כחשובות את מערכת הבטחון, יהדות הפזורה, עובדי־מדינה. קבוצות אחרות כוללות את "ניו־אאוטלוק", "העולם הזה", הספרדים, ש"ח, התנועה למען ארץ־ישראל השלמה, מצפן, הכנענים, אקדמאים ופרשנים. המפלגות השונות משפיעות אף הן על מדיניות־החוץ, אם גם במידה מצומצמת.

את הסביבה הפסיכולוגית מאפיינים השקפת־עולמם של המנהיגים, הממד היהודי שלהם, האידיאולוגיה הסוציאליסטית וקווי־אופי אישיים. בקטע זה של הספר יש השוואות מעניינות בין השקפות־העולם של בן־גוריון, שרת, אשכול, מאיר, ספיר, אבן, אלון, פרס ודיין. אישים אלה נכללים בחוג הפנימי המצומצם של קובעי המדיניות. החלק המוקדש לתהליך של קבלת החלטות עוסק יותר בנהלים טכניים ובעיקר במבנהו של משרד־החוץ וצורת עבודתו. מאחר שמדיניות־החוץ של ישראל התמקדה סביב לסיכסוך הישראלי־הערבי, ומאחר שלמעשה רוב מעייניהם של מנהיגי המדינה המופקדים על ענייני הבטחון והחוץ שלה היו נתונים לאותו "סיכסוך", הרי שכדי לתאר את מדיניות־החוץ יש לעסוק בדברים רבים שלכאורה לא היו צריכים להיכלל בספר מסוג זה. יש כאן תיאור מפורט של המפלגות, הכלכלה, אמצעי־התקשורת ההמוניים, מבנה האוכלוסיה ועוד. כל הפרטים הללו מוסיפים לספר ממדים גרחבים המכבידים למעשה על קריאה שוטפת ולעתים הם מסתירים את הנושא המרכזי. הטיפול בפרטים הוא אפייני למחבר שהחליט כי ספר זה יהיה המחקר ה"דפיניטיבי" בנושא, ולכן לא חסך מאתנו פרטי־פרטים על אישים מרכזיים ומרכזיים פחות, על עתוננים, תכניות־ראדיו, מצעי־מפלגות, ובעיקר גאומים אין־ספור של מנהיגים ישראלים.

הבעיה המרכזית שספר זה מעורר היא אם אפשר לבחון מדיניות־חוץ, או דיפלומטיה, בין הגורמים החיצוניים המשפיעים על מדיניות־חוץ נמצאים המערכת הבינלאומית,

שעל אף כניווייה איננה "אמנות האפשרי" ואיננה "אמנות" בכלל אלא היא עבודה שחורה, בעיקר עבודת-נמלים של איסוף חומר, הערכתו וקבלת החלטות. כלום אפשר, אפוא, לנתח תהליך זה באיזמל המדע? הייתכן לומר בכנות גמורה כי אפשר לבחון דיפלומטיה, הישגים, ובעיקר כשלונות, במחקר אובייקטיבי בתכלית המבוסס על טבלות וגראפים? הייתכן לקבוע כי בתנאים מסוימים יש לצפות להצלחה במדיניות-חוץ ובתנאים אחרים לכשלון? חקר היחסים הבינלאומיים הוא מקצוע צעיר-ביחס במדעי-החברה. דומה כאילו על-מנת להדביק תחומים ותיקים יותר, כמדעי המדינה, הכלכלה ואף הסוציולוגיה, ממהרים החוקרים בתחום זה לבנות דגמים ותיאוריות. אולם, קשה מאד להשתמש בתיאוריות הללו שימוש לגבי מצבים מסוימים, ובייחוד לגבי מדינת-ישראל. יטענו החוקרים כי דגמיהם יאים לכל מקרה ולכל מדינה. אף-על-פי-כן אין להשוות את ישראל למדינות רגועות יותר כשווייץ או נורווגיה. מכאן שדיבור על תיכנון לטווח ארוך של מדיניות-חוץ, דבר שפרופ' בריצ'ר מיצר על היעדרו, כמעט אינו בא בחשבון. איך אפשר לתכנן מדיניות בישראל בעוד שמעולם אין לדעת מראש מה יהיה הגידול הדמוגרפי השנתי, כמה כספים יכנסו מחו"ל ומה יקרה בגבולות. בכלל, כתיבה על ישראל מעוררת בעיה נוספת, מוקשה לא פחות: האם אפשר לראות בישראל מדינה "נורמלית" שאת מדיניותה מנחים באמצעות דגמים קיימים, או שמא אין היא מדינה נורמלית כל-כך והיא מצריכה אמת-מידה מיוחדת. המחבר נוטה לגרוס כי ישראל מדינה ככל המדינות, ואם גם בעלת בעיות מיוחדות, אך אין כל מניעה ללמוד את מדיניותה לפי הדגמים והתיאוריות החדשים של התנהגות מדינות בזירה הבינלאומית.

אולם, שיטה מדעית זו נפגמת מחמת סלקציה מחושבת של עובדות הנועות לחוק את המבנה הקונצפטואלי שלו. למשל, בחירת נאומים כדי לבנות בעזרתם את השקפת-העולם של מנהיגי ישראל. אולם כמה מהשקפות המנהיגים השתנו לעתים קרובות. אם בריצ'ר מזכיר כי מיד לאחר מלחמת-יוני תמך בן-גוריון בהחזרת השטחים, להוציא ירושלים ורמת-הגולן, תמורת "שלום-אמת", הרי כעבור חמש שנים שינה בן-גוריון את דעותיו וכבר הטיל ספק בצורך ובחכמה שבהחזרת שטחים. השינויים המהירים יותר בדעותיו של דיין ידועים. דיין עצמו מתגאה בתמורות שחלו במחשבתו לאור המציאות המשתנה. אמת, יש כמה יסודות שלא השתנו עשרות-שנים, אך הייתכן לבנות משנת-חיים לאורם בלבד? פרופ' בריצ'ר אינו יכול לעמוד מן הצד כמשקיף אובייקטיבי לגמרי. דעותיו מושפעות לא רק ממה שקרה אלא גם ממה שרצה שיקרה. שאם לא כן קשה מאד להבין את פרק-הסיום שלו, הכולל מספר מסקנות לגבי הישגים וכשלונות של מדיניות-החוץ הישראלית.

כדאי לעמוד על מסקנות אלו לפי שהן מגלות את עמדתו של המחבר במספר שאלות מרכזיות. בין ההישגים העיקריים הוא מונה את ההפרה והתמיכה שנתנו שתי המעצמות הגדולות לישראל בשנים 49—1948; את כניסתה לאו"ם וקבלת הלגיטימציה בדרך זו; את היחסים הדיפלומטיים עם מדינות רבות; את הדימוי החיובי והנוכחות באפריקה המשתחררת; את הסיוע הדיפלומטי והצבאי החיוני מצרפת והבריית-

למעשה בין ישראל לצרפת בשנים 1955–1966 ואת הסיוע הכלכלי והצבאי המאסיבי מארצות-הברית, בעיקר אחרי מלחמת-1967. ואילו הכשלונות החלו בשנת 1950, כשהחליטה ממשלת ישראל לתמוך בעמדתה של ארצות-הברית במלחמת-קוריאה. כתום תקופה קצרה של אי-הזדהות במדיניות-החוץ הישראלית באו על מדינת-ישראל, לדעת בריצ'ר, בידוד גובר-והולך בקרב מדינות העולם השלישי, התנכרות גוברת מצד ברית-המועצות, שבאמצע שנות ה-50 היתה לעוינות ובסוף שנות ה-60 לאפשרות של התנגשות מזוינת עם טייסיה במצרים. הוא סבור כי המדיניות כלפי המעצמות בכלל וברית-המועצות בפרט נבעה מהערכה מוטעית של האינטרס הלאומי של ישראל על-ידי מעצבי המדיניות. טעות זו נבעה בעיקר מן האנטי-קומוניזם של מנהיגי מפא"י, יוצאי אירופה המזרחית. בהשראת שיקולים של בטחון המדינה, זנחו בן-גוריון וחבריו את היתרונות שבידידות עם ברית-המועצות. למרבה-הצער נשלמה כתיבת הספר לפני תחילת יציאתם ההמונית של יהודי ברית-המועצות לישראל ומעניין היה לקרוא את דעת המחבר על תופעה זו. הוא תוקף את מנהיגי ישראל על שהרשו לעצמם מדיניות של הינתקות אטית מן האו"ם, ובכך רק הגבירו את בידודה של המדינה. ישראל הגיבה על בידודה במנטאליות של "מצודת ישראל". ככל שבעשה האו"ם ארגון של מדינות העולם השלישי, כך הגבירה הזדהות של ישראל עם המערב את החשדנות של האו"ם כלפיה. כשלונות נוספים מתבטאים בהיעדר יחסים דיפלומטיים עם הודו ובהחלטה משנת 1955 לא לבוא ביחסים דיפלומטיים עם סין העממית. הסיבה העיקרית להחלטה על סין היתה תפיסה בלתי-נכונה של עמדת ארצות-הברית בנידון. הוא טוען כי מנהיגי ישראל רצו כל השנים להגיע את ארצות-הברית לכרות חוזה-הגנה, או לפחות לתת לישראל ערבויות צבאיות לבטחונה. כל צעד העשוי לפגוע בסיכוי כזה נפסל.

בקורת קשה ביותר מותח המחבר על היחסים עם המדינות הערביות. הוא סבור כי אמנם במידה רבה הערבים אחראים לאי-ההפרה בישראל, בקיומה, בלגיטימיות שלה ובזכותה לחיות באיזור, אבל הוא טוען כי מדיניותה של ישראל לא תרמה הרבה לשבירת הקרח הפסיכולוגי במזרח התיכון. הוא מאשים את מנהיגי המדינה בחוסר דמיון ורעיונות מקוריים לשבירת הקפאון, אף שהוא אומר כי הם חדורים רצון לשלום. הדימוי של העולם הרחב ושל המזרח התיכון בעיניה של ממשלת ישראל משנת 1967 היה מוטעה. בריצ'ר קובע כי מנהיגי ישראל לא הבינו את מדיניות ארצות-הברית, מטרותיה ו"מחויבותה" הגלובאלית והאזורית; המשיכו בזילזול באו"ם; גרסו שהעולם מתחלק יותר ויותר לשני מחנות עוינים; גורם הבטחון הוא שהכריע מעל כל שיקול אחר, וגברה ההכרה שהערבים הם אויבים שאין להם תקנה לישראל וכי רק את שפת הכוח הם מבינים. הוא מוסיף ואומר כי ישראל שגתה בכך שאחרי מלחמת-יוני לא הביאה בחשבון את מקומה של הלאומיות הפלשתינאית בכל הסדר אפשרי וכי מנהיגי ישראל היו נטולים חזון היסטורי. מסקנתו העגומה היא כי בעוד שהאתגר הערבי הביא לתגובות הולמות בבטחון ובבנין המדינה, לא היו הישגים מקבילים במדיניות-החוץ אשר ביסודה היתה פונקציה של בטחון ישראל.

עתה נמצאת אפוא ישראל תלויה בארצות-הברית, השלום רחוק ממנה, ואף שעשתה צעדי-ענק בפיתוח יכלתה הצבאית והכלכלית, לא היתה התקדמות גיכרת במדיניות-החוץ שלה, שעודה כלואה במסגרת תפיסת-עולמם המיושנת של מנהיגיה.

והי בקורת חמורה ביותר על מנהיגי ישראל, והם עדיין לא השיבו עליה. אבל המעניין בכל המסקנות של המחבר הוא שקשה מאד להוכיח בצורה מרעית את כל המסקנות הללו. האמת היא כי פרופ' בריצ'ר מכין עתה לדפוס את החלק השני של ספרו, העוסק בגיתוח שבע החלטות גורליות של ישראל בעשרים-וחמש שנות קיומה, החל בהחלטה להעביר את הבירה לירושלים, לקבל שילומים מגרמניה, לתמוך בפעולת האו"ם בקוריאה ולדחות כינון יחסים דיפלומטיים עם סין העממית, וכלה בהחלטה להתקבל לשוק האירופי המשותף, לכונן יחסים דיפלומטיים עם גרמניה המערבית, לצאת למלחמת-סיני ולמלחמת-יוני, ולקבל את יזמת רוג'רס משנת 1970 בדבר הפסקת-אש וחיידוש שיחות יארינג. ספר זה יכיל הרבה חומר חדש, אבל המחבר כבר קבע את עמדתו בנושאים אלה בספר שלפניו, ולכן אפשר להתייחס להחלטות אלו. הדגמים של בריצ'ר מקילים עליו להסביר כיצד נתקבלו החלטות. קשה לו הרבה יותר לקבוע אם נכונות היו או מוטעות. המיגבלה העיקרית שלו היא ידיעה מועטה מאד של העולם הערבי ועוד פחות של "המנטאליות" הערבית, כפי שבאה לידי ביטוי בעשרות ספרים, מאמרים ונאומים של מנהיגי הערבים ומשכיליהם. חלק קטן מאד מספרו עב-הכרס מוקדש להערכות של מנהיגים ערביים. הרבה הוא עוסק בראייתם של מנהיגי ישראל את בעיית הערבים, אבל רק מעט מאד בראייתם של הערבים את בעיית ישראל. בנושא מרכזי זה אין אפוא איוון בספר. לא די לציין בפרטים את תפיסת-העולם של בן-גוריון או של דיין לגבי הערבים. כדאי לבחון גם את תפיסת-העולם של הערבים לגבי ישראל.

חוסר בקיאות בענייני המזרח התיכון, מצד אחד, ונסיון להכניס את האיזור למיטת-סדום של "מעגלים", הקרויים תת-מערכת של המזרח התיכון, אינם מסייעים הרבה להסברת התנהגותם של הערבים. יש הרבה מספרים ועובדות על עצמתן של המדינות הערביות, יש דיונים בשאלה אם מתקדמות הן או שמרניות ואיך משפיע הדבר על התנהגותן, אבל אין נסיון לנתח בקצרה את שרשי האיבה הערבית לישראל. לא ייתכן ללמוד את המלחמה הקרה בלי לדעת משהו על האיבה הקומוניסטית למערב, וכך גם אין להבין את מדיניותה של ישראל בלי לומר משהו על האיבה הערבית לצינון, ליישוב העברי בארץ-ישראל ולמדינת-ישראל. הביבליוגרפיה המקפת כוללת בדוחק עשרים ספרים על המדינות הערביות ואין בה גם ספר אחד על נאצר או מנהיגים ערבים אחרים. זוהי מיגבלה קשה לספר המבקש להיות מדעי-אובייקטיבי. אם הגיבו מנהיגי ישראל בצורה מסוימת, יש ללמוד מדוע הגיבו כך. לא די לקבוע כי מנטאליות מזרח-אירופית-ציונית-אנטי-ערבית היא שהכתיבה להם דרכי תגובה. שמא היו כאן גורמים אובייקטיביים מאד, שהעיקרי שבהם עוינות ערבית ?

בכל ספר על מדיניות-חוץ יש מספר מיגבלות, ובספר על ישראל הן מרובות יותר מאשר בכתיבה על מדינות אחרות, וזאת בגלל גורם הסודיות. קל למחבר לקבוע

כי בשטח הדיפלומטיה המזרח-תיכונית לא גילו מנהיגי ישראל דמיון והעזה. הואיל והמסמכים הרבים על מגעים עם מנהיגים ערבים בשנות ה-40, ה-50 וה-60, לפני מלחמת-יוני ואחריה, לא התפרסמו ורבים מהם נשארו נעלמים, קשה לבסס הנחה זו. עדיף היה לומר כי לאור החומר הקיים אפשר להעלות מספר היפותזות, שאחרי חישופם של מסמכים אולי לא יעמדו במבחן המציאות. אבל המחבר לא הלך בדרך זו, שהיא גם הוגנת יותר כלפי מנהיגי ישראל. הוא העדיף שלא לחכות למסמכים ולקצת פרספקטיבה ותחת זאת מיהר לקבוע כי "לא עשו די" למען השלום. בנקודה זו קשה יהיה להתווכח עם פרופ' בריצ'ר כי הטענות הנגדיות אינן יכולות להתפרסם. גורם הסודיות מכביד מאד גם על בריצ'ר, אף שהוא מתעלם ממנו קצת, אבל יותר הוא מכביד על הבאים לסתור את טענותיו.

המחבר מבין היטב את הגורמים האישיים שהשפיעו על קביעת מדיניות-החוץ של ישראל. האנטיפאטיה האישית בין בן-גוריון ושרת היא אולי דוגמה בולטת; אי-ההבנות המרובות בין גולדה מאיר לאבא אבן יכולות לשמש דוגמה נוספת. אולם כאן מתעוררת שאלה קשה אם בספר המתימר להיות מדעי קשה למצוא את ההבדל בין המדעי לבין רכילות פוליטית מן הסוג המצוי במספר עיתונים בישראל בכל יום-ששי. לתאר את אפיים של מנהיגים ולהסתייע בציטוט מתוך ראיון עם פקידים שלעתים סירבו להודהות בגלוי, הרי זו מעין עבודה עתונאית-למחצה, שכן גורמים אישיים נכנסים אמנם לדגם ולתיאוריה אבל קשה מאד לדעת מתי הם פועלים ומה מידת השפעתם על קביעת מדיניות. במקביל לזה אפשר לומר כי העיסוק הרב בדיפלומטים הישראלים הקרויים "העילית הטכנית" הוא מופרז. שלושים עמודים מוקדשים לכמה עשרות פקידים. טבלות רבות נותנות לנו ידיעות על גילם, השכלתם, מקום לידתם, תאריך בואם לישראל ושנת כניסתם לשירות-החוץ. כל האינפורמציה הזאת אין בה הכרח משעה שהמחבר מדגיש היטב שמשרד-החוץ מעולם לא קבע את מדיניות-החוץ של ישראל. אין זו קביעה מפתיעה, ואין היא אפיינית לישראל דווקא. יש לזכור שאחרי מלחמת-העולם השנייה החלו ראשי-מדינות לטפל בענייני-חוץ. הדבר אמור לא רק לגבי ארצות-הברית, בעלת המשטר הנשיאותי, אלא גם לגבי צרפת של דה-גול ופומפידו, בריטניה וגרמניה המערבית. זוהי תופעה כלל-עולמית שהרי, כידוע, ענייני-חוץ הם כיום אחוזת-נחלתם של ראשי-ממשלות. בישראל נוסף לכך גם הממד הבטחוני וראש-הממשלה הראשון, שהיה גם שר-הבטחון, אכן היה הדמות השליטה בענייני-החוץ של ישראל משך חמש-עשרה שנה. הוא העדיף בגלוי את האינטרסים של הבטחון ושל משרד-הבטחון והגיה את משרד-החוץ בצל. כך היה הדבר לא רק בימי משה שרת אלא אף בשנים הראשונות לכהונתה של גולדה מאיר כשר-החוץ אחרי התפטרותו של שרת. עוד אפשר לקבוע כי גב' מאיר נהגה בצורה דומה במשרד-החוץ ובשר-החוץ לאחר שנבחרה לראשות-הממשלה באביב 1969.

לאחר קריאה בספר, ישאל הקורא הבקיא בנושא את השאלה: מה חידש המחבר? קורא שאינו מצוי בענייני מדיניות-החוץ של ישראל לא יסיק מן הספר תועלת

הרבה שכן קריאתו קשה, המונחים הטכניים ומינוח התיאוריות של היחסים הבינ-לאומיים עשויים להכביד על הקריאה ואף על ההבנה. אולם בהיעדר ספר אחר המנסה לנתח את התהליכים של קביעת מדיניות-החוץ, ולמעשה בהיעדר כל ספר בנושא זה, אפילו היסטוריה דיפלומטית של המדינה, נשאר לנו חיבורו המקיף של בריצ'ר. לפיכך צר כפליים על שזה חיבור מגמתי, הבא לבסס את דעתו של המחבר שמדיניות-החוץ של ישראל לא התברכה בהישגים מרובים ושהכשלונות היו חמורים. לולא גיסה המחבר להראות את התהליכים של קביעת המדיניות, להציג את האפשרויות שעמדו בפני מעצביה, להסביר מדוע פעלו כפי שפעלו—מוטב. אבל הוא הרחיק לכת ונכנס לתחום של השערות וניחושים.

אילו היה פרופ' בריצ'ר נמנה עם אנשי "ארץ-ישראל השלמה", או אפילו אוהד את האידיאולוגיה של מפלגת חירות, היה מגיע למסקנות הפוכות מאלו שהעלה. בנושא השנוי כל-כך במחלוקת קשה לעמוד מן הצד כמשקיף אובייקטיבי חסר-רגשות. אפילו רופא-מנתח חייב להביא בחשבון את רגשות החולה כשהוא מנתח את גופו. פרופ' בריצ'ר מנסה להתעלם מן הרגשות הסוערים שליוו את כל העוסקים במדיניות-חוץ. סוף-סוף עשו את מדיניות-החוץ של ישראל אנשים בעלי מזג לוחט ורגשות עזים. אולי עדיף היה לנסות ולערוך מחקר פסיכולוגי בהם כדי להבין היטב יותר מה הגיע אותם לפעולה מאשר לספור ולמנות כמה פעמים התבטאו בנושא השלום, ירושלים, הפליטים או האו"ם ואחר-כך לקבוע אם נושא זה מילא אצלם מקום נכבד במחשבה ובתודעה או לא.

לסיכום, מרוב פרטים קשה לראות את היער. נעשתה עבודה רבה ויסודית, אבל התוצאה מאכזבת. כל עוד מנסה המחבר להישאר צמוד לתיאוריות ולדגמים, מוטב; אבל פרק-הסיכום חורג לחלוטים ממסגרת זו ובו נותן המחבר פורקן לרגשותיו-הוא. הסתירה בין הספר לבין הסיכום בולטת בחריפותה, ולמעשה פוגעת היא, כמדומה, באפיו המדעי. אף-על-פי-כן הרי כאן לפנינו תרומה חשובה ביותר ללימוד מדיניות-חוץ בכלל, וזו של ישראל בפרט. בלי ספק ידריך ספר זה חוקרים רבים בעבודתם, ואפילו לא יאמצו להם את המסגרת התיאורטית, ימצאו בו מכל טוב, חומר-גלם עשיר וחשוב להבנת אספקט מרכזי של חיינו בארץ זו—האספקט של מדיניות-החוץ שלנו. ומאחר שמדיניות-החוץ היא, לדברי המחבר, רק פונקציה של מדיניות-הבטחון של ישראל, הרי עוסקים אנו כאן ב"ציפור-הנפש" של המדינה.

נושה נועז:

רעיון הישות הלאומית הסורית בהתפתחותו

הריפובליקה הערבית הסורית—אשר זה ימי דור היא סמל לתסיסה פוליטית וזירת הפיכות צבאיות לרוב—מגלה בשנים האחרונות יציבות מדינית ושלטונית ניפרת. למשל, בניגוד בולט לשרשרת ההפיכות הצבאיות שאירעו בה בעקבות מלחמת-1948—שכידוע לא היתה כרוכה באבדן טריטוריה סורית—הרי לאחר מלחמת-1967 לא נהפך המשטר במדינה זו, אף שאבדה רמת-הגולן ודמשק הבירה נחשפה לאיומם של כוחות צה"ל, הניצבים במרחק כ-70 ק"מ ממנה.

ודאי, אפשר לגרוס שהמשטר הסורי נשען במידה רבה על כידוני הצבא ופעולתם של שירותי הבטחון ונתמך על-ידי רשת פיקוח מסועפת של מפלגת-השלטון, הבעת. גירסה זו, כל כמה שהיא נכונה, אין בה משום הסבר מלא לתופעה הנדונה. דומה כי היציבות בסוריה אינה נסמכת רק על גורם פחדם של חלק מן התושבים מפני השלטון, אלא היא נזונה גם מהזדהות של מיגזרי אוכלוסיה מסוימים—משכילים צעירים, ביורוקרטים, פועלים ואיכרים—עם המדינה והמשטר. הזדהות זו, המתרחבת והולכת מאז עצמאותה של סוריה, היא בלי ספק גורם מרכזי המשפיע על אופי החיים הפוליטיים בסוריה; ואכן, אפשר לומר שסוריה, שבבוא עצמאותה ב-1946 היתה מהרבה בחינות מדינה ללא עם, שרויה זה שנים בתהליך של בנין קהילה פוליטית וגייבוש ישות לאומית משלה.

במאמר זה נבקש להתחקות אחר תהליך התפתחותו של רעיון הישות הסורית בדורות האחרונים וגישומו הלכה למעשה על רקע התהליכים הפוליטיים-החברתיים.

ב

לראשונה הופיע רעיון הזהות הסורית בשנות ה-60 של המאה הקודמת בחוג קטן של משכילים נוצרים, רובם חניכי מוסדות-החינוך המיסיונריים בבירות. משכילים אלה קראו להקמת קהילה סורית מבוססת על ערכי הלשון והתרבות הערביים ועל עקרונות של הפרדת הדת מן המדינה, שוויון כל האזרחים, ונאמנות למולדת משותפת. לגביהם היתה המולדת (ופן) במובן הרחב המולדת העות'מאנית, אולם בתוכה נועד מקום מיוחד לארץ (בלאד) סוריה שהיא מולדת משותפת לכל היושבים בה, מוסלמים, נוצרים ויהודים. הגבולות של ארץ-מולדת זו הוגדרו על-ידי הוגה-הדעות הנוצרי ח'ליל אל-ח'ורי בעתון "חדיקת אל-אח'באר" מיוני 1866 כלהבא: מנהר-פרת במזרח ועד הים התיכון במערב ומן המדבר הערבי בדרום ועד אנאטוליה בצפון.

לכאורה נוצרו באותה תקופה נתונים טובים למדי לקידום הרעיון של הישות הסורית. תנועת-הריפורמה העות'מאנית, שההזיקה ברסן השלטון באימפריה, היא עצמה חתרה זה-כבר להקים קהילה פוליטית עות'מאנית חדשה שתהיה מיוסדת על עקרונות

דומים לאלה של החוג הסורי-הפטריטי. מנהיגיה של תנועת-הריפורמה, ולימים גם ראשי "העות'מאנים הצעירים", פעלו אמנם, במישרים או בעקיפים, לחיזוק התחושה הפטריטית בקרב אוכלוסיית סוריה. בהשפעתם הוצאו צווים שולטאניים בדבר שוויון הנתינים בלי הבדל דת ועדה; גפתחו בתי-ספר ממשלתיים מודרניים שמטרתם המוצהרת קירוב העדות השונות זו לזו; נסללו דרכים והונחו קווי-טלגרף, הוקמו בתי-דפוס ויצאו עתונים. כל אלה היה בהם כדי להקל על המגע בין קבוצות האוכלוסיה השונות. בנוסף לכך פעלו מושלים נאורים ומוכשרים כמו מדחת פחה, מראשי "העות'מאנים הצעירים", לשיפור המימשל, הבטחון, החינוך והתשתית של מחוז-שליטתם וניסו להחדיר בתושבים תחושה של אזרחות טובה וערבות הדדית.

בד-בבד עם התפתחות זו נוצרו בסוריה גם תנאים פוטנציאליים לפיתוח זהות טריטוריאלית מבוססת על העיר דמשק ומחווה. בעקבות חוק הולאיתים של 1864 הורחב במידה רבה תחום השיפוט של גליל (ולאית) דמשק ושמו הוסב לראשונה "ולאית סוריה". העיר דמשק הוסיפה לשמש מרכז רוחני-דתי לתושבי האזור—מוסלמים ונוצרים כאחד: היא היתה מקום הכינוס של שיירת-החג' למפה, מושב המסגד של בית-אומייה וכן מרכז הפטריארכיות הנוצריות, היוונית-האורתודוקסית והיוונית-הקאתולית. אך נוסף לכך זכתה דמשק במחצית השניה של המאה ה-19 גם למעמד אדמיניסטרטיבי נכבד; מלבד היותה מרכז של פרובינציה גדולה, שימשה מושב למפקדת "צבא ערביסתן" שהיה אחראי על שמירת הבטחון והסדר בסוריה כולה.

אך על אף נתונים חשובים אלה, וחרף הדוגמות של היוצרות קהילות פוליטיות בלבנון ובמצרים, לא חרג הרעיון של פטריטיות סורית על-דתית מתחום החוג הביירותי הקטן של משכילים נוצרים, שכלל אולי כמה דרוזים ומוסלמים-סונים.

הרוב הגדול של האוכלוסיה בסוריה דבק עדיין במסגרת המסורתית של המשפחה, השבט והעדה הדתית, וניהל חיים אוטונומיים או עצמאיים-למחצה, בתוך מסגרות אלו. תנועת המודרניזציה העות'מאנית לא הצליחה בשום-פנים להפוך את האוכלוסיה הסוריה ההטרוגנית והמפוצלת לחברה מגובשת אחת. בולט במיוחד היה הפיצול והניגוד העדתי-דתי. הוא נבע מן הנאמנות והשמרנות הדתית של מוסלמים ונוצרים כאחד, וינק ממערכת-החינוך הכיתתיות הנפרדות. גם רשתות-החינוך החדשות שהוקמו או התרחבו בסוריה לאחר שנות ה-60 לא שינו את המצב מיסודו.

רשת-החינוך העות'מאנית-הממלכתית החדשה נשארה מצומצמת למדי וקלטה תלמידים מוסלמים בלבד, ואילו בבתי-הספר המיסיונריים הרבים התחנכו בעיקר תלמידים נוצריים; לפי עדותו של קונסול בריטי "לא נעשה בהם שום נסיון לעורר בתלמידים, כולם נתינים עות'מאניים, רגש כלשהו של נאמנות לשליט שלהם או פטריטיות למדינה שלהם"¹.

גם תחושת הזהות הטריטוריאלית לא חרגה מתחום הכפר, העיר, או אולי המחוז; חושבי חלב או ביירות לא הכירו כלל במרכזיותה של דמשק אלא הוסיפו להתרכז בעצמם או לפתח אוריינטציות כלפי מרכזי-חוץ. אפילו באזור ירושלים ובנותיה החלו

לצמוח, כפי שהראה יהושע פורת, ניצנים של תודעה פלסטינית בין-עדתית. ניצנים אלה הופיעו בראשית המאה ה-20 בעיקר כתגובה לאתגר החיצוני שהתגלם בהתעוררות היהודית ובהתישבות הציונית בארץ-ישראל.²

ג

בסוריה, לעומת זאת, הופיעו סימנים בולטים ראשונים של זהות טריטוריאלית בהדרגה רק לאחר מלחמת-העולם הראשונה, בעקבות כינונה של מסגרת פוליטית סורית נפרדת על-ידי האמיר פייצל. כך, למשל, סיגלו להם מוסדות השלטון החדשים עד-מהרה מינוח טריטוריאל-סורי: המימשל של פייצל, שנקרא תחילה "הממשלה הצבאית הערבית בסוריה", שינה את שמו ל"הממשלה הערבית-הסורית" והמדינה הוכרזה ב-1920 כ"ממלכה הסורית". "הקונגרס הלאומי", שנקרא גם "הקונגרס הסורי", קיבל באותה שנה החלטה לנטוש את "מדיניות המדינה הערבית הגדולה, שהיתה המטרה הרחוקה של המרד הערבי, ולנקוט את מדיניות הממלכה הסורית המאוחדת".³ לפי הגדרת הקונגרס הסורי, תשתרע הממלכה המאוחדת על-פני כל סוריה הגיאוגרפית בגבולותיה הטבעיים ותהיה ערבית בהגדרתה הלאומית-התרבותית.

לכאורה אפשר אפוא לקבוע שהתנועה הלאומית הערבית בסוריה של פייצל אימצה לה את תפיסתו של החוג הסורי-הפטרייטי מן המאה הקודמת בדבר הקמת ישות סורית-ערבית בסוריה הגדולה. אולם, היו הבדלים יסודיים בין שתי התפיסות: ראשית, התנועה הלאומית הערבית בסוריה היתה במהותה כל-ערבית ולא כל-סורית; היא ראתה את סוריה בחינת מרכז למדינה ערבית גדולה ובאיחודה של סוריה ראתה רק צעד ראשון לקראת איחוד כל-ערבי. שנית, לתנועה הלאומית הערבית בסוריה היתה תפיסת-עולם מוסלמית, בניגוד לזרם הרעיוני הפטרייטי-הסורי (נוצרי), שהיה חילוני בעקרון. אפשר אמנם שפייצל עצמו דגל בהפרדת הדת מן המדינה, אם נתיחס ברצינות לסיסמתו המפורסמת: "אד-דין לילאהי ואל-וטן ללגמיע" (הדת לאלוהים והמולדת לכל),⁴ אולם גישתם של רוב חברי הקונגרס הסורי היתה שמרנית יותר והם מתחו בקורת קשה על מדיניותו הליברלית של פייצל. בנוסח התחוקה שהכין הקונגרס, אלא שלא הספיק לקבל אישור, נקבע אמנם כי האסלאם הוא דת המדינה הסורית.

ד

שתי התפיסות המתחרות והסותרות הוסיפו להיאבק בסוריה גם לאחר נפילת ממלכתו של פייצל. התפיסה של פטרייטיות סורית-חילונית אומצה על-ידי המפלגה הסורית של אנטון סעאדה, שהוקמה ב-1930. אולם, כמו במאה ה-19, נשארה תפיסה זו נחלתם של בני עדות מיעוטים, בעיקר נוצרים ועלאוים, שהיו מקורבים לרעיונות המפלגה. הרוב הגדול של ערבים מוסלמים-סונים בסוריה דחה רעיון זה והוסיף לדבוק ברעיונות פני-ערביים ומוסלמים שמצאו את ביטויים ב"גוש הלאומי" של סוריה (הפתלה), ולאחר זמן במפלגת הבעת'.

אולם, מכל זה אין להסיק, כמובן, שתחושת הזהות הסורית נעלמה כליל מקרב האוכלוסיה והתנועה הלאומית הערבית בסוריה המנדטורית. אדרבה, אפשר שבמידה מסוימת התחזקה—ראשית, הודות לקיומה של מסגרת מדינית גפרדת ולהקמתם של מוסדות-מימשל מקומיים, כגון פרלמנט וממשלה; שנית, הודות לריכוז מאמציה של התנועה הלאומית בסוריה במאבק נגד הצרפתים, על חשבון המאבק לאחדות ועצמאות כל-ערבית; שלישית, במידה מסוימת התגבשה הישות הסורית גם לנוכח הינצרותן של ישויות פוליטיות גפרדות בעיראק, מצרים ושאר מדינות ערביות. מדינות אלו לא די שסירבו להכיר בסוריה כמרכז האחדות הערבית אלא אף נטלו לדיהן בעצמן—תחילה עיראק ואחר-כך מצרים—את הנהגת התנועה הכל-ערבית.

אף-על-פי-כן לא היתה התודעה הסורית חזקה ומגובשת כמו המצרית או אפילו כלבנונית (או אולי גם כזו של ערביי ארץ-ישראל). טעם עיקרי לכך היה זה, שבניגוד להתפתחות במצרים, בעיראק ואפילו בלבנון, הרי בסוריה חיבל השלטון המנדטורי הצרפתי קשה בתהליך הקמתה של קהילה פוליטית. הוא קטע את צעדיה הראשונים של סוריה לקראת עצמאות ואחדות כאשר שם קץ לשלטונו של האמיר פייצל; אחר-כך צימצם את שטחם של הולאיתים הסוריים ההיסטוריים על-ידי שב-1920 סיפח שטחים נרחבים באזורי טריפולי, בקאע וצידון למדינת "לבנון רבה" וב-1938 ויתר על אזור אלכסנדריה לטובת תורכיה. השלטון המנדטורי החליש את מרכזיותה הפוטנציאלית של דמשק ואת אחדותה הטריטוריאלית של המדינה על-ידי שהחיה, מיסד ואף הגביר את פיצולה לחבלים וחיוק את הכוחות הצנטריפוגליים שבשוליה, בעיקר אלה שבהר-העלאים ובהר-הדרוזים. בד-בבד עם כך בלם השלטון הצרפתי והכשיל מגמות של אחדות לאומית על-ידי שהחריף את הניגודים בין העדות: הוא חיוק והרחיב את האוטונומיה המדינית או הדתית-התרבותית של עדות המיעוטים המוסלמיות-הטרודוקסיות והנוצריות, ולא טרח לבטל את הפיצול ולתקן את הפיגור במערכת-החינוך. ב-1938, למשל, ביקרו בבתי-ספר ממשלתיים רק כשליש מכלל התלמידים בסוריה, רובם מוסלמים, ואילו היתר—רובם נוצרים—למדו בבתי-ספר פרטיים (נוצריים-עדתיים בעיקר) וזרים.⁶

אך מלבד הפיצול במערכת-החינוך והניגוד הבינעדותי, הרי גם הקיטוב בין המעמדות שהיה מושרש באוכלוסיה הסורית לא בא על תיקונו תחת המשטר המנדטורי: מצד אחד, לא חל כמעט כל שיפור ברמת-החיים וכל שינוי בצורת החיים של בני השכבות הגמוכות והבינוניות, ובעיקר הפילאחים; ומצד שני, התחזק מעמדם הכלכלי והחברתי-המדיני של בני השכבה העליונה—בעלי-קרקעות, סוחרים ותעשיינים גדולים. כל אלה לא סיעו, כמובן, לתהליך הינצרותה של חברה סורית אחת.

ה

בנקודה זו יש להדגיש שקיומו של הפער הכלכלי-החברתי באוכלוסיה הסורית לא היה רק פרי מחדליו של השלטון המנדטורי אלא, בעיקר, תוצאה של מדיניות מכוונת מצד בני המעמד העליון שהחזיקו ברסן השלטון-העצמי בסוריה המנדטורית. במידה

ידועה היה גם הקיטוב פרי מחדלם של נושאי המשרות הממשלתיות והציבוריות— בין שהיו מנהיגי הפתלה או אישים לאומיים אחרים. לשון אחרת: המנהיגות הלאומית בסוריה המנדטורית היא עצמה נשאה בחלק מן האחריות לפיגור בגיבושה של האוכלוסיה הסורית לחברה אחת. המפלגות הלאומיות הוקמו סביב אישים ומשפחות מן השכבה של בעלי הרכוש הגדול, שמבחינה חברתית-כלכלית ייצגו אינטרסים מעמדיים צרים. הם היו מעוניינים בקיום ה"סאטוס־קו" שנוצר עוד בתקופה העות'מאנית, ונמנעו מלהתוות כל תכנית חברתית-כלכלית לטווח ארוך שתביא לקידום השכבות הרחבות של האוכלוסיה הכפרית והעירונית.

בדומה לזה לא פעלו מנהיגים אלה בכל מאודם להחלשת הקנאות הדתית ולטיפוח סובלנות בינעדתית. אמת שהנהגה הלאומית הציבה בשורתיה הראשונות אישים גוצריים ופירסמה מצעים וסיסמות שהעלו על גס עקרונות של חופש מצפון ואמונה, סובלנות דתית ואחזה פטריוטית. אולם כל אלה נשארו בגדר מלים ריקות, וכמו בתקופה שלפני המנדט, לא חדרו לתודעתם של אנשי-השורות בתנועה הלאומית ובוודאי לא לתודעת ההמונים. כך למשל, סעיפים בתחוקת סוריה (1930) שחוברו בהשראתם של נציגי הפתלה ודיברו על עקרונות חופש המצפון והדת ושוויון בזכויות האזרחים (סעיפים 6, 15, 28) לא הוגשמו בשלמותם בגלל התנגדותם של פקידים סוריים בכירים ואנשי-דת מוסלמיים (עולמא). ועדת-משנה מטעם ועדת-המנדטים המתמדת שבדקה את הנושא ב־1934 קבעה בדו"ח שלה: "הוועדה מצטערת להעיר כי החלת התחוקה הסורית, הקובעת שוויון בפני החוק, נתקלת עדיין לעתים במכשולים בגלל היעדר רוח של סובלנות מצד השלטונות המקומיים".⁶ כעבור ארבע שנים, ב־1938, בוטל בלחץ העולמא חוק המעמד האישי מ־1936 שנתן ביטוי משפטי לעקרונות התחוקה הסורית בדבר חופש המצפון והדת.⁷

גורמים אחרים שעשו לעיכוב התהליך של הקמת קהילה פוליטית סורית היו קשורים בנטיות מסורתיות או בהשפעות חדשות בקרב אנשי העלית המקומית השלטת. בחוגים אלה היו חזקות, ראשית, המגמות האזוריות-המקומיות (דמשק מול חלב); שנית, האוריינטציות הפן-ערביות; ושלישית: השפעות ממדינות ערביות שכנות. כל אלו נבעו במידה רבה מחוסר מרכז סורי-מקומי חזק או מנהיג סורי-לאומי דגול שיוכל לשמש מוקד של סמכות, אחדות והוזהרות של האוכלוסיה—כמו שהיו, למשל, זע'ול ונחאס במצרים, או אפילו פייצל ובית-המלוכה בבגדאד.

על הנהגת הפתלה נמנו אישים בעלי מעמד והשפעה אזוריים ולא כלל-סוריים. הנהגה זו הופיעה כגוף מלוכד וסולידארי כל עוד היה המאבק בצרפתים בעיצומו; אולם לאחר הסכם-1936 עם צרפת החלו הגוש ומנהיגיו להתפצל על-פי קווים אישיים-משפחתיים ואזוריים-מקומיים וגילו נטיות כלפי מדינות שכנות. המנהיג הלאומי עבד אל-רחמאן אל-שהבנדר, למשל, הקים ב־1937 את מפלגת ה"חזית הפטריוטית" וגילה נטיות פרו-האשמיות. מנהיגים צעירים של סניף הפתלה בחלב-נאום אל-קסמי ורושדי אל כחיא-הקימו בסוף שנות ה-40 את "מפלגת-העם" החלבית שהיתה

בעלת אוריינטציה עיראקית. יתרת הכתלה נשארה תחת הנהגתו של שופרי אל-קוחלי, שינתה את שמה ל"מפלגה הלאומית", ופולה לעבר מצרים. עם שבתוך סוריה נגלו נטיות כלפי מדינות ערביות שונות, שימשה היא עצמה משך תקופות שונות נושא לתכניות סיפוח או איחוד של שכנותיה כגון: תכנית "הסהר הפורה" של גורי סעיד ותכנית "סוריה-רבה" של עבדאללה בראשית שנות ה-40. אין תימה אפוא שכאשר נעשתה סוריה ריפובליקה עצמאית ב-1946 היתה זו למעשה מסגרת פוליטית ריבונית ללא קהילה פוליטית מגובשת וללא חברה מלוכדת. הנסיונות להקים ישות סורית עשו באושים ואילו ההתפתחות הפוליטית-חברתית במשך כמאה שנות המודרניזציה לא העלו ארוכה לפיצול ולניגודים העדתיים, אזוריים ומעמדיים שבקרב האוכלוסיה.

הדגמה חלקית לאופי ההטרונגי של האוכלוסיה כמו גם של העלית הסורית נוכל להפיק מתיאור של חברי הפרלמנט הסורי ב-1947. כך מתאר חביב כחאלה, אחד מחברי הפרלמנט, את עמיתיו: "אני מתבונן סביבי ואיני רואה אלא צרור של ניגודים... אנשים שאין דבר המאחד אותם, שאינם שותפים לשום עקרון... היו בהם בורים, והיו בהם אנשי עט דגולים, היו שדיברו רק כורדית או ארמנית והיו שדיברו רק תורכית, קצתם חבשו תרבוש וקצתם כפיה".⁸

1

התנאים הבסיסיים להקמת ישות סורית נוצרו עם סיום המנדט הצרפתי ואיחודה של סוריה כחטיבה ריבונית, אך כדי להתגבר על המכשולים העצומים שבדרך להפיכת האוכלוסיה המפוצלת לקהילה פוליטית אחת זקוקה היתה סוריה לתקופה ארוכה של שלטון חזק, יציב ובעל מדיניות עקיבה. אולם, מ-1946 ועד להפיכת הבעת' במרס 1963 ידעה סוריה רק שתי תקופות קצרות כאלו: תקופת אדיב ששכלי, ותקופת האיחוד עם מצרים. בפרקי-זמן אלה אכן נעשו צעדים חשובים לקראת ייסוד חברה חדשה בסוריה, אולם תהליך זה הופר ונסוג בתקופות-הביניים חסרות-היציבות ואף הוא עצמו חסר היה אוריינטציה אחידה וקבועה. רק עם כינונו של משטר הבעת' ב-1963, ולראשונה מאז עצמאותה, זכתה סוריה, חרף המאבקים בצמרת המשטר, למידה של יציבות, עצמה ועקיבות. משטר הבעת' פעל שיטתית, מאז הקמתו, להגברת התהליך של גיבוש הקהילה הסורית, וזאת תוך כדי ניצול הישגיהם של משטרים קודמים בתחומים שונים.

בתחום יחסי-השלטון בולטת העובדה כי בתוך פחות מעשר שנים שעברו מימי ששכלי ועד תקופת האיחוד עם מצרים הצליח השלטון בסוריה לקעקע את היסודות הצנטריפוגליים באזורי ההר והפריפריה ולהקים מימשל ריכוזי חזק בדמשק. בתחום היחסים בין העדות בוטלה שיטת הייצוג העדתי לבית-הנבחרים וצומצמה האוטונומיה המשפטית והחינוכית של עדות המיעוטים. בני עדות אלו החלו ליטול חלק גדל-והולך בחיים המדיניים; גם התרחבותם של אמצעי הקשר והתקשורת למיניהם סייעה לקירוב-לבבות בין יוצאי עדות שונות. במיוחד כך הדבר לגבי הדור הצעיר, אשר

לראשונה החל לקבל ברובו הגדול חינוך לאומי אחיד. אכן, מאז תום המנדט, זכתה מערכת החינוך הממלכתית לדרגיה השונים להתרחבות רבת-ירושם ביותר. בד-בבד עם התרחבותה של רשת-החינוך הממלכתית חלה ירידה תלולה באחוזם ובמספרם של בתי-הספר הזורים והפרטיים (העדתיים). עם זאת חלה, כמובן, גם תמורה יסודית בתכנית-הלימודים של בתי-הספר: מצד אחד, נעקרו ממנה תרבות צרפת ולשונה, ומצד שני—פוחתו והודגשו בה-הלשון, ההיסטוריה והתרבות הערביות.

עוד תמורה מכרעת שפקדה את סוריה בשני העשורים האחרונים עשתה לצימצום הפער החברתי-הכלכלי בין המעמדות השונים. משך שנים אלה ידעה סוריה, לראשונה בהיסטוריה המודרנית שלה, מהפכה חברתית-מדינית של ממש. הריפורמות הקרקעיות והמשקיות השונות הרסו את הבסיס הכלכלי של השכבה המסורתית העליונה—בעלי-אחוזות, סוחרים ותעשיינים גדולים—ועירערו את מעמדה החברתי. גם כוחה המדיני-הציבורי של שכבה זו התמוטט כליל עקב פיזור המפלגות הוותיקות וכן עקב מאסרם או גלותם של מנהיגים פוליטיים מסורתיים. שכבה זו נעלמה מסוריה הן כמעמד שליט הן כעלית מדינית.

על מקומה של זו קמה עלית מדינית חדשה המונה קציני-צבא ופוליטיקאים צעירים, ברובם יוצאי ערי-שדה וכפרים וחברי מפלגות ראדיקליות-מודרניות. נסללה גם הדרך לעלייתן של השכבות העממיות—איכרים, פועלים, שכירים ואנשי אינטליגנציה. שכבות אלו הן הבסיס לקהילה מדינית סורית חדשה אשר זה ימי דור העלית השלטת מנסה לעצבה.

ז

אולם כבעבר כך גם בדור העצמאות אין באוכלוסיה המדינית תמימות-דעים רעיונית שלמה באשר לאפיה של הקהילה החדשה. נקודות המחלוקת העיקריות נסבו שוב על הנושאים סוריה והאיחוד הערבי, הצביון הלאומי-התרבותי של החברה והזיקה בין דת ומדינה בסוריה, וכן שאלת הריפורמה הסוציו-כלכלית. בראשית שנות ה-50, כבשנות ה-30, שוב התחרו שתי תפיסות מרכזיות על ההשפעה בדור הצעיר: מצד אחד, התפיסה של ישות סורית תילונית ועצמאית, שאותה נשאו שוב אנשי המפלגה-הסורית-הלאומית; מצד שני, התפיסה של אחדות ערבית כוללת ושל לאומיות ערבית שאינה נטולה זיקה מוסלמית, שהיתה מונחת ביסוד מצעה של מפלגת הבעת'. שתי מפלגות אלו הסכימו, פחות או יותר, על הצורך בריפורמה בחברה הסורית. תפיסה שלישית שקנתה לה אחיזה באינטליגנציה הצעירה, בעיקר החל מאמצע שנות ה-50, היתה זו של המפלגה הקומוניסטית הסורית, שציידה בישות סורית נפרדת וחילונית ודגלה במהפכה סוציאליסטית בחברה.

אדיב ששכלי, השליט הסורי הראשון שניסה לגבש קהילה מדינית חדשה בסוריה העצמאית, הושפע כנראה במידה ניכרת מרעיונות המפלגה הסורית-הלאומית. הוא היה נתון גם להשפעת אפרם חוראני, מנהיג המפלגה הערבית-הסוציאליסטית.

שבסוף 1953 התמוגה עם הבעת'. כך, למשל, בסוגיה של סוריה והעולם הערבי נקט ששפלי את קו המפלגה הסורית: הוא פעל לביצור עצמאותה של סוריה ולהדגשת מקומה המיוחד בעולם הערבי, אולם בד-בבד עם זאת הבלית ששפלי את אפיייה הערבי והמוסלמי של המדינה—בדומה למגמות שרווחו בקרב המפלגות הלאומיות המסורתיות ואצל חוגים בבעת'. ששפלי נקט מדיניות נמרצת וחלוצית של שיערוב המערכת החינוכית והחיים הציבוריים, מדיניות שפגעה קשות בכמה עדות מיעוטים והצטיינה בסממנים מוסלמיים בולטים. למשל, טיוטת החוקה הסורית מ-1950 כללה את המשפט הבא: "היות רוב האוכלוסיה בסוריה משתייך לדת האסלאם, המדינה מכריזה על דבקותה באסלאם ובאידיאלים שלו". רק בעקבות לחץ מצד חוגים נוצרים ומוסלמים ליברליים הושגה פשרה, ובנוסח הסופי של החוקה הופיע הסעיף המצהיר כי האסלאם הוא דתו של נשיא המדינה.

לאחר סילוקו של ששפלי נמשך המאבק בין האידיאולוגיות של הבעת', של המפלגה הסורית-הלאומית ושל הקומוניסטים על השפעה בחוגי האינטליגנציה הצעירה וגם במוקד-הכוח החדש בסוריה—הקצונה הצבאית. מפלגת הבעת', שנחלה נצחון חשוב בבחירות לפרלמנט ב-1954, הצליחה ב-1955 לגבור על יריבתה הראשית, המפלגה הסורית-הלאומית, בהתמודדות על משרות-מפתח בצבא. הקצין הבעתי עדנאן אל-מאלכי, סגן-הרמטכ"ל, הביא לידי הרחקתו של הקצין העלאוי ע'סאן ג'דיד, שהיה ממנהיגי המפלגה הסורית בצבא; ולאחר שנרצח אל-מאלכי בידי חבר המפלגה הסורית נערך מצוד גדול על חברי המפלגה בצבא ומחוצה לו. המפלגה הוצאה אל מחוץ לחוק וכמעט חדלה מפעול בסוריה, אולם רעיונותיה לא נשכחו.

בשלב הבא, ב-1958—1957, נאבקה הבעת' עם יריבתה השניה, המפלגה הקומוניסטית, שקנתה לה השפעה רבה באינטליגנציה ובקצונה הצעירה (למשל, אוהד המפלגה עפיף אל-בוזי מונה ב-1957 רמטכ"ל של צבא סוריה). גם הפעם הצליחה המגמה הפן-ערבית לגבור על המגמה הסורית-הבדלנית: בעזרת המפלגות הלאומיות הוותיקות הוליד הבעת' את סוריה לאיחוד עם מצרים. המפלגה הקומוניסטית הוצאה אל מחוץ לחוק ונרדפה, אולם גם רעיונותיה שלה לא נשכחו. כמה מרעיונות אלה, כמו אחדים מרעיונותיה של המפלגה הלאומית-הסורית, אומצו בתקופת האיחוד עם מצרים על-ידי מספר הולך ורוב של פוליטיקאים וקצינים צעירים; הבולט בין הקצינים הללו היו הגנרל צלאח ג'דיד (אחיו של ע'סאן ג'דיד), שנעשה, כידוע, מנהיג הבעת' ושליט סוריה במחצית השניה של שנות ה-60 ואולי יותר מכל שליט שקדם לו עשה לעיצוב הקהילה המדינית של סוריה.

ח

בדומה לששפלי, הושפע צלאח ג'דיד, כנראה, מן התפיסות של המפלגה הלאומית-הסורית ומפלגת-הבעת' כאחת. אולם בניגוד לששפלי, הושפע ג'דיד, וודאי גם כמה מעמיתיו בצמרת השלטון עמו, גם מתפיסת-העולם הקומוניסטית או המארקסיסטית. ואכן, נראה כי לראשונה בתולדות סוריה נקט משטר הבעת' קו חדש שבכמה תחומים

הוא קרוב יותר לתפיסה של המפלגה הסורית-הלאומית ולהשקפת-עולמה של המפלגה הקומוניסטית מאשר לרעיונותיה של מפלגת הבעת' הוותיקה. קו חדש זה נקט לא רק משום שתאם את העמדות המדיניות-האידיאולוגיות של ראשי המשטר; במידה רבה הוגשם גם בגלל האינטרסים השלטוניים של ראשי המשטר והוכתב על-ידי מוצאם המעמדי-הכפרי והעדתי-העלאוי.

ראשית, יש לציין כי לעומת מפלגת-הבעת' הוותיקה, שפירשה את הסוציאליזם במובנים של צדק סוציאלי, אטאטיזם ולאומיות ערבית ונתנה לו אופי מתון (בדומה למשטר ששכלי), ראה משטר הבעת' של ג'דיד את הסוציאליזם במובנים מדעיים-מארקסיסטיים של מאבק "המעמדות העמלים" ובעלות העם על אמצעי הייצור.¹⁰ ואכן, בניגוד למפלגת הבעת' וששכלי, שנשענו בעיקר על האינטליגנציה ועל המעמד הבינוני העירוני החדש, הרי משטר הבעת' החדש מסתייג מחוגים אלה ומעדיף את "המעמדות העמלים", ובעיקר הפלאחים, שאליהם משתייכים רוב ראשי המשטר עצמם.

גם במגמה מדינית-רעיונית חשובה אחרת היו ראשיו של משטר הבעת' מושפעים ממוצאם העדתי-העלאוי וקרובים למפלגה הסורית-הלאומית ולקומוניסטים יותר מאשר לבעת' הוותיקה. הפוונה היא להעדפת ייחודה הטריטוריאלי-הסורי של המדינה על-פני המגמה הפן-ערבית המסורתית של התנועה הלאומית ושל הבעת'. לכאורה, דוגל משטר הבעת' באחדות כל-ערבית ומצהיר כי חבל-הארץ הסורי הוא חלק מן המולדת הערבית וכי העם הערבי בחבל הסורי הוא חלק מן האומה הערבית. למעשה, נקט משטר זה מאז קומו קו עצמאי ביותר במדיניות הבין-ערבית, לעתים עד כדי התרסה נגד מנהיגותה של מצרים והסתכנות בבידודה של סוריה מיתר המדינות הערביות. כמו ששכלי בומנו, העדיפו ראשי המשטר את עיצוב משטרה המדינית-החברתית של סוריה על השגת האחדות הערבית המקווה. הם הדגישו את ייחודה כמדינה מתקדמת ומהפכנית יותר משאר המדינות הערביות.

אף בשאלה הקריטית של יחסי דת ומדינה אימץ לו משטרו של ג'דיד את ההשקפות החילוניות של הסורים-הלאומיים ושל הקומוניסטים ולא את אלו של מפלגת הבעת' הוותיקה. ואמנם, אף שנקט משטרו של ג'דיד מדיניות תקיפה של שיערוב מערכת-החינוך והחיים הציבוריים כמו בתקופות ששכלי והאיחוד עם מצרים ואף יותר, הרי לראשונה בתולדות סוריה פעל משטר זה להפרדת האסלאם מן הערבאות והדת מן המדינה.

המגמה החילונית של משטר ג'דיד, שהיתה אולי החלוצית והנועזת ביותר בכל המשטרים הערבים "המתקדמים" באיזור, נבעה כמובן גם ממוצאם העדתי של ראשי המשטר ומנטייתם לטשטש את הגורם הכיתתי-הדתית המצביע על ההבדל בינם ובין אוכלוסיית-הרוב המוסלמית-הסונית. מדיניות זו, שפגעה הן בעדת-הרוב הסונית והן בעדות הנוצריות, קיבלה ביטוי פורמלי בתחוקה הסורית מ-1969 בהשמטת הסעיף הקובע כי דתו של נשיא הרפובליקה היא דת האסלאם. סעיף זה הופיע בתחוקות של 1930 ו-1950, נעדר מתחוקת הריפובליקה-הערבית-המאוחדת, אך

חזר והופיע בתחוקה הזמנית של סוריה מ-1964. אולם בתחוקת סוריה ממאי 1969, תחת משטרו של ג'ידיד, הושמט סעיף זה לגמרי ונותר המשפט הסתמי לאמור: "חכמת-המשפט המוסלמית היא מקור ראשי לחקיקה". הבדל אחר בין תחוקת 1969 והתחוקות של 1950 ו-1964 הוא בנוסח השבועה של נשיא המדינה ושל חברי מועצת-העם (או "המועצה הלאומית", על-פי תחוקת 1964) המוגדר כ"מוסד השלטון העליון במדינה". לעומת הנוסח "אני נשבע באללה אכבר" בתחוקות של 1950 ו-1964, מופיע בתחוקת 1969 הנוסח "אני נשבע בכבודי ובאמונתי" (סעיפים 52, 60).²¹

ט

נראה הדבר כי משטרו של ג'ידיד שאף לגבש בסוריה קהילה מדינית חדשה שתהיה מבוססת על ארבע אבני-יסוד: ערבאות, סוריות, סוציאליזם וחילוניות. מכל היסודות הללו ערכי התרבות והלאומיות הערבית הם אולי המוצקים ביותר, לפי שהם נחלת רוב-רובה של האוכלוסיה, להוציא את הכורדים שבגזירה, את הארמנים וחוגים נוצרים קאתוליים. מכנה-משותף גוסף לרוב האוכלוסיה הוא רגש הזהות הטריטורי-ריאלית-הסורית, הנובע מן ההרגל של חיי-צוות במסגרת המדינית של סוריה, הקיימת זה כשני דורות. רגש זה, שטופח על-ידי ששפלי ומשטר הבעת', התרחב ללא ספק והתחזק גם כתוצאה ממשלוננו של האיחוד עם מצרים, ובעקבות מותו של עבד אל-נאצר.

לעומת זאת, שני היסודות האחרים שהיו מצויים ברעיון הקהילה הסורית של ג'ידיד—סוציאליזם, ובעיקר חילוניות—היו מקור לתסיסה נגד המשטר בחוגים שונים באוכלוסיה ומכשול לגיבוש הישות הסורית.

ידוע, למשל, כי חוגים לא קטנים בין מעמדות-הביניים העירוניים המסורתיים—בעלי-מלאכה, סוחרים וכלי-קודש—עוינים את האופי הסוציאליסטי-החילוני של חיי החברה והכלכלה. הללו התנגדו למשטרו של ג'ידיד אף שהוא ראה בהם חלק משכבות העמלים; חלקם אף אורגנו מטעמו בארגונים מקצועיים של בעלי-מלאכה, חנוונים וכיו"ב וחלקם הורשו להמשיך באין מפריע בפעילות כלכלית פרטית. הזדהותם הרעיונית-החברתית של חוגים אלה קרובה יותר למערכת של קשרי-הגאמנות המוסלמים-האורתודוקסיים והשמרניים של המשטר הישן. קצתם קשורים היו קשרי-חברה, כלכלה או פוליטיקה לעלית המדינית הוותיקה; רבים מהם הושפעו, ועודם מושפעים, על-ידי העולמא ו"האחים המוסלמים".

ואכן, בשנים 67—1964, לאחר עליית הבעת' לשלטון, נערכו בערים שונות בסוריה הפגנות ושבתות גדולות של סוחרים וכלי-קודש מוסלמיים נגד המדיניות החילונית של המשטר. בהפגנות שאורגנו על-ידי עולמא נשמעו קריאות נגד הבעת' "חסר-אלוהים" והושמעו סיסמות כגון: "אללה אכבר, או אסלאם—או בעת'". בכמה מן ההפגנות או המחאות של החוגים המוסלמיים נטלו חלק פעיל גם ראשי הפהונה הנוצרית. הם מחו נגד הנטיות האנטי-נוצריות של המשטר, שהתבטאו בהלאמת

החינוך העדתי ובצימצום לימודי הדת וכן בהתערבות בעניינים הפנימיים של העדות.¹²

תופעות אלו היה בהן כדי להצביע על התפתחותה של מגמה חסרת-תקדים בתולדות סוריה המודרנית, והיא: שיתוף-פעולה בין חוגי-דת מוסלמיים ונוצריים נגד המדיניות החילונית של משטר ג'דיד. אפשר היה אולי להבחין במגמה דומה גם אצל מוסלמים ונוצרים מחוגים אחרים. אין הכוונה רק לחוגי העלית המדינית הוותיקה ולמנהיגות המפלגות הלאומיות, שנפגעו קשה מן הריפורמות של המשטר, אלא גם למוסלמים ונוצרים מחוגי המעמד הבינוני העירוני החדש—אינטליגנציה ובורגנות זעירה—שנדחקו ממרכזי החיים הפוליטיים על-ידי השליטים החדשים, יוצאי ערי-השדה והכפרים.

יתר על כן, יש סברה שחוגים נרחבים באוכלוסיה הסורית—עירוניים וכפריים כאחד, גם סונים, גם נוצרים, גם דרוזים ואחרים—חשים רגשות מרירות וועם נגד דבר הנראה להם בבחינת השתלטות של בני העדה העלאוית על מוסדות השלטון במדינה, אגב נישולם של בני יתר העדות מעמדותיהם. בולטת ביותר, לדעת חוגים אלה, ההתקבצות העדתית ("תפתיל טאיפי") של עלאויים בצבא, לה היה צלאח ג'דיד אחראי בעיקר.

י

אין ספק שחסרונות משטרו של ג'דיד נהירים היו לגנרל חאפט' אסד כאשר עלה לשלטון בסוריה בנובמבר 1970, לאחר שהדיח את בן-עדתו צלאח ג'דיד. אחד הצעדים הראשונים שנקט אסד בענייני-פנים הצביע על שינוי בעמדתו של המשטר כלפי מקומו של האסלאם בסוריה. אף כי אסד עצמו נבחר נשיא סוריה על-פי התחוקה המתוקנת שממנה הושמט "הסעיף המוסלמי" בקשר לנשיא המדינה, בכל-זאת החזיר לתחוקה את הנוסח המסורתי של שבועת הנשיא ב"אללה אכבר". בראיון לעתון לבנוני ציין אסד שהוא מאמין באללה ורואה באסלאם דת של אהבה וצדק; וכי הוא שומר על מצוות הדת ומקווה לקיים באחד הימים את מצוות החג' (עליה-לרגל).¹³ בהודמנויות שונות אכן השתתף נשיא סוריה (בן כת העלאויים שססתה מן האסלאם) בתפילות במסגדים ועשה מחוות של פיוס כלפי חכמי הדת המוסלמית ושאר חוגים מוסלמים-שמרניים. במקביל לכך נקט אסד צעדים, מאז עלותו לשלטון, לריכוך המדיניות הכלכלית הסוציאליסטית-המארקסיסטית והעניק יתר חופש-פעולה ליזמה הפרטית במגמה לפייס את שכבות-הבינוניים של סוחרים ותעשיינים קטנים.¹⁴

תוך שפעל לשינוי שתיים מתפיסות-היסוד הלא-פופולאריות של משטר ג'דיד—החילוניות והסוציאליזם המארקסיסטי—לא זו אסד משתי תפיסות-היסוד האחרות של משטר הבעת' החדש, כלומר הערבאות והסוריות. גם בנושאים אלה גישתו של השליט הסורי החדש פראגמטית וגמישה יותר משל קודמו. מאז עלה לשלטון לא חדל אסד מלהלל את רעיון האחדות הערבית ואף עשה צעד מעשי להגשמתו של

רעיון זה, כאשר הקים באפריל 1971, יחד עם מצרים ולוב, את סדרציית הריפובליקות הערביות. אולם בד בבד עם זאת המשיך נשיא סוריה בנקיטת מדיניות בין-ערבית עצמאית ומאוזנת, תוך כדי חיזוק קשריה של סוריה למדינות ערביות "בלתי-מתקדמות" כמו סעודיה, ירדן ולבנון. בעודו מדגיש את ייחודה של ארצו בעולם הערבי, פועל אסד גם לגיבוש האחדות הלאומית בסוריה; ובמסגרת פעולה זו הקים לאחרונה את "החזית הלאומית המתקדמת" (אל-ג'בהה אל-וטניה אל-תקדמיה), המאגדת בתוכה מפלגות וקבוצות לאומיות וסוציאליסטיות ומונהגת על-ידי מפלגת הבעת'¹⁶.

יא

לסיכום אפשר לומר כי משך הדור האחרון הוקם בסוריה, לראשונה מזה מאות-שנים, מרכז שלטוני חזק שהצליח להתגבר על הנטיות הצנטריפוגליות והאוטונומיות של קבוצות חברתיות שונות וגם להשיג מידה רבה של מרות על כל האוכלוסיה. בוטל הפיצול הבינאזורי וצומצם הפער בין-המעמדות, חזוקה הנאמנות לערכים תרבותיים-לאומיים ערביים וגברה תחושת ההזדהות הטריטוריאלית הסורית בקרב החושבים. המהפכה החברתית-המדינית ותנופת הפיתוח הכלכלי בעשור האחרון תרמו במידה ניכרת לקידום חברתי-כלכלי של השכבות העממיות, הס'לאחים והפועלים, והפכו אותם, לצד המשכילים, לבסיס פוטנציאלי לחברה מגובשת, גרעין לקהילה מדינית סורית.

אולם, הדרך לגיבוש האוכלוסיה בסוריה לחברה אחת עודה ארוכה וזרועה מכשולים רבים. עדיין המסגרות החברתיות המסורתיות של המשפחה המורחבת, השבט או העדה חזקות בחלק ניכר מן האוכלוסיה הכפרית והעירונית ומפריעות לליכוד החברה. לא נעלמו הניגודים בין הכפר לעיר, והוא הדין בניגודים בין המעמדות; במעמדות-הביניים העירוניים-המסורתיים אפשר להבחין ברגשות מרירות וקיפוח כלפי השכבות הנמוכות של פ'לאחים ופועלים. יתר על כן: הסולידאריות העדתית והקייטוב בין העדות לא נחלשו אלא הוחרפו בקרב קבוצות ניפרות של נוצרים, דרוזים, ובעיקר מוסלמים-סונים. לראשונה מאז קמה סוריה העצמאית מורגשים, כנראה, גם בחוגי הרוב המוסלמי-הסוני סולידאריות עדתית ורגש של מחאה דתית נוכח השתלטות היסוד העדתי-העלאוי על מרכזי-הכוח במדינה.

זה שנתיים, כאמור, פועל נשיאה החדש של סוריה, האפט' אל-אסד, בהתמדה לסילוק הניגודים והמתחים הישנים והחדשים באוכלוסיה ולזירון התהליך של הקמת חברה חדשה, מלוכדת סביב רעיון הישות הערבית-הסורית. על אף מוצאו העדתי העלאוי, מצויד נשיא סוריה בסגולות הדרושות להגשמת משימה היסטורית זו; העימות עם ישראל והאיום על בטחונה של סוריה מדרום מסייעים, כנראה, לאסד במלאכתו.

הערות

- Great Britain, Public Record Office F.O. 195/2255, Jerusalem, 10¹
August, 1907
- ² יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית 1918—1929, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור-לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1970, ע"ע 26 וגו'.
- ³ סאטע אל-חצרי, יום מיצולון, ביירות, 1947, עמ' 83.
- ⁴ שם, עמ' 77.
- A. H. Hourani, *Syria and Lebanon*, London, 1946, pp. 93—95⁶
- League of Nations, Permanent Mandates Commission, 27th Session⁷
(1935)
- A. H. Hourani, *Minorities in the Arab World*, London, 1947, p. 77⁷
- P. Seale, *The Struggle for Syria*, London, 1965, p. 32 מצוטט אצל
- Rizkallah Hilan, *Culture et développement en Syrie*, Paris, 1969, pp.⁸
286 ff.
- ¹⁰ רבקה ידלון, "האידיאולוגיה הניאו בעת'ית" אצל ז. גולדברג (עורך), הסוציאליזם הערבי, בית ברל, 1970, ע"ע 123 וגו'.
- ¹¹ "החוקה הסורית הזמנית 1 במאי 1969", את'ת'זרה, סוריה 3.5.69, תירגמה רחל לבני, המזרח החדש כ (1), ע"ע 67—56.
- M. Maoz & Efrat, "Internal Developments in Syria 1967", *Middle East*¹²
Record 1967, Tel.Aviv, 1971, pp. 499—550
- ¹² אל-נהאר, לבנון, 17.3.1971.
- ¹⁴ אל-היאת, לבנון, 7.12.71; ראדיו דמשק, 8.3.72.
- ¹⁵ מגילת-היסוד של "החזית" בטליעה, מצרים, אוגוסט 1972, ע"ע 146—143.

חיים רגבי: הגנול והערבי

טול אטלס בידך, סמן בעפרון את גבולות שטח-המחיה של הגמל יחיד-הדבשת, וראה זה פלא: לפניך מפת גבולותיה של ההתפשטות הערבית.

כבהיסח-הדעת יכול אדם לומר שהנה לפניו רק צירוף-מקרים מוזר. אולם באותה מידה של היסח-דעת אפשר גם להרהר שמא צירוף-מקרים מעניין זה מסמל אי-אלו עובדות הקשורות זו בזו והוא טומן בחובו שאלות קשות למדי: האמנם יש קשר בין גבולות ההשתלטות הערבית בהיסטוריה לבין מרחב גידולה של בריה משונה זו, הגמל יחיד-הדבשת? ומי קדם למי—הערבי לגמל, או שמא הגמל לערבי? מדוע, אפוא, אין גמלים אלה בארצות לא-ערביות; ומצד שני, מדוע אין ההשפעה הערבית ניכרת בארצות שלא ידעו את הגמל? הנכון הוא שהתרבות הערבית לא השתרשה בספרד משום שלא יכול הגמל להסתגל אליה? ומי תרם יותר למשנהו—הערבי לגמל, או שמא הגמל לערבי?

אמת מקובלת היא שהספרות, השירה והמוזיקה הערבית ינקו השראה מן הגמל; אך מעטים יודעים כי ההשקפה המדינית והחברתית הערבית, לרבות עקרונות המוסר של הערבים, אף הם מושרשים בגמל. מה-עוד שהערבים עצמם לא התכחשו לחשיבותה של בהמה זו בעולם-הערכים שלהם. הנה מוחמד בכבודו-ובעצמו ראה בה מופת, סמל החכמה וההשראה האלוהית; ומדי-פעם נועץ בגמליו וקיבל את החלטתם ללא הסתייגות...

הבה ננסה להיכנס לתוך עורו של נווד הרוכב על גמלו שעות על שעות, ימים על ימים, במרחבי ערבות צחיחות, מוכה בחום-השמש ממעל ובלהט החול למרגלותיו, ועם כל פסיעה שפוסעת אותה בהמה בעלת-הדבשת ראשו מונף קדימה ואילו אחריו מוסטים אחורה וכל קרביו מיטלטלים בין דפנות בטנו וגבו. לכתוב אינו יודע, וגם אילו ידע הרי רכבו מיטלטל, ולבילוי זמנו יכול הוא לעסוק רק בצורה אחת של בידור והיא הזמרה, ובהכרח זמרתו מושרשת בקצב הפסיעות של טלפי הגמל ותגודות דבשתו—קצב המושתת על חמישה תווים בעלי מיקצב קבוע, אטי ומתמיד.

אין הערבי משנה את זמרתו. היא נשארת מקוצבת כצעדי הגמל ובמסגרת שמונה או עשרה טונים שאותם אפשר לפזם בנוחות בשעת הטילטולים הנה והנה. ואמנם, תכופות חייב רוכב-הגמל לפזם פזמונים מיוחדים, במיקצב הרגיל אך בקצב מהיר יותר, וזאת כדי להמריץ את ראש-גמליו בצעדיו. ממריץ הגמל-הראש את פסיעותיו, נגררת אחריו כל השיירה ואף היא מחישה את קצב צעדיה. אשר לצליל זמרתו של הערבי הרי זה כמו גובע מקרביו, מסתלסל בגרונו ומתמלט אל החלל מבעד לאפו בקול יבבה מתמשכת-והולכת.

הגיע רוכב-הגמל למקום-החניה, שוב אינו יכול להשתחרר מן השירים שפיזם לו כל

היום בהשפעתן של תנודות בהמתן. לעת-ערב ייערכו "קומזיצים" אשר באזניו של בן-המערב ידמו כתקליט אָרֶר-נגן המנוגן בקצב אטי־להחריד ובגלל פגם טכני המהט חוזרת לחרוט שוב ושוב באותה יבבה ארוכה ומסתלסלת לאין-סוף בסילסולי מלים, בשינוי מקומה של אות, בתלייתה על קוצו של יו"ד.

השירה הערבית אף היא כדברי־הזמרה מושפעת מן הגמל, ומבחר יצירותיה איננו פואימות אפיות המשתרעות על-פני זמן ומקום, ים ויבשה, צורות ומאורעות, אלא היא דבקה בנושא אחד ובמרחב קטן ומצומצם כדמות אותם שמונה או עשרה תווי־נגינה. הואיל ונוהגי־הגמלים היו השגרירים של בני־שבטם, נושאי התרבות והקידמה, נבלעו דבריהם ושירתם גם על-ידי אותם מבני־שבטם שלא נטלו חלק במסעותיהם. עד־מהרה היתה שירה זו לסיפורת, הסיפורת למסורת, והמסורת למסכת־תרבות שבדקה בערבים והיא אחווה בהם עד עצם היום הזה.

מלה ששונתה על-ידי תוספת אות, שינוי דגש, השמטת הברה או הארכת תוויה, היא היתה עצם היצירה. מלה חדשה פה ומלה חדשה שם הפכו את השפה הערבית לאחת מן העשירות בעולם, וזאת עוד בטרם יידעו הערבים קרוא וכתוב. מילון־אוקספורד ללשון האנגלית מכיל כ־480,000 מלה, לרבות מכלול המונחים הטכניים המודרניים. ויליאם שקספיר השתמש בכלל יצירתו בכ־24,000 מלים. השפה הערבית הקלאסית, לעומת זה, כוללת כמיליון מלה בקירוב.

כאמור: ריבוי המלים, הרכבן וצורתן, מקורם בטילטולי הגמל ובסילסולי "תוויו" המוזיקליים. התוכן מעולם לא היה בעל-חשיבות. הצורה לבדה היא שקבעה, ועד היום היא המתמירת לקבוע, את איכות האפיקה הערבית. עובדה היא שהכתב הערבי איחר לבוא בהרבה אחרי העברי, אך כאשר התגבש הכתב הערבי נרשמה בו ספרות ענפה, כתובה בשפה עשירה, באוצר מלים מגוונות, רבות־דקויות. אולם היה זה עושר שמור לרעת בעליו, שגרע הרבה מתוכן ספרותו של הערבי. הספרות הערבית יש לה קסם מיוחד שרק יודעי־ערבית יכולים להעריכו. לא לחינם אין איש מתרשם ביותר מן הקוראן ושאר יצירות־מופת ערביות בתרגום; בתרגום, הקוראן מקפח את עיקר חנו ואונו.

עד היום מותנית הערבית, למעשה, בצליל המשפטים הרבה יותר מאשר במהותם או בהגינם. ערבי יקבל כאמת כל דבר שנאמר בצורה יפה. האמת מתגלה אצלו בשירה ובחרוזים. ביצירה הערבית לדורותיה היה הניתוח הפילוסופי, ברוב המקרים, רק משחק־מלים מחופם. מרוב מלים לא יכלו מחברים והוגי־דעות ערביים לשים לב הרבה למשמעות יצירותיהם ותכנן. שיגרת־הלשון הערבית לא היתה נחלתם של פייטנים בלבד, ומוטב לומר שהפייטן הערבי חי היה בכל שורות העם. השפעת הגמל דבקה גם באלה מן הערבים שמעודם לא התנדנדו על דבשתו. כך, למשל, פאר היצירה הערבית, סיפורי שהרזאד שב"אלף לילה ולילה", אינם אלא אוסף עצום של סיפורים קצרים של 5 או 6 צורות־יסוד שאַרכם אחיד כמעט תמיד, להוציא שינוי קל פה־ושם בנוסחה נדושה, מופרת היטב לכל.

בעיני הערבי היה הגמל חיה מופלאה. אפשר להעמיס עליו משא כבד מאד (עד מספר

טונות). אפשר להוליכו למרחקים רבים בכל תנאי מזג-האוויר. גמלים מובחרים עוברים מהלך כ-80 ק"מ ביום וברציפות משך חמישה ימי-קיץ חמים בלי לשתות אף טיפת מים אחת—ובחורף אפילו משך 20 יום. הגמל מיטיב לשאת את החום הכבד של ימי המדבר ואת קור לילותיו: דמו ממש כדם הלטאה, ובלי קושי הוא מסתגל לשינויים הקיצוניים של מזג-האוויר המדברי. חשוב אף יותר מכך הוא טעמו של הגמל במאכלים. אין הוא אנין-טעם ותפריטו מסתכם בקוצים, שיחים, עשב קמל ובכל אשר יוכל למצוא; ולפי שהוא מוצא את מזונו בעצמו, אין להקדיש לו תשומת-לב או טיפול כלשהו—הגמל "מסדר" בכוחות עצמו ואין הוא זקוק לדאגת הטבע, כי אללה שומר עליו. מה-עוד שלעומת הטיפול הזעום של הערבי בגמלו הריהו מפיק ממנו שפע טובה: את חלב הנאקה ישתה, את בשרו יאכל, מעצמותיו יעשה קישוטים, מעורו ושערור כסות חמה, מצואתו דלק, וממיר-רגליו תמיסה להברקת שערותיו. יתר על כן: בעת סופות-חול הגמל משתטח על הארץ, פושט צווארו, ושל-א-במתכוון הוא מספק לבעליו מחסה מפני הסופה. אכן, חיה מופלאה.

בתקופת הייחום נוהג הגמל להשתולל, לירוק, לנשוך ולבעוט, ובסך-הכל הריהו סכנה לכל הקרובים אליו. לעומת זה, בימים-כתיקנם הגמל שקט, אך עם זאת הוא נוקשה מאד ומופלב בטיפשותו. הריהו הסכל בכל בהמת השדה והרכיבה, וטיפשותו הקיצונית חוללה התנגשויות חמורות בינו לבין מוביליו ויצרה אותם יחסים מיוחדים שבמרוצת הדורות השפיעו לא רק על מנהג המובילים בגמליהם אלא אף על מנהגיהם בינם לבין חבריהם.

לא די שאין הגמל מבין לכוונת רוכבו אלא שגם אין לו שום יחס כלפיו, ולעתים אינו שם לב כלל או אף אינו יודע אם אמנם מישוהו רוכב עליו. מאז החל בפסיעותיו ימשיך הגמל בדרכו צעד-צעד בקו ישר, וזאת פשוט משום שאינו מעלה על דעתו שמא כדאי לפנות ימינה או שמאלה; אך עקב קוץ או שיח שנתגלה קרוב אליו, ממש מתחת לחטמו, יעצור הגמל בהילוכו, יאכל ככל שיוכל, ולאחר-מכן הוא עלול לשנות את כיוונו הקודם וודאי ימשיך עתה בכיוון זה משום שלא יעלה בדעתו החלושה שמא שומה עליו לחזור לנתיבו הקודם.

אין הגמל מגלה יחס של רעות לאדם, ולו גם ממעמד נחות, בדומה לסוס. אדרבה: הואיל ואין בו בגמל עננה כלשהי לא כלפי אדונו ולא כלפי סביבתו אי-אפשר להשוותו לסוס, לפיל, או לכלב, חיות שעקב ביות ממושך למדו לדעת לא רק ששיתוף-פעולה עם האדם מועיל הוא אלא שגם ידידותו נעימה, וכך "הבינו" לנפשו וקשרו אתו קשרי-ידידות כנים ונאמנים. הגמל, כנגד זאת, אף שטבעו שלו ואפיו הסביל במיוחד מתאים ביותר לשרת את האדם, אין לבייתו בשום-פנים-ואופן. אין הוא מתקשר אל האדם. אין הוא מגלה רצון לרכוש את הרגליו, ואין הוא מסוגל להבין את הנדרש ממנו. סבלנותו ושלוותו בלבד מאפשרות את ניצולו, ומסיבות אלו

אין הוא מוגדר כפראי אף שנשאר תמיד חית-בר.

טיפשותו של הגמל ואי-יכולתו להסתגל לדרישות אדוניהם ולמרותם לימדו את הערבים אי-זו הדרך בה יש לטפל בו. הם נוכחו לדעת שרק מכות יכולות להביא

את הגמל לסדר; שרק מלקות אכזריות ביותר יכולות ללמדו מי אדוניו; אלא שבגלל זכרונו הלקוי של הגמל נאלץ רועה-הגמלים או מובילם להפגין את כוחו מדייפעם ובתדירות רבה, יומיומית כמעט, על-מנת להזכיר לגמל מי אדוניו, מי השולט ומי הנשלט; רק אז יציית לו הגמל. מאחר שאין הגמל זקוק לתשומת-לב, הרי דאגתו המעשית העיקרית של מוביל-הגמלים היא להפגין את כוחו כראיה להצדקת מרותו. כיון שהשיג את מטרת ההפגנה, שוב אין מוביל-הגמלים יודע דאגה. מצד אחד, יציית הגמל לאדוניו וישרתו, ומצד שני ידאג בעצמו לכל צרכיו הצנועים. לאחר שספג הגמל מכות נאמנות ינהג אפוא כראוי אפילו מהלך מאות קילומטרים בלי שיהיה בעליו צריך להקדיש לו טיפול נוסף כלשהו.

הדרך האמורה של סידור-עניינים נטבעה עמוק בקרב הערבים, במישור האישי והקיבוצי כאחד. הן בחיי הפרט הן בחיי הציבור, דחף ראשון הוא לערבים להפגין כוח, ולו גם אכזרי ביותר, ולמעשה כך הם ומנהיגיהם נוהגים בלי נקיפות-מצפון או דאגות יתירות. כמנהג ראש-השיירה בגמליו, כך מנהג אב-המשפחה באשתו וילדיו. וכאשר יעשה ראש-המשפחה כן יעשו גם ראשי-מדינה, וכמוהם כל השואפים למנהיגות. בחברות שהתגבשו במסגרת התרבות הערבית-המוסלמית אין השליטים נוהגים אפוא לדאוג לציבור, אף לא פיתחו רגש כלפיו ולא לנוקמים או לפליטים שבתוכו. כאשר הוחזרו חיילים מצרים מן השבי הישראלי, למשל, לא בפרחים נתקבלו בשום לארצם, לא בחמימות אף לא בקרירות, אלא במכות נמרצות מידי צוות בריונים שזומן במיוחד לכך. אין זה מקרה בלתי-אפייני. מטרת המכות היתה להזכיר לחוזרים את שפל-מעמדם ואת מורא מפקדיהם. הפגנת-כוח לראנה משיגה את שלה במדיניות-פנים, ובעיני העם הרי ממילא ההבדל היחיד בין השליט לנשלט הוא זה שהנשלט רק שואף למנהיגות ואילו השליט נוגס בה או אוכל ממנה בכל-פה. ולבד

מזה, ממילא הצדק נופל בידי השוחד; הרכוש, בידי החסד; והחיים, ביד הגורל.

הגמל, כאמור, לא בורך בזכרון חזק אף לא בתבונה רבה—אך עם זאת הוא ממקד את העלבונות וההשפלות שספג ממוביליו לשנאה עזה הבאה על פורקנה בכל הודמנות הנראית לו נאותה. או-אז ישך הגמל את מוביליו, יבעט בהם ויירק עליהם—ובתקופת-ההתייחסות יעשה מסוכן עוד יותר. נודעו מקרים בהם קטעו גמלים את ידיהם של מובילים ותלשו את אזניהם, ופה-ושם גם הרגום. ככה נוצר מעין מעגל סגור: השתוללותם של הגמלים הוסיפה לאכזריותם של מוביליהם, וככל שגברה זו והלכה כך הצטבר מישקע השנאה בקרב הגמלים, שנאה שדיפויה חייב את המוביל לחזור ולהפגין את כוחו ביתר-שאת. כך הוחדרה בערבי מערכת המושגים של כוח והפגנת-כוח כסדר עליון יחיד. חכמי האסלאם, למשל, מעולם לא ניסו לקבוע הבחנות בין טוב מוחלט ורע מוחלט. בכל כרכי ההגות הערבית אין תורה של מוסר-כליות. התורה שבעל-פה הנהוגה בקרב הערבים אינה מכירה במושג של נקיפת-מצפון. נהפוך הוא: מוחמד עצמו ראה במצפון גורם המסוגל להשפיל את אפיו של אדם ולא לרוממו; המצפון היה מקשה על הפעלת הכלל "דין מוחמד בסיף". אף כי יש הסברים מחוכמים ומעודנים לכלל זה, הרי ביסודו של דבר תמיד

הובן לערבים פשוטו-כמשמעו ככלל המשולל זיקה מוסרית והקובע כי לעת צורך יש לערוף ראשים בלי ייסורי-מצפון.

הפילפול הערבי אף הוליך למתן עידוד לחוטא בקבעו כי אם אין איש הגון חושב מלכתחילה להיות שותף-לדבר-עבירה רשאי הוא אפילו להגיש עזרה לעברייני לפי שכך יוכל לרכוש את אהדתו ובדרך זו אפשר שלאחר-מכן ישכיל לשכנעו לחזור אל דרך-הישר.

ממילא גם לא קמו בעבר מטיפי-מוסר נועזים בקרב הערבים, ומה שלא נתקיים בהם בעבר אין לו מקורות יניקה וצמיחה אף כיום. גם האמאם (המטיף) במסגד אינו מגיד-מישרים ומוכיח-בשער. לעולם לא יזכיר מאורעות כגון הפצצות-גז המוניות שביצעו המצרים במלחמתם בתימן, שאחים לדת האסלאם הם שהיו קרבנותיהן, ובוודאי לא יזכיר את הטבח המתמשך של מיליוני כושים בלתי-מוסלמים בסודאן. כנגד זאת הוכיחה המציאות שאין דבר העשוי לקומם את הערבי יותר מפגיעה בכבודו, אך מושג זה של "כבוד" אף הוא צריך בירור. מושג-הכבוד הערבי הוא, בעיקרו, ענין של יוקרה בלבד—יוקרה של "פנים" בחברה או בציבור. הכרת-פנים, אם לשבח ואם לגנאי, היא מוקד לכלל המסגרת של היחסים האֶתניים בקרב הערבים, במידה רבה היא גרעין ערכיהם החברתיים והציבוריים. ככל הנראה, אף ייחודו זה של מושג-הכבוד הערבי, המנוער לגמרי מתפיסה של אחריות לזולת ושל תודעה ציבורית, נובע מראיית-עולמו של מוביל-הגמלים המדברי—להבדיל מזו של רועה-הצאן. אין הגמל חייב לדאוג למעון ומחסה לבהמותיו, בעוד שרועה-הצאן כל מלאכתו רק לדאוג לעדרו תדיר. עיקרה של עבודת המרעה טיפול קשה והשגחה בלתי-פוסקת, והרגלים אלה של אחריות וטיפול בחברות של רועי-צאן הפכו במשך הזמן רגש עמוק של אחריות כלפי הזולת בכלל וכלפי אלה הנתונים למרותו של הרועה בפרט. בחברות מעין אלו המנהיג נתבע להיות בראש-וראשונה בבחינת רועה מסור, נאמן ואחראי. הערבי, לעומת זה, רוצה לראות בבעל-המרות מנהיג, איש חזק וסמל לשררה אבהנית. הוא מקבל כמנהיג אף רודף-שררה המתעלל בו, בז לו, ממלל-ברבן הדואג בראש-וראשונה לצרכיו ולצרכי משפחתו. משהגיע הערבי לשררה, שוחר הוא תחילה את טובתו הפיזית-התחושנית הפרטית. הרודנות היא משאלה, שאיפה, תקוה, דרך-חיים, חכמת-חיים ומיתה חטופה בצרור אחד. קיומו של הערבי הנשלט מתנהל כמו על מישור אנושי אחר מזה שבו חי שליטו. אַמרה ערבית ישנה אומרת: "לשון שנכשלה נכרתת יחד עם הראש". לפיכך למד הנשלט לסגל את התנהגותו לזו של המנהיג, ולהפגנת-כוחו של זה הוא נענה אינסטינקטיבית בדברי הלל והערצה ובכל צורה אפשרית של הבעת-כבוד. ייהרג השליט הקודם ויבוא הרוצח לשלוט על מקומו—שוב ימחאו לו כף, יריעו לו ויהללוהו.

תוצאה ישרה מן השנאה הכבושה לשליט ומן המסורת האמורה של הלל-שווא והערצת-כזב היא החשדנות המוחלטת וחוסר-האמון התהומי לגבי כל פעולה של הזולת. הערבי מתקשה ביותר להאמין כי אדם הבא אתו במגע אינו מבקש מלכתחילה להרע לו ולפגוע בו. אי-אמון מהותי זה מחייב אצל הערבי חוסר-כנות וחוסר

אחריות לאמירת-אמת, מה-גם שמושגי-יסוד אלה במוסר הקרוי מערבי אינם תופסים מקום כלל בתרבות האסלאם.

כה רב משקלו של השקר במסכת היחסים בקרב הערבים עד שאפילו בשיחות ידידים יוצא הערבי מתוך הנחת-יסוד שבן-שיחתו משקר. עובדה זו מכתובה במידת-מה את סגנון השיחה הערבית. כאשר שני ערבים פוגשים זה בזה מתחילה פרשה ארוכה של ברכות ושל חקירה לשלום בני-בית קרובים ורחוקים, ושל מיני רכוש המעניינים אותו על-הרוב כמושאים פוטנציאליים לחמס וגזל. חברו משיב בזהירות נצורת-לשון וממלא פיו תשבחות לאל. כתום שלב זה מתחיל אחד מן השננים בהצהרות ובשבועות אין-קץ המתמרות להבטיח את אמיתות דבריו. הצהרות ושבועות אלו אינן עומדות בשום יחס לתכנם ומהותם של הדברים שאותם אמנם יבקש לומר.

מנהגים אלה קונים להם משמעות מחרידה כשהערבי נתקל בצורה חריפה בפעילות של בני תרבות אחרת, ואין לכך הוכחה קטלנית יותר מדברים שהתרחשו במלחמות שאסרו הערבים על ישראל. מפקדי-גדודים מצריים שהובסו כליל ומיהרו לברוח ברכבם הפרטי לעורף דיוחו לממונים עליהם על נצחונות מזהירים ועל התקדמות חייליהם לעבר תל-אביב. כאשר נשמד חיל-האוויר של גמאל עבד אל-נאצר בבסיסו בעומק מצרים ובסיני כבר התמוטט צבאו ועמד בפני חורבן גמור האיץ השליט המצרי באחיו חוסיין, מלך רבת-עמון, להצטרף לקרב ועודדו לזכות בלי מאמץ בחלק מפירות הנצחון, אף גם בישר לו כי אכן עומדים צבאות מצרים על סף נצחונם המכריע.

השקר, הגוזמה והבדיה באים על ביטויים בכל שטחי החיים הערביים. לפיכך תיאום-פעולה צבאי, כלכלי, תעשייתי או אזרחי בקרב הערבים בני מדינות שונות הוא אבסורד שדינו נחרץ לכשלון מראש. בן-המערב נהנה למקרא הגוזמות של "אלף לילה ולילה", ובעיניו סיפורים אלה הם מקור בידור כמו סיפורי הברון מינכהאוזן; לא יעלה על דעתו שסיפורים אלה אינם אלא נתח מן ההווי הקבוע של בני התרבות הערבית ומנת-חלקם יום-יום. הסוחר המסתפק בשליש מן המחיר שדרש בתחילה, המשרת המביא אלפי אמתלות לכך שלא ביצע את תפקידו, המדען שנבדה תוצאות לניסוייו כדי לא לגרום עגמת-נפש לאלה שמימנו את מחקרם—כל אלה שייכים להווי המקובל בקרב הערבים.

חכמי הערבים הבינו היטב את נפש עמם וציינו כי השנאה היא, למעשה, תכונה חשובה הטמונה בכל בני-אנוש, טבעית וחיונית. מוחמד הגדיר את בני-עמו כאויבים זה לזה; תבונתו הפוליטית והדתית התבטאה בכך שאסף שנאה, ריכוז אותה באפיק אחד, והוציאה החוצה אל מעבר לגבול המדבר. מאז ועד היום מגסים מנהיגי הערבים ללכת אף הם בדרך זו; והגם שלא זכו בכושר הביטוי המליצי והקולע כמותו, יודעים הם שאין לדובב ערבי אלא בטיפוח חשד ושנאה לנכרי ובמתן ביטוי בלשון-המליצה ליסודות אפלים אלה.

גם מושג האהבה אצל הערבי מצדיק ברור בפני עצמו. המלה הערבית לאהבה היא "חוב", ובדומה למלים ערביות אחרות גם היא מסתעפת למשפחה גדולה. אל-גזאלי, מגדולי החכמה הערבית בימי-הביניים, נדרש לענין זה וקבע ככלל ש"חוב" משמעו

זיקה לטובת-הגאה. ניתוחו ארוך ומסובך ולא כאן המקום להיכנס לפרטיו, אך דיינו שנאמר כי את אהבת הרכוש והאהבה לילדים סיוג יחד כקבוצות-משנה של סיווג מקיף יותר הנושא את השם הקיבוצי "אהבת העושר". ואילו את האהבה כמושג מופשט סיוג אל-גזאלי בשתי קבוצות שונות: הראשונה "אהבת הזולת שממנה ניתן להפיק תועלת כלשהי", והשנייה "הערצה כללית של עשירים, חזקים וחכמים באשר הם המקור הברור ממנו אפשר לקוות לזכות בעושר, בהגנה, או בחכמה".

הערבי רואה בילדים יתרת-זכות במאזן הרכוש, לעולם לא חובה. ילד שהוא בגדר מיטרד מוטב להפקירו לגמרי. מקרים בהם אביון ערבי פוצע במתכוון את ילדיו כדי להכמיר את רחמי הציבור ועקב כך להגדיל את הכנסותיו מופרים לכל עובד סוציאלי. ידוע פחות מנהג שהיה מקובל אצל קבצנים מקצועיים שהיו מכניסים דבורה בקליפת-אגוז ומצמידים אותה לאוזן ילדיהם הפעוטים; הצריחות המחרידות שבקעו עקב מעשה-זוועה זה גועדו רק להגביר במעט את רחמי הציבור ואת תרומותיו. התנהגות זו של עידוד רגש-הרחמים אצל הזולת על-ידי סבל ממשי ביותר אצל בן-החסות אפיינית הן לתרבות הערבית כולה והן לצורה בה מושלים ערביים מכלכלים את ענייניהם. הרעבתם והפקרתם של פליטי ארץ-ישראל על-ידי ממשלות ערביות הן דוגמה מובהקת בהיקף רחב לאין-ערוך יותר לאותו מעשה-נבלה בדבורה שבקליפת-אגוז. זוועות מחנות-הפליטים שבהן פגשו הישראלים אחרי מלחמת-סיני, וביתר-שאת אחרי מלחמת-1967, הן פרשה של סיאוב ברוטאלי אשר מידותיו עוברות את גבול ההגיון המקובל. על הפליטים הערבים ברצועת-עזה נאסר בזמנו למעשה לעזוב את מקום מגוריהם. המבנה המינהלי שהרכיבו שם המצרים מטרתו העיקרית היתה למנוע מן הפליטים כל אפשרות להיחלץ ממקום-יישובם ולמצוא פרנסה בכבוד. מטרת מעשה זה של הפקרת רבבות והחזקתם במצב של תת-תזונה וסבל בל-יתואר לא היתה אלא להתחזק בקלף פוליטי גוסף באותו משחק-קלפים שתכליתו האמיתית השמדת ישראל. אפילו אותן מנות-מוזן עלובות שהקציבו ארגונים בינלאומיים לפליטים נהגו רבי המימשל המצרי לחלק בעצמם; את חלקן הגדול שילשלו לכיסיהם, וחלקן הנותר התחלק בין פקידים וזוטרים ובין מקבלי מנות-הרעב. קנה-המידה של מעשי-שחיתות כגון אלה גדול היה מכדי להיות רעיונו של מושל מקומי בלבד. אין ספק כי שיטה זו וגניבות אלו זכו לעידוד בדרג פוליטי גבוה יותר.

עובדות אלו יש להן משמעות רחבה ביותר כשאנו מנסים להבין את מערך היחסים בין בני התרבות הערבית לבני התרבות המערבית. הערבי לא די שהוא דורש תמורה מלאה על אהבתו אלא אף מעמיד את התמורה כתנאי. יוצא מזה שהוא מצפה גם לתמורה מלאה על שנאתו, ואין הוא מסוגל לתפוס מדוע אדם השנוא עליו אינו שונא אותו בתמורה ואינו משכים להרגו. אפשרות קיומה של מערכת-ערכים המושתתת על הפשטה ועל הפרדה בין הרגש ובין השכל הישר אינה מתישבת עם כל המוכר והידוע לו. ממילא הלא-גודע והלא-מובן הם מעשה-ידי השטן, חשודים הם ושנואים. ההיסטוריה של יחסי ערבים עם פולשים ושליטים זרים מבני אירופה רצופה כולה מעשים שאין להם הסבר אלא לאור אי-הבנות אלו.

נפוליאון, למשל, טיפל בממלוקים ובמצרים בכפפות-משי; בתמורה על כך שנאו אותו שנאת-מוות ולחמו בו בכל עת וככל שעלה הדבר בידם. מוחמד-עלי האלבני אף הוא שנא את הממלוקים והמצרים אבל הוא הבין לרוחם, החניף להם, ואף הזמין את נכבדיהם אליו לסעודה—ואז הפר את החוק המקודש ביותר כביכול לבני המדבר ונפל על אורחיו כשהיו חסרי-מגן וחסרי-ישע ושחטם. אף-על-פי-כן לא נחל מוחמד-עלי אף שמץ מאותה שנאה שרחשו המצרים לנפוליאון. התנהגותו היתה ברורה ו"נכונה" בעיני תושבי מצרים.

עמדת האירופים, בין אנגלים ובין צרפתים, בין במאה ה-18 ובין במאה ה-20, תמיד פורשה בצורה העוינת ביותר. הלא-מובן קיבל משמעות של שטניות, הליברליות נתפסה כחולשה או כהתנהגות בלתי-מוסרית. הערבים לא הבינו את תרבות האירופים ולא שאפו להכירה אל-נכון. שאיפתם היתה לסגל להם גינונים חיצוניים ולהינות מן השררה שהעניקה תרבות זו כביכול לנציגיה; ובמקומות בהם השיג ערבי דמוי-אירופי את השררה נשר הדמיון האירופי מעליו ביחס ישר למידת השררה שעלה בדיו לצבור. השליט הערבי בדרג הבינוני והגבוה, אפילו יתלבש לפי מיטב האופנה של חייטי לונדון ואפילו ידבר צרפתית חלקלקה או אנגלית אוקספורדית ויגלגל במונחים של דמוקרטיה, סוציאליזם והומאניות, הרי ביחסו אל הכופים לו הוא דומה יותר לרודן מזרחי מאשר לאיש-מדינה מערבי.

מנהג המוקנה לעדה מסוימת מצטייר בתודעתו של בן תרבות אחרת בצורה השונה לגמרי מן המציאות. דוגמה מובהקת לכך—שבח והלל ששרים אירופים למנהג הכנסת-אורחים אצל הערבים. לגבי בן תרבות-המערב, המסכת של הכנסת-אורחים ערבית כלי-כולה בגדר מדרש-פליאה. אין המערבי תופס כי לפניו מערכת מעודנת ביותר שהתפתחה משך מאות-שנים וכל מטרתה לספק צרכי זהירות מסוימים ולדאוג לכך שאמנם יוגבל החשוד העויין-האורח ביכולת התקיפה וההיזק שלו.

מאז-ומתמיד חיו הערבים בקבוצות קטנות ובאהלים. תקנון-המדבר הכתיב כי הזר המתקרב הוא בחזקת אויב, ומחובתו של ראש-המשפחה לברר מיד אם אותו זר הוא אויב בפועל, נציג של קבוצת אויבים השווה אי-שם מאחוריו, או שמא אינו אלא אויב-בכוח בלבד. לכן כמו שהזקיף במחנה צבאי עוצר את הקרב אליו בקריאה "מי שם?", "זהה את עצמך", או "הלנו או לצרינו?!" כך גם היה בן-המדבר משמיע מאז-ומקדם קריאה שכל-כולה, סבור אני, שתי מלים נוגדות במהותן: "אהלן או סהלן", אף שבמרובצת הדורות נתחלף אותו "או" של חילופים ותהייה בו-ו-החיבור והייה ל"אהלן וסהלן".

אין זו קריאת "ברוך הבא" אלא קריאה המורכבת ביסודה שתי שאלות, שהראשונה בהן "אהלן?" ופירושה "הבן-אהלי אתה?", כלומר הבן-ביתי אתה? או במלים אחרות—האם ידיד אתה? לאחר השאלה הראשונה באה השנייה ומשמעותה: אם אינך בן-אהלי הרי אתה "סהלן", ופירושו "בן-שדות", ובמלים אחרות—האם אויב אתה? זהו צירוף-המלים השגור ביותר בפי הערבים בקבלם אורחים והוא חוזר פעמים הרבה בהדגשה יתירה לחמימותה של קבלת-הפנים. לקריאת אהלן-או-סהלן

של המארח משיב הור האורח "אהלן בפס", שתרגומה "אני בא-אהלכם", ומובנה במלים אחרות: "לשלום פני". מעולם לא יכלו הערבים לתת הסבר מניח-את-הדעת למלים אלו כשימושן בעת קבלת אורחים ולא העמיקו לחפש את שרשיו אלא מצאו להן פירושים מליציים ביותר, כגון: "יכול אתה לנהוג בביתי דרך-חירות כאילו היית בשדות". למעשה, סדרת שאלות זו מעידה כמאה עדים על הלך-מחשבתו המסורתי של הערבי, שאינו משתמש במלה ידיד אלא במלה בן-בית—קרוב-משפחה, ואינו נזקק למלה אויב כשהוא רואה שמשמעותה כלולה ממילא במלה "זר", בן-השדה.

משנתקבל האורח, ויהיה מקורו אשר יהיה, במאהלו של מארחו, אין פירוש הדבר שהחשד עבר-ובטל. נהפוך הוא: אם אין האורח בן-משפחה המופר למארח אישית אך יגבר החשד שבעתיים, שהרי עכשיו הור נמצא בתוך המצודה עצמה. יש לבדוק, לתהות על קנקנו, להניח את דעתו, לנהוג בו כבוד—ולחסיר את נשקו מעליו. ואכן, מיד פותח המארח בשורת מהלכים שמכתיבה המסורת וכל מטרתה להשיג את מלוא צרכיו אלה. לעולם לא יפתח הערבי בשיחה עניינית מיד; תחת זאת יתחיל בכיבודים. המארח יעתיר על האורח מאכלים מרובים ועשירים ככל שידו משגת, ולמענו לא יהסס להפקיר את בני-ביתו—ונימוקים נכוחים עמו לכך.

הארוחה הממושכת מכוונת למספר מטרות בעת-ובעונה-אחת. הודות לה אפשר לגלגל שיחה סתמית, שבאמצעותה ינסה המארח לתהות על קנקנו אורחו. היא שוברת את רעבונו של האורח, וזאת בהתאם לעקרון המופר לכל צייד, שהרי אף חייט-טרף אכזרית ביותר אינה נוטה לתקוף כשהיא שבעה או כשהיא שקועה באכילה. רבים מציידי המדבר, כשמולם חיה טורפת וחייהם תלויים להם מגד, נוהגים להשליך לעברה ציד שצדו קודם-לכן ואת השהות הנוצרת כתוצאה מכך הם מנצלים לבריחה. ולא עוד אלא אם ישב אדם, ולו גם בחברת ידידים, ואכל משך שעה או שעתיים, הרי אך בקושי יוכל לקום אחרי-כן ממושבו. הוא עייף, תשוש, כבד ומכובד בעת-ובעונה-אחת, וראש-מאווייו "לתפוס שלה", לבוח, לרכון אחורנית, ולעבור ממצב של רגיעה לתרדמה שקטה ועמוקה. תוך כדי ההרדמה האטית—מברכות "אהלן וסהלן" ועד לתרדמה עצמה—יכול המארח להפיק את זממו. המדינאי-התכנן האלים ינצל את המצב הפיזי-הנפשי של האורח ויקום עליו להרגו, הסוחר ינצל את המצב להשגת תנאי-עיסקה טובים יותר, וכל איש אחר ימצא ברגעים אלה את שעת-הכושר להשיג מן האורח המכובד את מיטב חפצו.

נהגים אלה הם מהלכים המצויים מן המסורת ולכן ידועים הם היטב גם לאורח, אשר להגנתו הכתיבה המסורת ציוויים-שכנגד. לפי הנוהג המקובל אין מארח אוכל יחד עם אורחו אלא תחילה ידאג להשביע את האורח בטרם יישב הוא עצמו לסעוד. עם זאת מקפיד המארח לטעום בפני האורח מכל מנה ומנה כשהיא מובאת אל השולחן לא פחות ממה שמקפיד האורח להשיגה כי אכן ינהג מארחו בדרך זו. אין זה בא אלא להוכיח ולהיזכר כי אכן לא מפוגלים מאכלי המארח אף לא מורעלים.

בסיכומו של דבר, אין אורח בעיני הערבי אלא אויב שרק ההגיון הטאקטי הוא שיקבע

אם כדאי או לא כדאי להתחכם לו תוך כדי שהותו בבית המארח. שחיטת אורח בידי מארחו, או מארח בידי אורחו, היא מאורע שכיה למדי בכל תקופות היסטוריה הערבית, לארצותיהם ולשכבותיהם.

מושגי כפייה ומרות הם, כאמור, עיקר המחשבה הציבורית והפוליטית בקרב הערבים. לגירסתם, קבע אלוהים את סדרי העולם בבראו בעלי-מרות הזכאים למשמעת. הבעל שולט באשתו, האב שליט בבניו, האדון בעבדיו, המורה בתלמידיו, המלך בנתיניו. ולפי שזה רצון האלוהים, חובה לציית בלא סייג לבעל המרות והשלטון. לכן כל המעורר ספקות במרותו של בעל-מרותו כאילו מרד באלוהים והוא מתחייב בנפשו. גם נוסחת "אלוהים נתן ואלוהים לקח" מותאמת לעקרונות של סדרי השלטון אצל הערבים, וכמו שאלוהים נותן מרות לאמירים כך יכול הוא ליטול את השלטון מן האחד ולתתו בידי זולתו. מכאן שהחלפת שליט אף בהריגתו היא ענין של סדרי-שלטון מקובלים ונכוחים, שני צדדים למטבע פוליטית אחת. אם מצליח שאפתן כלשהו לרצוח את השליט ולתפוס את מקומו הרי אין זה נוגע לאזרח אלא לשני אלה בלבד; ואם חלילה יהיה השליט החדש חייב לתת את הדין על מעשיו לפני אלה הרי שוב אין זה נוגע לאזרח אלא הוא נשאר ענין פרטי שבין השליט לאלה.

מכאן, כמדומה, נובעת הזרות שביסוד מחשבתם של הערבים לגבי סדרי השלטון, לפחות כפי שהיא מצטיירת למי שאמון על מסגרת-ערכים מערבית. ההשקפה המערבית מבחינה בין שלטון דה-יורה ודה-פקטו. עוד בימי-הביניים הגיעו פילוסופים מערביים לכלל דעה כי שליט רודני או בלתי-מוסרי מותר למרוד בו שכן שלטונו, גם אם ניתן לו בחסד אלוהי, נובע מפעין אמנה בין השליט והנשלט. לעומת זה, בעיני הערבי השלטון הוא תמיד דה-יורה, ולא סתם דה-יורה אלא דה-יורה במצוות אלה. יהיה השליט אשר יהיה, חייב הנשלט להישמע לו. לא דבר ריק הוא שבמרוצת כל הדורות החל ונסתיים שלטונם של רוב המנהיגים, האמירים והמלכים בקרב הערבים ברצח ובמעשי-אלימות. בעיניהם החוק הוא רצונו של השליט, וממילא הוא משתנה עם השליט. גם הדמוקרטיה אינה מובנת להם, ובתוך-תוכם הם רואים בה אבסורד.

אף שתכונות-היסוד במזגם של הערבים מוכרות זה כבר ליושבי אירופה וליוצאיה, לא השפילו המערביים להסיק מכך את המסקנות הנאותות. אכזריותם של מובילי-הגמלים, למשל, כפי שתוארה בתחילת דברינו, איננה תגלית חדשה. הנה בפוליאון, לאחר שכבש את מצרים, הקים יחידות של רוכבי-גמלים לצורך התקדמותו במדבר-סיני צפונה. מעשי-אכזריותם המדהימים של אותם מובילי-גמלים ערביים גרמו להם כמעט בשורות הצרפתים, שהדגישו מעשים אלה בכתביהם. גם במלחמת-העולם הראשונה הוסיפו צבאות אירופה על גודדי הפרשים שלהם במזרח מספר יחידות של רוכבי-גמלים שנודעו לשימצה. בחילות האוסטרלים שפעלו בארץ-ישראל ובסוריה

והתקדמו עד חלב (ארם-צובא) שבצפון הפך מוביל-הגמלים סמל של אכזריות, ברוטאליות ובהמיות.

הבריטים, מכל-מקום, היטיבו להכיר יותר מכל האירופים את מנהג הגמל בגמלן, וזאת משום שהללו שירתו בצבא הקיסרי, בייחוד באזורים הצחיחים של הודו ובלוצ'יסטן. תחילה חשבו הקצינים הבריטים, בהשפעתם של כוהני-דת נוצרים, כי אכזריותם של הגמלים נובעת מדתם המוסלמית, שאינה מכבדת את החיה ואינה מכירה במושג של צער-בעלי-חיים. לפיכך הקימו יחידות צבאיות של ילדים ופקדו עליהם להתייחס לגמליהם בצורה המתקבלת על דעתם של אירופים וכדרך שנוהג פרש בסוסו. מאמצים אלה לא הועילו מאומה, וכעבור זמן קצר ראו הבריטים לנכון להרשות לילידים להמשיך בשיטותיהם האכזריות הקודמות, כמנהג הנקוט בידי הערבים עוד משחר ההיסטוריה.

אף במקרים שהוטל על פרשים אירופים להקים יחידות-גמלים נסתיימו הנסיונות בכשלון. פרשים ותיקים לא הצליחו ליצור שום קשר בינם לבין הגמלים ועד-מהרה נוכחו לדעת כי הטיפול בהם אינו לפי כוחם וכי הדרך היחידה להשיג תוצאות היא אמנם לנהוג בבהמות אלו באכזריות רבה כמנהג הערבים. רוכבי-גמלים אירופים לא די שדרשו להשתחרר מן התפקיד החדש שהוטל עליהם אלא אף סירבו לחיות בצוות עם הגמל שכן לא היתה מלאכת הגמלים לרוחם כלל.

גם התוצאות התרבותיות-החברתיות שצמחו מיחסו של הערבי אל הגמל, כפי שעמדנו עליהן כאן, אף הן אינן תגליות חדשות. עיקרן מקופל בפתגם ערבי ישן-גושן מן התקופה שקדמה לאסלאם, שכך הוא אומר:

"אנשים החיים בקרב גמלים אכזרים הם ויהירים, ואלה שבקרב צאן עדינים וענווים".

לעיון נוסף

- 1 על אזורי התפוצה של הגמל: האנציקלופדיה העברית, הוצאת מסדה, 1972, כרך י, המפה שבצמוד 946.
- 2 על סגולותיו של הגמל: אנציקלופדיה בריטניקה, מהדורה 11 (1910), כרך 5, במאמר Camel.
- 3 על הגמל והמדבר כמעצבי תרבות ומחשלי אופי: Children's Encyclopedia בעריכת Arthur Mee, הוצאת Fleetway House, London, 1926, כרך 3, עמ' 1533—1525.
- 4 על סדרי שלטון: Legacy of Islam, הוצאת Oxford University Press, 1931, (הדפסה חוזרת, 1943), מאמרו של D. de-Santillana על Law and Society, ע' 285 וגו'.
- 5 על אהבה והכנסת אורחים: Encyclopaedia of Religion and Ethics, בעריכת James Hastings, הוצאת Charles Scribners Sons, 1951, מאמרו של ד. ש. מרגליות על Hospitality (Arabian), כרך 6, ע' 797; ובמאמרו של R.N. Nicholson, על Love (Mohamadan), כרך 8, ע' 576.

יפה מקורית בת־זמננו שסוף־סוף אור עז
להתחיל בהוצאתה.

"ההר והעכבר" קשה לקרוא לו רומן. בעצם, הריהו סיפור־מעשה על מינהלאי עובד־מדינה אחד, אהרן תורן שמו, שמושב בירושלים, ואילו לידתו בסיביריה בימי המהפכה הבולשביית וגידולו לאחר־מכן בארץ־סין (לפי הקבלות מחיבורים אחרים של י. אורן, הנקל לזהות בו את המחבר עצמו). לאמיתו של דבר, לפנינו ספק־סיפור ספק־מחקר, או סיפור המתחבא במחקר ומתחזה כמחקר, שעניינו "רומן היסטורי רב־כרכים על משה רבנו" שבכתבתו הגה אהרן תורן הנ"ל שנים רבות (למען הדיוק: החל מן ה־14 בדצמבר 1951, היום בו החליט לכתבו) "ולא כתבו מעולם". הפיגומים לעבודת־ענק זו שלא באה לעולם מוצבים ומפורטים אחד־לאחד בפרק הראשון ("פיגומים") של סיפור־המעשה: הפיגום האחד קרוי שיבת ציון, השני שיר מזמור לכלבה, השלישי "ללא שם", הרביעי העם והארץ, החמישי אגדה בסגנון מפוקפק או אירופה ויהודיה, הששי החלל הזהומן, והשביעי—שמיים וארץ. עד כאן, לא פחות, גם לא יותר.

זה אפוא ה"הר" שביקש תורן־אורן להגביה ולהקיף בו עולם ומלואו. בהמשך המעשה מתגלגל הר־מועד זה ב"עכבר" בדמות עבודה סמינריונית על אדון־הנביאים, שהוא כותב במסגרת קורס למינהל ציבורי למינהלאים עובדי־מדינה. ("עכבר" זה עצמו, מסה הקרויה "משה כמנהיג", מובא כנספח־כביכול בסוף הספר, והוא תופס רבע מכלל היקפו של הספר). תוך כדי מעקב אחרי גילגול־ניוונו של הלייט־מוטיב הגדול אנו נסחפים במערבולת מסחררת למדי של מצבים ודמו־יות, אירועים ו"אנטי־אירועים", תרגילים ספרותיים והמראות פילוסופיות וחפירות אוטוביוגרפיות, אשר חוטים של אירוניה דקה ופאתוס כבוש וייאוש שקט משוכים עליהם ונשחלים ביניהם. כל זה, לטעמנו, עשוי במידה רבה של וירטואוזיות, עוצר־נשימה למדי, חריף ומעורר למחשבה, תכופות מעביר גל מצמרר של תחושת־אימה.

בסופו של חשבון נראה לנו תהליך־התכווצות

ס פ ר י מ

ההר והעכבר

דומה כאילו זה למעלה ממחצית היובל שוקד יצחק אורן, בעקשנות של מדח־ס־אוויר ובצניעות של חפר־פרת, על תכנית־אב ספרו־תית־רעיונית רחבת־ממדים שהוא מגשימה קו לקו, צו אל צו. כמעט אין חשים בקיומו בנוף, או שפוטרים אותו במשיכת־כתף של קוצר־רוח. מי מכיר את האיש שבקיר? הרי הוא סופר "שולי" כזה, "תמהוני" כזה, וב"חבורות" למיניהן לא ייחד כבודו. כביכול: שיח־מטפס על קירות הבנין, לא אבן מאב־ניו, ואין צריך לומר לא אבן מאדניו.

רק שיום אחד לבגשתך אל מדפי ספריך, להוסיף את "ההר והעכבר" אל המדף שברבות הימים נצטברו עליו אי־כזה ספרים משל אותו אורן, והנה אין עוד מקום על המדף. בפתיעה שמהיסת־הדעת הינך נוכח לראות כי מצד הפוריות, לפחות, י. אורן הוא אחד הנפילים אשר בארץ הזאת: שבעה רומנים וקבצי סיפורים הוציא עד כה, בלי שיהיה סמוך אל שולחנו של שום חלק מן ה"מיסד" הספרותי הישראלי; זאת לבר ממספר תרגומים משובחים (מרוסית בעיקר, משל גונצ'ארוב וגוגול ועוד). ואז מתגנב חשד אל לבך שמא באחד הימים, כפי שקרה כבר לא אחת בקורות הרוח, עתיד זה האיוזב אשר בקיר לשגות כארו בלבנון. וחיווק־מה נמצא לו לחשד זה בעצם העובדה שמוסד־ביאליק, המדיר עצמו מנכסי־אכזב ומעשיות־לשעה ואין עיסוקו אלא בקמח־סולת ובשמן־זית, לא נרתע מלכלול את "ההר והעכבר" של י. אורן (יחד עם ספריהם של י. ברייוסף וש. הלקין) בסדרה הראשונה של ספרות

* יצחק אורן: ההר והעכבר; מוסד ביאליק, 1972; עמ' 228.

שהיא פסולה מעיקרה אלא שהיא קיימת ומתויבת-המציאות. "האנושי" מעיק עליהן, מכאיב וגורם צער וייסורים; אלא שכל ההתיסרות הזאת באה מרצון יותר מאשר מאונס. חביבים הייסורים על גיבוריו של צמח, שהרי לכך נוצרו, וזו תעודת-הזהות שלהם בתוך "הפתיחות חסרת הגבולות". האידיאל, כל כמה שישנו, הוא להיגמס בתוך התבונה, אבל התבונה מאיין תמצא? מארץ-החיים היא נעדרת, ואם יש להם מקום תחת השמש הרי רק בקבר יכרנה מקומה, בקירבת

רימה ותולעה...

זהו סוף המעשה שבמחשבה תחילה, הקובע את מרחב-המחיה של האנשים ושל מעשיהם. לא מרחב לפנינו אלא מיצר, ומן המיצר יעלה לא קול זעקה או מחאה או תחינה אלא רחש של פירפור ושל תעיה, המזכיר דגים אחוזים ברשת. וכרגיל, "בשעה שהולך אדם לחטוא, השטן מרקד לו": לפני דמיותיו של צמח מפוזר השטן ומכרכר בכל עצמתו ועושה את שליחותו מטעם האכילה-העצמית וההרס-העצמי.

מלאכה זו נעשית בכשרון, שמעורבים בו אמנות-הפתיבה, השכלה רבה וידיעה רבה בעולמות הפנימיים של בני-דורנו. הודות לכך משתלט עדי צמח על היצר-הרע, שהוא השטן והוא מלאך-המוות. במקומות מסוימים בסיפוריו הוא מזכיר את נוסח הבעתו של המספר היהודי הנודע בארצות-הברית, יצחק באשעוויס, המנצח על התזמורת של ה"בעל-דבר" וכל פמלייתו, המנגנים בנשמותיו. אף צמח עוסק בכך כהוגה וכפילוסוף, והוא מחדר בסיפוריו את תחושת הריקנות והאפי-סות של עולם בדידות ונכאים. על חבל דק זה של קיום-לא-קיום מהלכים גיבוריו, ומה פלא שהם מועדים ונופלים, שהרי אין קרקע מוצקה לרגליהם. לא פיסת שמיים להם ולא ד' אמות של אדמה. אף-על-פי-כן אינם תלושים ואינם בכוינת נשמות ערטילאיות. בתוכנו הם מהלכים ומתוך עולמנו לוקחו, וכושר-הכתיבה של צמח יודע לתת להם את הממד הטבעי והאנושי המופר לנו כל-כך.

זה של הרהיולד-עכבר בבחינת הר נכבד כשלעצמו. מעתה, דומה, לא יוכלו עוד משיב-טעם ומורי-דעה המהלכים בשבילי הספרות להפליג הרבה בטיוליהם בלי שיתנו דעתם על "קפל-קרקע" זה הקרוי יצחק אורן בנוף הגלגה לעיניהם.

צ. ק.

גבי וסיפורים אחרים

בכל סיפור ובכל נושא מוסר עדי צמח את עצמו ואת פילוסופית-החיים שלו. כך הוא מסיים אחד מסיפוריו באלה המשפטים ובזו הלשון: "אני הנני אני, רוח בת אלמוות, וכמדומה ששוב איני זקוק לשום דבר מחוצה לי. האנושי מעיב עלי ומכהה אותי, הוא מכריח אותי להצטמצם בו ולטפל בו, משמע להגביל את עצמי, לסגת. אני מסרב להצטמצם, כלומר לחשוב. אני דוחה מעלי את התכנים, את כל התכנים כולם. אני מסתגר בתוך פתיחותי חסרת הגבולות. בלי עצמי. אני קיים אחרת... אני חס כיצד אני נגמט לאטי בתוך האור המזוקק של התבונה אשר הנני, אובד לעצמי בהיותי אני בלבד. במותי אהיה לאלוהים; אחדות רגועה של השכל, המשכיל והמושכל. חפשי מן העולם, מכורסם עד לשלד בשיגי התולעים הטובות, אני מרפה את אחיזתי בדברים... אני טובע בי. הולך אני ובא אל השלמות; אלוהים של אבן, עצם קרה ודוממת, לבנה".

בשורות אלו, המסיימות את הסיפור "הומו דיוס", אפשר אולי לראות את הציר המרכזי של כלל הסיפורים, שבעברית תנ"כית ניתן למצותו בשתי מלים: "במתים חפשי". הדמיות מחוכמות ומתוסבכות, מלאות ציניות ונאבקות עם יצרי-הקיום; אלא שכל אחת מהן נתונה בשיעבוד, אינה מסוגלת ואינה מעיזה לפרוק עול, לפשוע באנשים הקרובים או להתנער מן החובה של הממשות הקיומית,

* עדי צמח: גבי וסיפורים אחרים; הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972; 196 עמ'.

חפץ

בות המכריזות על מצבן—בדיאולוגים החריי־ פים, שעל הנייר אינם מצליחים משום־מה לשכנע במהימנותם, ובמונולוגים הקצרים. לפני כל עשייה מכריזה הדמות מדוע ולשם מה עומדת היא לעשות את אשר תעשה. ריטוריקה היא ריטוריקה גם כשנושאייה הם האומללות וחוסר־התכלית שבחיים וכשהפא־ תוס שלה ציני ומאקאברי. ר"חפץ" הוא קונצ'רטו למיתר אחד, מיתר קשה וחד. במיתר האחד שלו שולט לוינ שליטה וירטור־ אוזית והוא מפתח את שליטתו בגונים הרבים האפשריים לו, אף כי יש לומר כי גם "לשיטתו" אין האפשרויות הגלומות כאן מגיעות לגמר מיצוין.

אין ספק כי כאשר הדמויות נעות על הבימה יש להן ול"אנטי־בשורה" שבפיהן איכות תיאטרלית, שהיא בבחינת הישג. אך המחזה על הכתוב מעיד על חולשתה של הנגינה על "תו אחד".

ב. ב.

חיים ובמה

בעשור האחרון יצאו בישראל מספר ספרים שתרמו, כל אחד על־פי דרכו וטעמו וכשיעור יכלתו, להרצאת־קורותיו של התיאטרון העב־ רי ולתיאור ההווי והפרובלימטיקה שלו. כך, למשל, עולים בזכרונו כמאליהם עיניו של ישראל גור, עורכו המסור של הרבעון "במה", הכרך ההדור של יצחק גורמן המנוח על נחום צמח, מיסד "הבימה" המוסקבאית, ספרי הזכרונות של שמעון פינקל, אלבום־היובל של התיאטרון הקאמרי, אלבום צילומי השחקנים של פטר מירום. לרשימה צנועה זו מתוסיף עתה כרך של "זכרונות, רשמים, שיטות" שכתב שחקן־"הבימה" הוותיק והנלבב, ארי קוטאי, בעזרתו של הסופר ק. א. ברחיני.

חנוך לוינ זכה להצלחה קופתית גדולה ולשבחי הבקורת והמסה התיאטרלית, שמצאה ב"חפץ" את "מחזה־הבשורה" המיוחל מכבר של המחזאות הישראלית. המחזה המודפס מאפשר לבחון צד אחד של הערכה זו; לא דווקא את סגולותיו הדראמטיות של המחזה אלא את התימטיקה ואת עיצוב הדמויות. אגב קריאה מתבלטות אמנם סגולותיו החשו־ בות של המחזה, אך לא פחות מכך חולשו־ תיו.

בסופה של הקריאה מתעוררת השאלה, האם לפנינו מחזה אופנתי שהצלחתו נובעת דווקא מן החריג שבאפיו ואשר בעוד שנים אחדות, בהתחלף מזג־האוויר הרווח בציבור, לא ייחשב עוד "פנינת־כתר" למחזאות המקורית. אפשר, כמובן, להיכנס לדיון סוציו־תרבותי ב"חפץ" ולנסות למצוא בו שיקוף סאטירי בוטה של המציאות, לא בצורה מיסירה ותוקפנית אלא בצורה עקיפה, שהשפעתה מרובה יותר ומאריכת־ימים יותר, המגלמת בדמויות בשר־ודם מצבים "קיומיים" וערכים "קיומיים". יכול אדם גם לנסות ולתלות את הצלחת המחזה ב"רוח הזמן", בנטייתו למא־ זוכים ולניהיליזום, למשל. אולם דיון כזה חורג מן המצע הקצר שלנו כאן.

"חפץ" הוא גרוטסקה ואשר על כן הסטריאו־ טיפיות וההגזמה האבסורדית של הדמויות הן מחויבות המציאות. ההשפלה והאומללות אינן בו "ערך" אלא "סטאטוס" או "נורמה". הגיבורים—טיגלך, אשתו כלמנסע, בתו פוג־ רא, ארוסה ורשביאק וחפץ, דייר קבוע (17 שנים)—יוצרים מידרג משונה של אומללות בינם לבין עצמם, וכל אחד מהם בא על סיפוקו האנושי בהשפילו עד עפר את זולתו החלש ממנו. אולם דמויותיו הסטריאוטיפיות של לוינ הן דמויות היודעות את מצבן ואת התפקיד שהטיל עליהן המחזאי; אין אלו בובות־תיאטרון הנמשכות בחוטים אלא בו־

* ארי קוטאי: חיים ובמה / 50 שנות תיאטר־ רון; יהושע אורנשטיין, הוצאת "יבנה" בע"מ, 1972; 223 עמ'.

* חנוך לוינ: חפץ (מחזה בשתי מערכות); ספרי סימן קריאה, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, ת"א, 1972; 87 עמ'.

בין צפת לירושלים

אין אנו משופעים באוטוביוגרפיות, ובפרט חסרים אנו אוטוביוגרפיות של דמויות המהלכות בינינו כיום, שאת דבריהן אנו קוראים מדי-שבוע ואחר דעותיהם אנו עוקבים. וכשמדמנת אחת כזאת אתה מתחיל לגלות את המקורות, את השרשים, את כברת-הדרך שעבר האיש עד הלום, והוא נראה לך באור חדש, אחר, אישי יותר, כמובן.

קריאה נפלאה קראתי בפרקי הילדות והבחרות של יהושע ברייטוסף—התינוק שנולד בצפת, שהתגלגל עם אמו ואחיו הקטן לטרנסילבאניה בעת מגיפת הטיפוס בצפת, ושחזר לירושלים בהיותו בן שמונה-עשרה כדי להתמודד עם משבר באמונתו ובהשקפת-עולמו.

יהושע ברייטוסף מספר את סיפורו באורך-רוח, בהנאה גלויה, כשהוא אוסף זכרונות, תמונות קטנות, מעשיות שראה או שמע—ואגב כך נפרשת גלריה של טיפוסים שהם לא רק מעניינים אלא גם נחלתה של תקופה שאיננה—בין אם אלה יהודי העיירה או יהודי צפת וירושלים. אך מכלום מתבלט ועולה דמותה של האם, האלמנה הצעירה, שהצילה את שני ילדיה מחרפת-רעב בצפת והביאתם היישר אל חרפת-רעב בטרנסילבאניה, אך לא אמרה גואש. היא מצאה דרכים להוציא את לתמה ביגיע-כפיה ובכבוד ודמותה מהלכת בספר הזה מראשיתו, כסמל. סיפור קטן ונוגע-ללב באשר לאם, וטיפוסי למבחר המעשיות והמקרים שהספר רחף בהם, הוא, כלשונו: "ירדה פעם באחת התחנות לקנות צרכי אוכל, והרכבת זוהי בינתיים ונסעה לה יחד עם צרורותיה ושני ילדיה; וכיצד פרצה בבכי איום למראה הרכבת המתרחקת, וכיצד השכילה להסביר באידיש שלה למנהל התחנה מה שקרה לילדיה; וכיצד אותו מנהל תחנה התקשר עם מנהל התחנה הסמוכה וסיפר לו כל אותו מעשה, והלה עלה לרכבת והוריד את כל הצרורות יחד עם שני הילדים והשקה אותם

ספרו של קוטאי בנוי שני חלקים השווים בהיקפם אך לא במידת העניין שימצא בהם הקורא: הראשון, והוא העיקר, "שק של גרוטאות", כולו אוטוביוגרפי, והשני, "מי מפחד משיטת סטאניסלאבסקי", בו משמשים בערבוביה קצת רשימות-לימוד של קוטאי והרבה "דברים בשם אומרים", מפי "שחקני התיאטרון האמנות" (המוסקבאי) ו"מפי שחקנים ובמאים בעולם", שכולם עניינם ב"שיטה" ובאביה, הרב והמורה הגדול, קונסטאנטין סרגייביץ' אלקסייב, שנודע בתולדות התיאטרון בשם סטאניסלאבסקי. ספק אם היו הספר—"השיטה"—נווקים הרבה אילו ניטלה ממנו מחציתו השניה; כנגד זה, מחציתו הראשונה די בה להקנות לספר את עולמו כתעודה אנושית משיבת-נפש וכנדבך מוכוז בבניו ההיסטוריוגרפיה של התיאטרון העברי.

את סיפור-חיינו מספר אריה קוטאי בכנות, כחן ובחמימות, בחוש-מידה ובהומור, כספר אישי ועם רעיו או עם בני-ביתו. ובהרבה אהבה הוא מספר את הדברים: אהבה למשפחתו, לצור-מחצבתו, למוריו ומדריכיו באמנות, לחבריו-לתיאטרון, ועל הכל לקרשי הבימה, זו שעליה, כך הוא מעיד בדברי הקדמתו, יכול היה, "בבגדים מפוארים או בכלואי סתבות", להיות "נביא, מלך, הוגה דעות, לוחם אמיץ, שודד-דרכים, פושע, רוצח, דון ז'ואן, קאזאנובה, מאהב שובר-לבבות וכדומה", הקצרה—למצוא, במידה לא מעטה, בחיים-של-משחק את חילופו של משחק-החיים.

האדם, אמר המשורר העברי, "אינו אלא קרקע-נוף-מולדתו"; משורר אחר, אנגלי, ראה עצמו בחינת "חלק מפל אשר פגש". אריה קוטאי מצטייר לנו מתוך ספרו כמוצר מובהק של אודיסה היהודית-הרוסית-המחורגנת-החיונית-המהפכנית-השובבה ועם זאת גם כחלק מכל אשר פגש בו בדרכי החיים והמשחק של שנות ה-20, ה-30 וה-40 במוסקבה ובברלין, בניו-יורק ובהוליווד, ובתל-אביב הקטנה והפחות-קטנה...

* יהושע ברייטוסף: בין צפת לירושלים (פרקי ילדות ובחרות); מוסד ביאליק, 1972; עמ' 245.

ריס-מדורים על-פי מספר השירים הכלולים בהם: "שבועה", "אחד", "חמישה", "חמישה", "תשעה" וגו'. השיר האחד הבא אפוא במדור "אחד", אם אביא אותו כאן בשמותו—2 בתים, 14 שורות—יהיה בו אולי להאיר את הזיקה העלומה, הסמויה שנתברקה לפחות אצל הקורא הכותב שורות אלו בין הלך-הרוח הבוקע מאותן תיבות של טשרניכובסקי מלפני 50 שנה ומעלה לבין זה המאפיין למדי את אמיר גלבוע של הימים האלה. וכך לשונו של גלבוע בשיר שלא לחינם ראה ליחד לו מקום מיוחד בשער היחיד בקובץ זה המסומן ב"אחד":

ואם הלכתי מאז אני עדיין עומד שמה
כשמש שסובב כל הלילה סחור סחור
לטומאה

רוחות נשבו מתעללות וסימאו את עיני
ובאור בוקר מצאוהו נטול רוח
מוטל, אוי לעיניים שפך ראוהו,
כמו משתחוה לטומאה.

שכל ימי עבד השם באהבה ורעד
והנה כך עלתה לו לירא האלוהים
ומה אם עדיין עומד אני שמה
מבקש להבין דרכי ההשגחה
שפך גומלת לתמימיה שלא שאלו
ובימים של שמש הלכו כסומים בחשכה
ועבדו האלוהים באהבה וביראה
ואני עדיין עומד שמה

אולם יהיה בזה משום מיעוט ההתרשמות מאסופתו החדשה של גלבוע אם נבקש לעשו"תה עילה להתחקות אחר גילגולי-מוטיבים דחוקים, על רקע תמורות העתים והטעמים אשר ידעה ספרותנו, וכולנו עמה, ביובלי-השנים האחרון. עולמו של גלבוע הוא עולם אישי-מסוגר ושלם-לעצמו עד כדי כך שכל החפץ "להבינו" (ותכופות אין זה קל כל-עיקר) חייב לעשות זאת בהישען על הכתוב, מתוך הכתוב גופו.

ככל שגלבוע מוסיף שנים כך הוא מוסיף מכאוב וככל שהוא מוסיף מכאוב כך חשפתו מתעבה עליו וכך שירתו מצטללת עליו וכך מתיריה מתכווצים-מתהדקים בידי. מי שבקובץ קודם ("רציית לכתוב שפתי ישנים",

חלב; וכיצד מנהל התחנה מסר לה כל זאת הוך עשר דקות ואמר לה לחכות לרכבת הבאה בעוד שלש שעות, ואז תוכל לקבל את ילדיה ואת צרורותיה; אולם היא לא יכלה להתאפק והחליטה ללכת ברגל לאורך פסי הרכבת; ההליכה ברגל ארכה רק שעה וחצי, אבל בדרך היתה מנהרה, והשומר אסר עליה לעבור דרך המנהרה, כי ממול עמדה להגיע רכבת; וכיצד טיפסה על ההר והלכה לאורך חוטי הטלגראף, ממש וחלה על ידיה ורגליה בין השיחים; וכיצד התפללה כל הדרך לאלוהים, שהילדים יהיו בריאים ושל-מים ושהיא כבר תגיע אליהם... (ע' 16)

לבטיו של בר-יוסף הנער, שגדל על ברכי תורה וגמרא, עם משבר האמונה, תחושת התלישות מן הסביבה שלו, "הפחד מאלמו" גיות או מאבדן הזהות העצמית" לאחר שאיבד את תחושת ההשתייכות לחבורה מלוכדת, והחלטת להיות סופר—כל אלה הם עיקרו של הפרק האחרון "בחזרה הביתה"—שיסודות שבו, וסימנים לבואו, אפשר למצוא כבר בפרקים הראשונים.

צ. ג.

איילה אשלח אותך

תיבות-מספר מפליל-הסוניטות "לשמש" של שאול טשרניכובסקי (כליל "ראשון בספרו-תנו", כך העיד עליו מחברו, שכתבו ב-1919, באודיסה) עלו כמור-חיות בזכרוני משהנחתי מידי את גביש-היהלום האחרון שהגיש לנו אמיר גלבוע באסופתו החדשה. אולי כדאי להביאן פה, כמציני (מושאל, אנאכרוניסטי) לחוויתו של קורא אחד:

...זה סך-הכל הרב, הלן בלב המר,
קול נפש עוטה אור, קול תועה במחשך זר...
מתרוצצים תוכי, כי לא התקדשתי למדי.
תחום אינו אלא ספק-ספק, ספק-ודאי,
סבבני כחלום בשגיונות משזר.

הקובץ "איילה אשלח אותך" חלוקתו מיכנית ופשטנית מאד לכאורה שהרי בנוי הוא מדו-

* אמיר גלבוע: איילה אשלח אותך (שירים); הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972; עמ' 89.

המוצץ ונמצץ עד כלה.

"איילה אשלח אותך" הוא גילוי מהמם, מנחם, מפייס של הכוח שיכולה אישיות יוצרת להפיק מן המצב הקיומי חסר התכלית והפשר של "החולשה הגדולה הזאת".

צ. ק.

אנתולוגיה אנגלית

משעה שמיטב השיר איננו עוד אמיתו אלא מלותיו, נע כל נסיון של תרגום-שירה על גבול האבסורד. הדברים ידועים כליכך, ונאמרו בנוסחים רבים ושונים כליכך, עד שכמעט השתרשו כבר עמוק בהרגשתנו כלפי שירה ושוב אינם צריכים לא לתיאוריות ולא לדוגמות המוכיחות כי הכשלון בלתי-נמנע. בגלל טעמנו בשירה, בדרך הבנתנו בה כיום, ברור לנו כי אין כלל לתרגמה בלי לחשוף את קוצר-ידיה של לשון התרגום, את גמלוניותה הפאתטית נוכח הידורה של לשון המקור. גדולה מזו: נדמה כי כל תרגום-יציליח ככל שיצליל, על-פי כל עקרון שהוא—ערכו מתמצה בזה שהוא מטעים ביותר את מלוא-חידתו של השיר הצלח, משל היה עדות אילמת של המכוער על היפה. ועד כדי כך מגיעים הדברים שלפעמים ספרים חדשים של תרגומי-שירה מעלים מין רגש פליאה, כמו נוכח מופע ספק-קירקסי: המלאכה גם נוראה-לקושי, גם מועדת לכשלון, גם כפויית-טובה מבחינת הנצח ומבחינת הפיס, גם מכזיבה—תמיד חוזרת ומכזיבה—ותמיד נמצא מי שמוכן לעשותה. הרי הסייגים שמקבל עליו מי שמתעתד לתרגם שירה הם כה גדולים, כה קטנוניים וטפלים (הנה, הוגד הדבר), עד שדומה כאילו מלאכת התרגום לא די שהיא בלתי-אפשרית ומופרכת על-ידי התיאוריה אלא היא גם מיותרת: מעין מעשהו של מי שמתעקש לרקוד באלט בתוך מיטת-סדום. יש אומרים, בעקבות ג'ורג' שטיינר ובנימין,

(1968) העיד על עצמו: "אני כל הזמן לא שייך. לא / לאלה לא לאלה. וראיתי בעיני-הם / גם לעצמי אני שייך" (ע' 76), והוסיף והכריז עוד לאמור: "אני שייך אליהם אך אחתי הם משייכים... / בסיכום הכללי אני בחשבון הפלל. / אבל בכלל הפלל איננו הפרט שלי" (שם, ע' 42), מגיע עתה, בקובץ החדש, להגדרה המציתית, חדי-משמעית, אדירת-מיתח של עמידתו (או "ישיבתו") בעולם ומול העולם, בשיר בן 4 שורות החותם את השער "אחד-עשר":

בכל עת לשבת ולהציץ בעד החלון הזה. באמת יעבור על פני העולם כולו בחלון הזה. אבל מוטל עלי לעבור על פני כל העולם ולקבוע אותו בחלון הזה את כל העולם.

גלבו עש עצמו שריו בדעיכה מתמדת, 'בקצו למראשיתו' (ע' 89)—תלוי על בלימה, על עברי-פי תהום של תוהו, ריק ואין, מכונס בתוך יחידותו, מוצא מקלט-מעט ב"ומן היחיר", שהוא רק הוא "נושם נועם, עוטף חמימות בתוך / בידות רחומה, שכוחת המולות, / דבובת שקט" ורק בו אפשר, אחר-כך, באותו שיר שהוא אולי ה"חמים" וה"מנוחם" ביותר בכל הקובץ כולו, "להלך הלאה כעל כפות החתול .../ שגונב מנת חיים / לא נחלקת, מנת ברזל אלוהית / שבין יש ויש, שבין אין ואין, / ולשכב מתפרבל על הארץ, מריח עפר, / קרום הלחם הטוב, גדל וגדל / עובר בחיק רחמים גדולים" (ע' 40).

בתמצית הריפותה מובעת תחושת-עולם זו בשיר שבע' 24, שלפחות בזכות שלמותו האמנותית ועצמתו החווייתית יובא כאן בשלמותו:

בין זה לזה, כבנדנדה. כאשר אין כבר לא כוח, גם לא ענין להוסיף ולהתנדנד. גם אפשר עוד אך ליפול. לארץ. אבל מתוך החולשה הגדולה הזאת, אבל מתוך חוסר הענין הזה, עוד הטעם, כְּאֵבֶר החי מכוּח כוחו, קיים חריף כים של סיד רותח נכון לשרוף ולהישרף. כלכות ולכלות. וזה, למעשה, שמשיג פרפר במנת חייו של יום

* אנתולוגיה אנגלית / לקט שירה מן המאה העשירית עד היום; תרגום וערך: שמעון זנדבנק; הוצאת שוקן, 1972; עמ' 312.

אבל", מרופף את החרזיה המקורית, שהיא אבאב, ומסתפק באבבב, אבל די בזה לשמור על אפיו הסדור של השיר, והגמישות בבחירת המלים באה כאן על שכרה. כנגד זה יש, כמובן, שירים רבים בהם החרזיה והמשקל נשמרים בקפידה: כך הפנטאמטרים היאמביים של פופ, הנמסרים בדייקנות ובכשרון-המצאה, וחנם מתברר עוד יותר אם נביא בחשבון את אי-התאמתה של העברית למשקל הפנטאמטרי. (מכל-מקום, טוב שאין צורך להביא זאת בחשבון עם קריאת השיר, השוטף בטבעיות והוא מוזיקלי בזכות עצמו. אגב, על ענין ה"שטף הטבעי" טען גאבוקוב שההתלהבות ממנו היא סימן לבורות-חקיניות רגשנית; ואף על פי כן...).

פגם שאין מנוס ממנו בתרגום כרך אנתולוגי שכזה הוא אפיה האחיד של השפה המשמשת בתרגום. לשונו של צ'וסר לובשת בעברית אותו אופי עצמו שלובשים ייטס ואודן. על כרחך אתה אומר ששטות היא לפשפש בזה יותר מדי, אלא אם כן תאמר שהעקרון של אנתולוגיה המתורגמת כולה בידי איש אחד בטעות יסודו (ולטעמי, אכן כך הוא). ועם זאת, מה-יפה, שגון וחפשי התרגום מתוך "קנטרברי"; מה-יפה וכן תרגום שירו של ייטס, "האהבה מספר על השושן שבלב-בו", שהוא אחד היפים בספר; מה-הדורה "קינרה" המפורסמת של דאוסון. כולם, ורבים אחרים, אם גם אופי מלותיהם המתורגמות אחיד מדי (וזה דבר המסתמן אל-נכון— במסגרת אנתולוגית), בכל-זאת הם בגדר הצלחה מצוינת. בכל אחד מהם מתברר קצת גם העולם המיוחד שבתוכו הם חיים; וכולם כאחד אינם מנסים להסתיר שאיש אחד תירגמם.

ברכה לעצמה קובעים המבואות שהקדים ונדבנק לספר עצמו ולכל אחד מן המשוררים המתורגמים. הם קצרים, רואים-לעומק, ומגלים יחס של יושר מפוכח לשירה. (הנה, למשל, משפט יפה המצוטט במבוא: "תרגום הוא ענין מחניף. בכל רחבי עולם הספרות יש אנשים שזכיתי להיכרות אינטימית אתם. אני מוצא עצמי בחברה טובה כליכך"). אין ספק שוויליאם באטלר ייטס הוא מן

שהתרגום מאיר את גבולות שפתו, ויש אומרים, בייחוד מפי גאבוקוב, שהתרגום הוא כלי המרבה השכלה; השאלה היא אם אין בתרגום גם יותר מהתלמדות לשונית והינוך הצעירים, ששניהם טעמים דחוקים למדי. ראשית-תשובה אפשר אולי למצוא בטענה הפשוטה, הברורה מאליה, שהתרגום מוכרח לעמוד בפני עצמו, והכרח שייתחסו אליו לגופו. כך, לפחות, יעשה קורא שוחר-תענוגות, שאינו כפוי לחלוק ציונים לשבח ולגנאי. שאם לא כן, אם נקרא התרגום לצד המקור, לפניו ולאחריו, יכול אדם אמנם לעמוד בחריפות על טעם-התרגום שבשיר, אבל דבר זה נאה אולי ביותר למי שעייפה נפשו בשירה והוא מבקש לטפוח לעצמו עלי-שכם.

ביותר אמורים הדברים לגבי תרגום שיר (מלשונות-מערב) לעברית. כי במקום שהמתרגם לאנגלית או לצרפתית (וכנראה גם לשפות אחרות) יש לו דבש וחלב תחת לשונו, המתרגם לעברית גורס בשינוי תציץ ושבריי-סלעים. השפה מרוממה, ובשירה איננה מאפשרת לעולם את פשטות-התחביר של הדיבור; הצורך בניקוד משווה לה צביון זר; מלותיה רבות-הברות. הספר שלפנינו מביא, בשערו, סקירה טובה של כל הקשיים האלה. הוא יודע אותם, ותכופות הוא מתגבר עליהם. לא אחת גותן הוא נוסחים שיריים שהם לא רק עתירים ויפים אלא גם נאמנים למדי למקור.

תרגומו של זנדבנק גמיש, אך לא ותרני מדי. הוא שומר על העקרון שבמקום שם יש משקל וחרוז הרי חובה עליו לשמרם, כי בלעדיהם ניטל אותו ענין בשיר שאפשר להעבירו בתרגום, אפיו הערוך, טיב ארגונו. אבל אין הוא מקפיד על כך ביותר כאשר ויתור קל מאפשר לו להוסיף נוי לתרגום. כדי להחליט מהו ויתור קל בתרגום, דרוש טעם; בזכות כך הספר שלפנינו יפה כל-יכך.

דוגמות אחדות: בתרגום "חופה של דובר" למתיו ארגולד, למשל, חסרים לפעמים, באופן בלתי-סדיר, חלקי חריזה—אבל התר-גום נאה כליכך עד שאין הדבר מורגש כלל כפגם. תרגום שירו של דון, "איסור על

נו אלא רק נחלת מיעוטים של קוראי-אנגלית ואוהבי-ספרות—מתפתחת והולכת בשכבות רחבות יותר בציבור.

אל לנו להניח כי נמצא בשירי ג'ויס את ג'ויס הפרוזאיקן. רחוקים הדברים זה מזה, ומזורים לנו. ישראל זמורה מסביר זאת כך: "את כל מקוריותו, את כשרון ראשוניותו, הקדיש, כמובן, לפרוזה, את כל מאמצי רוחו והתאמצות נפשו נתן לה וביקש להורות דרך, לחדש כוחה של פרוזה וטעמה, ואילו בשירה דומה כאילו היתה זו לו בחינת פורקן, מעין חזרה למנוחה אל מקום המוצא, אל חיק הקבוע ועומד; אל יסוד ההרמוניה המרגיעה, שהכינו אותה אבות קדמונים; כאן נח ונרגע—ולאחר-כך שוב וינק אל הנועז, אל הבלתי-מצוי עוד, אל החדש ואל השונה, שלא היה כמותם".

הקובץ "מוסיקה קאמרית" ראה אור ב־1907, שבע שנים לפני "הדובלינאים", חמש-עשרה שנה לפני הופעת "יוליסס". אולי היה זה מעין חטא-נעורים, פרי אהבה עדינה, נרמות, אצילית ומאופקת. בתור שכאלה, השירים הם שמרניים מאד, מוזיקליים, ואין בהם עדיין תועפות הלשון, הרגש והאינטלקט של ג'ויס הבוגר.

בשירים במקור יש יסודות מתנגנים, עממיים כמעט, שאמנם משכו את לבם של כמה וכמה מלחינים שעשו להם מנגינות. התרגום העברי מליצי מעט לעומת המקור, במישור לשוני מפורכס יותר, מעובד ומהוקצע—אולי מטבע לשונה של העברית:

גשמים רבים פה ניתכים, / נבוא בין
עומס-אילנות, / רבדי עלים כיסו דרכים /
של זכרונות.

נשהה-נא שם לרגע קל / עם זכרונות ואו
נלד, / נבוא למקום דבר אוכל / אל
לבבך.

שמרנותו של ג'ויס בשירים אלה, בתוכן ובצור-
רה, מעמידה בפני המתרגם קשיים הפוכים של
מאלה של מתרגמי הפרוזה שלו: קשיים של
הידוק קצבי, חריזה מדוקדקת, שירית ובתים
קלאסיים ודימויים מעולם הטבע—שהם טיפו-
סיים לשירי-האהבה האוניברסליים. דומה
אפוא כאילו המעניין בקובץ "מוסיקה קאמ-

המשובחים שב"חברה טובה" זו, ונטייתו
של זנדבנק לשיריו הולידה תרגום מצוין:

האוהב מכפר על השושן שבלבו
הכל כעור ושבור, הכל בלה ומסואב,
חריקת קרון מתגלגל, קול ילד ממרר בבכי,
צעדי החורש הכבדים, המזים את הרשט
בסתיו
חוטאים לדמותך שפרחה כשושן בעמקי
לבבי.

חטאם של דברים חדלי-תואר הוא חטא
לא-יושב;
לו בניתים מחדש וישבתי על תל ריוק לבדי
עם עולם מתוקן ושמיים ומים—חיבה
של זהב
לחלומתי על דמותך שפרחה כשושן
בעמקי לבבי.

ל. ד.

מוסיקה קאמרית

שמחתי למצוא מהדורה מחדשת של "מוסיקה
קאמרית" לג'ויס, כתריסר שנים לאחר צאת
המהדורה הקודמת. קיויתי גם שמשה הנעמי
עבר שוב על הדברים, ואולי מצא צורך
לשנות משהו—אם בתוקף הימים שעברו, אם
בשל כשרונותיו שהתפתחו—אך נראה שהיה
מרוצה ולא מצאתי שינויים לעומת המהדורה
הראשונה. כאז כן עתה מופיעים השירים
במקור ובתרגום זה בצד זה—וזאת הרי תמיד
היתה פעולה ששיבחנו. אפשר היה אולי
להוסיף על דבריו של ישראל זמורה באחרית
הספר ולצרף מאמר מדעי יותר, מקיף יותר
ומשכיל יותר על השירים האלה ומקומם
בתוך כלל יצירתו של ג'ויס. גם זמן ההוצאה
לאור עלה יפה, שהרי בימים אלה התבשרנו
על הכנת תרגום עברי שלם ל"יוליסס"
וההתעניינות בג'ויס—שלא היתה כללית בזמ-

* ג'יימס ג'ויס: מוסיקה קאמרית; תרגום:
משה הנעמי; ציירה: סניגה ג.; הוצאת
מחברות לספרות בשיתוף עם א. לוינסקי-אפש-
טין; מהדורה מחדשת, 1972.

לזה, נוכח קהל מתעניין ועוין גם יחד. כנגד זה, בקרתו, גם כשהיא שוללת, הריהי חלקית מדי ומושמעת בחצי־פה כמעט. הנס־ינות החזורים להערכה מאוזנת פחות או יותר של המיסטיקה אינם עולים יפה כל־כך, אולי מפני שהמחבר מעורב בנושאו ומחבב אותו—מעורבות שהוא מוכן ליחסה לכל אחד מקוראיו. בזה יפיו הרב של הספר, כוחו למשוך את הלב ולרתק את המחשבה, בזה עמקו וסובלנותו. בזה גם חולשתו האחת—ולא חולשה קטנה, לטעמי.

חסרונו של הספר שהוא מרבה מאד להשתמש בחוויות של מיסטיקנים שאין הקורא יכול לשייכן בנקל למסגרת היסטורית וחברתית. רובו של הספר סובב על המיסטיקה של תרבויות־המזרח העתיקות, ובהן האסלאם של ימי־הביניים. רוב פרקי הספר מתארים את גילוייה השונים של המיסטיקה—בחוויה שמסופר עליה מפני מיסטיקנים, כקריאה מיסיונרית־כמעט שאפשר להתפלם עליה, כאתוס מיוחד־במינו, וגם כאפשרות של מתן תשובה על שאלה יסודית בפילוסופיה, בתחום תורת־ההכרה; מעט מן הפרקים מקשרים בין הגילויים הללו, שבספר הזה רובם—כאמור—סובבים סביב תרבות־המזרח, ובין שני תחומים בתרבות־המערב הדומים אולי למיסטיקה: היצירתיות (במדע ובאמנות) והפסיכיאנאליות. מיקוד הדיון במיסטיקה המזרחית גורם שהקורא המערבי יכול, במישורים (ומתבקש, בעקיפים), להתייחס אל הנושא רק כאל מופע ספציפי של חיי־רוח, בלי להזדקק לבקורת העומדת על שיקול־דעת היסטורי (כלומר חברתי או מוסרי). שהרי הקורא, אפילו הוא משכיל מאד, לא בנקל יוכל לשייך את הדוגמות המובאות לפניו בספר זה למסגרת מקיפה יותר, שבצורה טבעית יכול הוא לקיים עמה קשר של זיקה, הבנה היסטורית, ואפשרות להפקת לקחים. והלא הדיון במיסטיקה כמקרה פסיכולוגי או פילוסופי בלבד, לגופה־כביכול, אפשר שהיה עמוק וולא גילויי־הארה אבל מקיף לא יהיה. גילויי המיסטיקה לא די שהם דומים מאד בכמה מצדיהם (ובשום־פנים אין להפחית מערכו העצום של המיון

רית" הוא צדו האחר של ג'ויס—השונה עד כדי קריוו כמעט—ולא דווקא תרומתו לאוצר השירה.

צ. ג.

החוויה המיסטית

בדרך של הרצאה אישית מאד ועם זה סדורה, בסגנון יפה ונינוח ובהרגשה דקה, מביא ספר זה לקוראיו דעת שאולי איננה מוכרת להם ביותר. אמנם, יש כנראה התענ־ינות ראשונית מרובה במיסטיקה, ודומה גם כי יש אמת בסברתו של מחבר הספר שלפנינו, האומר ששמץ של חוויה מיסטית ידוע כמעט לכל אדם ואדם בדרך של התנסות ממש. לכן נעים לגלות ספר על מיסטיקה המעניין לא־פחות מנושאו; המו־ציא מכלל בורות שלמה את הדעת־לחצאים, הנפוצה במה שנוגע למיסטיקה, ומעמיד ראשית של דעת נהירה ומחוזרת, בלי להפוך יבשני וקוֹוגני ללא־צורך, בתחום שעמימותו ידועה לגנאי.

"אני עצמי אין המיסטיקה חביבה עלי, ואני מעדיף לבטל חלק גדול ממנה על דרך ההגיון", אומר מחברו של הספר סמוך לסיומו, במשפט שציטטו מתבקש מאליו. במקום אחר הוא מעיד על עצמו שהוא "... ניגש אליה במידה של קרירות, ולפעמים של איבה". דברים ברוח זו חוזרים בספר לפעמים, וקצתם מעוררים יחס של אי־אמון. ברור שב. ע. שרפשטיין אינו "מגן על המיסטיקה רק מתוך רגש ספורטיבי", כמו שנאמר בפרק "המיסטיקה של היוצרים" מפני ויליאם ג'יימס ועליו; אין ספק שעניינו של המחבר במיסטיקה, ובייחוד במיסטיקה המזרחית (אם לא בה בלבד), אינו יכול להיחשב קר ומנותק במידה המאפשרת הצגה בקרתית מאד של הנושא. כוונתו המוצהרת היא לתאר את המיסטיקה ולהעריכה, כלומר—לבקרה, אך לא פעם תיאורו נעשה כלימוד־סניגוריה על דבר שאוהבו מרגיש בחוש שוקוק הוא

* בן־עמי שרפשטיין: החוויה המיסטית; עם עובד / ספריה אוניברסיטאית, 1972; 214 עמ'.

שיים שבהליכה בדרך ההכרה המיסטית. לבקורת המיסטיקה תורם משהו יחסו האירוני קימעה אל נושאו, אף שהוא מדגיש כמה הוא חיוני ובלתי-אמצעי. ספק אם די בכך. נאה מאד רגישותו של המחבר לסגנונה המיוחד של המיסטיקה, ויכלתו לקיים יחס הדדי עם סגנון זה בלא שתיפגע צלילות הרצאתו. יפה ההרגשה של מעורבות גדולה והסתייגות בצדה, שבלעדיה ספר על מיסטיקה מועד לאקדמיוזם תפל או לדברנות עקרה. הפרק האחרון של הספר, "אחת-עשרה התמציות של המצב המיסטי", שנת-פרסם בשעתו כמאמר ב"קשת", עדיין הוא לוזו של הספר, ובו כדאי לפתוח את הקריאה. ל.ד.

איך אפשר לאהוב

זהו קובץ-שירים ראשון למחברו הצעיר, וזהו גם קובץ-שירים ראשון בקורות הספרות העברית שנכתב עברית בידי פייטן בן-הארץ שהורתו וגידולו בלשון הערבית. שהרי נעים עריידי, סטודנט בן 24 הלומד ספרות עברית ומדע-המדינה באוניברסיטת חיפה, הוא בן משפחה דרווית בכפר מע'אר שליד טבריה.

במובן מסוים, במובן חשוב מאד, הרי זה אפוא ספר יחיד בסוגו, אפילו חלוצי. במובן זה כשלעצמו ראוי הוא כבר, כמדומה, לשימת-לב, מהגם שבעצם הופעתו, על הרקע האישי והחברתי הנלבט של כתיבתו, הוא נושא עמו הבטחה רבת-ענין ורבת-משמעות להמשך: להמשך שירתו העברית של עריידי, ולביטוי שירי של יוצרים נוספים ממוצא דרווי, מוסלמי ונוצרי, כחלק אורגאני של שירה עברית חדשה אשר עושר נימיה וניגודיה מוסיף לה חוסן ועוז.

לטוב-המזל, אין ערכו של קובץ-ביכורים זה מתמצה ב"קוריוז" שבו, ובוודאי שאינו מתמ-צה בעובדה ה"פיקנטית" שאי-כנה נמצא מחברו מעורב בפרשה משפטית-בטחונית

המאחד לשם הבנת מושג כה עשיר) אלא גם חלק פעיל להם בחיים שנחוו בכל מיני מקומות, בהקשרים חברתיים ורוחניים חוץ-מיסטיים, לאור כל מיני ציפיות וערכים. בלי ראייה היסטורית של המיסטיקה אין אפשרות לבקורת בעלת-ערך עליה; בלי לראות את ההבדלים בין הרקעים השונים של המיסטיקה אין לדון במשתמע ממנה בתחומים שמחוצה לה. אין פירוש הדבר שצריך היה לצרף לספר הזה על החוויה המיסטית אנציקלופדיה שלמה, "suma" של כל שאינו מיסטיקה בחיי האנושות מאז ומעולם; אבל הפניית הדוגמות מערבה היתה יכולה להפיג לא מעט מטעם האזוטוריות של גילויי המיסטיקה המובאים בספר הזה. בתרבות המערב, למשל, יש קשר חשוב בין מהפכנות חברתית ובין ראיית-עולם מיסטית, בין לאומנות ובין מיסטיקה—אולי במובן מדוקדק פחות מזה שהתכוון לו המחבר—וברור כי אף אחד מן הנושאים האלה אינו יכול לצוץ בתוך ספר שעניינו, רובו-ככולו, בתרבות-המזרח ובצד-דים המערביים הניתנים לקישור אל המזרח, על-דרך הפסיכולוגיה.

ההנחה בדבר המצע האנושי המשותף לכל האדם היא נאה והומאנית, וברורים מאליהם יתרונותיה התיאורטיים והמוסריים. הנחה זו שביסוד ספרו של ב.ע.ש. מעוררת את הקורא להינכח כי בעצם אין המיסטיקה רחוקה ביותר מפתחו שלו, או מפתחם של הפילוסופים, האמנים והמדענים שהוא מורגל בהם. על סמך הנחה-ההרגשה זו נדונה כאן המיסטיקה רק כתשובה אחת אפשרית מתוך שאר תשובות המוכרות לפילוסופיה, על שאלה מתחום תורת-ההפרה: "כיצד יופר העולם באמת", או, לחילופים, "איך אכיר את עצמי באמת". לכן, דומה, אין הבקורת על המיסטיקה מלאה כאן כל-צרכה. שרפשטיין מצביע אמנם על פגמים לוגיים בטיעוניהם של מיסטיקנים (בשעה שבקורת על המיסטיקה, כתופעה של חיי-רוח, אינה יכולה לעמוד על הפרכתה של זו בחינת תיוה אפיסטמולוגית); ובהערות קצרות מדי הוא מורה על התוקפנות הכרוכה לפעמים במיסטיקה, ועל ההתעלמות מדרישת החיים המע-

* נעים עריידי: איך אפשר לאהוב (שירים); הוצאת עקד, 1972; 46 עמ'.

כבר בחצי ימיו

ספרון זעיר, קובץ ראשון למשורר, ובו נימה אחת עוברת כחוט-השני, ברורה ועקיבה: "כבר בחצי ימיו. ולא / דגר. ולא ילד דבר. / ודין לו אין. ולא / חשבון. ומאומה לא ניכר". (ע' 9)

בלשון בוטה, היישר ובלי חמקמקות, מתגלה פה הפרובלימטיקה המוכרת, העצובה של בן השלושים כאן ועכשיו. הוא מחויב להמשיך במלחמת אבותיו, להילחם על ערכים, ליצור, להיאבק, לבנות, להוכיח! להוכיח שכל שהושקע בו היה כדאי, לדווח על מעשיו, להתודות, להצדיק את עצמו, להחזיק את הדגלים ולשאתם ברמה, לכך גידולו. והנה בא השבר, המיתח הפסיכולוגי הטיפוסי: "ולא בער. ולא שגרף. ודין לו אין. ולא דין. והוא חייב".

האכזבה שהוא מנחיל להוריו מציקה לו. הוא אינו מתנצל, אינו מתעלם, אינו מתעסק בעולמות אחרים. הוא מתוח, הוא ירש את האכזבה וסובל ממנה. והתוצאה—בריחה, בריחה לשינה, אל תרדמה פסיכולוגית: "לישון. לישון. באור היום. במתק... וצהריים. דווקא צהריים... וכה פשוט הוא זה. כהזיה. מובן עד תום. כמו אי-אפשר אחרת" (ע' 14). ובשיר אחר: "לישון. לישון. / לברוח משאון המון / אדם. דומם / לשכב על המיטה. לאטה / תבוא השלנה: רחבה, / חסרת כל מחסבה / אישית, אנושית / כל-כך, ועייפה". (ע' 30)

בשיר האחד, טורח המשורר לציין שהוא רוצה לישון "דווקא בצהריים", ובשיר השני דווקא ביום-ראשון. כלומר: לא בזמן הרגיל אלא בשעה שהיה חייב לעשות, ליצור, להיאבק, לראות את הדברים באור הבהיר, "להישקף" בשמש-הצהריים, להתחיל במעשים גדולים ורבים ביום-הראשון. המצוקה של דור שאיכזב באה לביטויה המתוח בשירים הקצרים והמעטים הללו,

המטערה בשעה זו את החברה הישראלית. עשירים-ושבעה השירים המקובצים בחוברת זו שלפנינו, אף שאין רמתם אחידה כל-עיקר ואחדים מהם אינם תורמים דבר לרושם. הכולל, יש ויש בהם ערכים סגוליים משלהם. תכופות למדי הם מפתיעים בחיתוכם, בציי-רופי דימוי וניב, במיווגן של השפעות (רטוש ה"מאוחר", עמיחי, גם ז'ק פרוור?), במקור ריות רעיונית, בראיית-דברים רעננה, "חד-פעמית". כמעט תמיד הם משכנעים בישרותם הפנימית, גם כשהם מרמזים בבירור על מניעים כאובים, מורכבים, נפתלים. ואין בהם גם שורה אחת העשויה לרמוז שאולי אין הכותב אזרח מלא בלשון העברית, מעורה ביצירת-ההווה העברית.

השיר הפותח את הקובץ, "מבט לעבר ירוש-לים", עורר הדים עם פירסומו הראשון במוסף לספרות של "הארץ" בתחילת השנה שעברה. לא למותר הוא להביאו כאן בשלמותו:

אולי נאסוף / את כל האבנים הגדולות / שבהרי ירושלים. / אולי נבנה / כותל אחר / מסגד אחר / וכנסיה אחרת. / אולי //

נשכח טעויות העבר. / אולי / סוף סוף נבנה / עיר אחרת / לא בהרי ירושלים // נקרא לה ירושלים.

עד כאן באשר לרצון, לאידיאלי. באשר ליש המצוי שומר לנו עריידי כמה רמזים עמוסי-משמעויות, רבי-סטריים. כמו, למשל, בשיר "פעם אדבר" (ע' 25):

פעם אני / אדבר / ואת מחיר דברי / אוכל לשלם. // עוד תראו / אם יישבר לי / אומר את הפל / את כל שהיה / טמון בשברי. // אני אומר— / יש לי מה לומר. / ודי.

והדברים רמוזים יותר, ובתוך כך גם מפור-שים הרבה יותר, בכמה משורותיו של שיר "ברקע הגוף האילם", החותם את החוברת הזאת כולה (ע' 46):

...ברקע הגוף הזה / אני רוצה לומר / כמה דברים / ואשרי המאמין. // ברקע הגוף האילם / אני רוצה לומר / כמה דברים / וכל המוסיף גורע.

צ. ק.

* עזי שביט: כבר בחצי ימיו (שירים); הקיבוץ המאוחד, 1972; עמ' 33.

מבחר שירים

שירה טובה ומקורית מעמידה את הדברים בסדר חדש, מזווית-ראייה אחרת, בהרכב בלתי-שיגרתי. ולפעמים קמים אלה המת-קנאים בה וממציאים אי-סדר חדש, חוסר זווית ושלילת-מבנה, ומעמידים פנים כאילו אמרו דברים חדשים עד חדשניים. תופעה זו של ה"מקוריים" המלאכותיים (טול חצי דימוי, הרכב עליו חצי דימוי מעולם-דימויים אחר והרי לך דימוי מקורי וחדשני) נפוצה כיום כמאז ומתמיד.

הדבר מכאיב וצורם יותר כשהוא נעשה, במדע או לא במדע, על-ידי משורר צעיר שמבחר שיריו מעיד עליו כי יש בפיו מה לומר, גם הכלים מצויים בידו. מצער אפוא שהוא בוחר לא להתמודד עם בשורתו ועם כליו אלא הוא בוחר לו שיטה מלאכותית לעיצוב שירים שאינם קוהרנטיים.

היה זה, כמדומה, דוסטויבסקי שאמר: "אם אנשים סביבך אינם מקשיבים או שומעים לך או אותך—פול אפיים ארצה ובקש סלי-חתם... שהרי האמת היא כי באשמתך קרה הדבר" [תרגום חפשי שלי—צ.ג.]. כלומר: שירה נכתבת לשם כל מה שהיא נכתבת לשמו, אולם שירה מתפרסמת בספר, ולו גם בהוצאת המחבר, כדי שיקראו ויבינוה, כדי שתהיה קומוניקטיבית. ואם אין היא קומוני-קטיבית—פול אפיים, וגומר...

יש במבחר השירים של הדס עפרת דימויים יפים, כושר לירי, ציורים שובי-לב, אף אבחנות מקוריות. אלו הן פרודות השיר. הדברים באים בשרשרת אסוציאציות שקשה לעמוד על טיבן, רמזות פרטיות, זכרונות אישיים שאין לי כל ענין בהן. ועל כן חייב היה המשורר לקרוא את שיריו, ולו לפני הפרסום, בעיני שלי, ולהשלים לי את המילון הפרטי שלו (לדוגמה, השיר בעמ' 31—30).

כך מתגלגלים גם דיבורים שנראים סתמיים כמו השיר בע' 19, בשלמותו: לו בניתי ירושלים / על ירח / היתה השמש מקרינה אורה ממנו. / לו בניתי

ייסורי מצפון והטרדה-עצמית בלתי-פוסקת. אולם גם ההסברים מצויים בשירים אלה. אמנם, אין הם באים על דרך ההתנצלות כי אם דווקא על דרך של פריקת-חוויות, אך אי-אפשר שלא לקשר בין הדברים.

מצבו הנפשי של הדור—ויורשה לי להציג במקרה זה את המשורר כמציג ומיצג רגשית של דור—מורכב כמה וכמה אלמנטים. האחד—פגישתו החדה, הצורבת, עם המוות: "עודנו יושב בעמדת העפר, שרוף וחרוך / עד תום, כגוש בזלת שחור / ובידיו להביר. / כולו צורף באש. יותר / כבר לא ניכר אם סורי הוא או יהודי / או מפוכח אחר. / רק פסל מצחין ושחור. / ובידיו להביר." (ע' 21)

היסוד השני—אכזבתו האישית מערך שנטעו בו הוריו והכויכב—הוא ערך המשפחה, האחנה האנושית, אולי אפילו "האכפתיות": "רק תהה: מה מזורים / דרכי האלוהים, / כמה בודד יכול להיות / אדם / בין עשרה אחים." (ע' 26)

ואו, כמובן, באופן טבעי מגיעה המסקנה: הפחד שבעקבותיו ציניות ולעג, ושסופו שיתוק כללי—כלומר, שינה: "בזוויות הפה, המתעקמות ברטט, / הפחד מטפס, ערום וחלקלק... / וכבר הוא מצחק מאופל האישון. / וכבר הוא מסיט בלעג קור אשו. / וכבר הגו רוטט כמו פוחלץ. / עד קפאון, עד שתק. עד אין עובר ושב / לצעוק אליו, לזעוק, ללחוש אליו מלה. / הכל בכדי. הכל לריק, לשוא." (ע' 27)

דווקא בשיר שהוא סוניטה בוחר עזי שביט לסכם, למעשה, את שבירת כל הערכים, את השיתוק שאחו בו—שיתוק הרגש, המחשבה, הבריחה לאינאונות, האמונה בלא-כלום: "כמה חבל שאין לך על מה להתוודות." (ע' 33)

השירים כתובים בלשון מישירה. סגנונו של עזי שביט עדיין אינו מהוקצע כרצוי אך הוא בוחר במלות יום-יום ובאמצעים הכרוכים, היעילים והפחות מצטעצעים לביטוי התיוה הבוטה שלו.

* הדס עפרת: מבחר שירים; הוצאת "בוש", תל-אביב, 1972 (?); עמ' 50.

שהוא נע ועף ומוליך את הקול—וישנו הפתרון בלתי-הצפוי: נפילת השמיים, שהיא האנטי-תיזה לבדידותן של האלומות; וישנו קולו של המשורר, המטיל ספק גם בפתרון זה ומשאיר את האלומות תלויות בבדידותן... צ. ג.

פרפרים נופלים בלילה

כריכתו של קובץ שירים מפרפר זה שלפנינו היא קרטון מצופה אדום (אולי להעיד על מורשת הערכים המהפכנית של בית-ההוצאה ושותפיו לענין זה) ובמרכזו של האודם צורת פרפר מעשה-חושב בתכול-דהוי ובמרכז הפרפר מלבן ובו צדודית פרצופון חמוד של גערה שעיניה, בריכות-בחשבון, ניבטות אלינו היישר והעצב בהן עמוק עמוק, אפילו מריר כלשהו, אם אין אנו טרפים הרבה מדי בחכמת-הפרצוף, ואשר לפרפר, החוזר ונכח פל בשחור-לבן, הוא והדיוקן אשר במרכזו, על גב הכריכה, ראה זה פלא: ארבע כנפיים ארבע כנפיים לפרפר ועל כל כנף חיתוך קוויה של מפת יבשת שלמה. על האחד אירופה, על השני אפריקה, וכן הלאה. עולם ומלואו על כנפי פרפר אחד, נופל בלילה—וגלוי-עיניים!

פרפרנו הנופל, התחלתי לומר... אבל שומה עלי לכבד את מינה של הכותבת, ולכן אומר: פרפריתנו הנופלת... אם כן, פרפריתנו זו מרבה להתבונן בחיים בעין בוחנת, נתחנית. גישה אינטלקטואלית יש לה אליהם, אם אפשר להתבטא כך, הגם שאינה מדירה עצמה מפקירות של רגש. הנה כך, למשל, תאמר בשיר הקרוי "הבדל קטן" (ע' 14): "ילדים רועשים, / ומלאכים עולים, / ואנשים יור־דים, / וזה כל ההבדל". וסמוך לאחר-מכן, בשיר הבא בע' 15, "האנשים לזולתם", נמצא אים אנו למדים כי "האנשים לזולתם הם / מרפסת ללא מעקה", ובצד דימוי בוטה זה

ירושלים על שמש / היה הירח גשרך.

או:

אדם רגיל, לפני אכלו, הטוסט שותת קפה / חייב לתת בדעתו / על גובה העבים / ועל האפשרות לחשוב / בתוך מטר המלאכים, / ודאי יהיה קשה / לא לקרר את הקפה. (ע' 11)

גם הנטייה להכללות אוניברסליות לוקה בנאיביות ופוגעת בשיר הקטן שמנסה למצות חוויה מסוימת: "אדם קטע הוא נוף אכזרי, / עיניים כהות הן תרופה לכאב. / כל הדברים יגעים / נתתי ראשי בכיור, מימיו אדומים". ושיר זה מוסיף ועוסק בשמש, בסוכריות, ביון, במלכה ומלך, בגריגור שלי (?), בט"ו בשבט, בשחמט, ובמסקנה: "מישהו חייב להיות אשם", ובכן: יש בדברים משמעויות פזורות פה-ושם, אך הן אינן מתמקדות כדי תחושה אחת או חוויה אחת. נדמה כאילו המשורר מסתחר מאחרי האסוציאציות שלו תחת שיעסוק בנושא שהציב לעצמו, בנושא החשוב לו, בעצם, ולהעמיק בו עד מיצוי החוויה.

כך גם יורד אלוהים בכבודו-ובעצמו ומשתתף בצורה פעילה בשירים. בשיר אחד הוא "יצא ממחבואו שלם" (ע' 26), בשיר אחר הוא "סומא וערום וטיפש" (ע' 28), ושוב בע' 33: "ודעתו זונה זכה ואלוהיו משועשע", ובע' 39: "לו היה לה אלוהים קטן / היתה בולעת אותו / בבוקר / עם כוס תה / בלי סוכר". אולי זה רצוי אצל בני גיל מסוים לבלוע את אלוהים, או כל גלולה אחרת, בבוקר עם כוס תה. אינני מוצאת בשיר המצוטט בזה אף לא את הצינינות האמיתית, שאליה כנראה התכוון המשורר.

בשירים העשויים מקשה אחת אפשר למצוא אמת שירית ואחדות תמונה שהן בעלות משמעות, כמו למשל בשיר הקטן בע' 8: "בתוך שדה אסוף, אלומות הבדידות / קוראות לעוף השמיים / ליפול. / אולי יפשוט העוף אדרתו / ויפלו השמים / ואולי לא". שיר קטן זה יש בו קפדנות בבחירת המלים ויצירת הדימויים ("שדה אסוף", למשל), יש מיתח בין אלומות הבדידות—שהן סטאטיות, לבין עוף-השמיים,

* ש. תרצה: פרפרים נופלים בלילה (שירים); ספרית פועלים—הקיבוץ הארצי השומר הצעיר; בשיתוף איגוד סופרי הקיבוץ הארצי, 1972; עמ' 47.

המתבקשת מן השקיעה ומן המועקה והסיוט. רעיונות אלה של המחבר נותנים אותותם בגוניה של ההבעה, שהם מעורפלים ומכסים יותר ממה שהם מגלים.

הבעה זו אפיינית לסיפור "פראות", שעל שמו נקרא הספר. אחת הדמויות, מזכיר-הקטן, "דומה עליו שאיו מחיצת-זכוכית שרויה סביבו ללא הרף, והקולות והחיוכים באים מרחוק, כמתוך ערפל, ואותו דבר, אותו רעיון, דומה מכביד משקלו עם כל פסיעה. אילו אפשר היה בבת אחת, ברגע, במעשה אחד קטן, למחוק הכל... למחוק כמו שמוחקים מספר מפנסק טלפונים, כמו שמוחקים לוח במטלית רטובה... לנקות, לטהר, לא להותיר זכר... לשטוף את המועקה". הסיפור כולו דחוס אוויר של חמסין, כאשר בחוץ אין חמסין. הגברים מלאים קנאה ויצרי תחרות, וכל שורה מקרבת את הקורא לסערה המתקרבת. הנערה האהובה בורחת והגיבור הראשי מאבד עצמו לדעת, "ואיזה חושך גדול מסביב. ואיזה דממה".

בכל הסיפור נתון גורלן של הנפשות הפועלות לפירושים שונים. רוצה המחבר להביא את בריותיו למקום כלשהו, אך אין טיבו של מקום זה ברור. אולי בכוונה הוא עושה כך מתוך מגמות שאינן עולות יפה בידו. לפעמים אמנם מוציא הוא מתחת עטו שורות יפות, המצטרפות לתיאור רב-רושם. כך, למשל, הוא מצליח בסיפור הראשון, "המנזר הקטן", העוסק בחוויותיו של לוחם שחברו נהרג על-ידו.

מקום מרכזי בתיאור תופסת סיעה של נוי-רים, היורדת במדרגות בכיוון השביל הלבן שבין העצים והעשב היבש. צווחות ויללות פרא של האויב, מטחים של נביחות כלבים המחרישות את האזניים—מזה, וזרימת דמו יות הנזירים, אשר "קומתם כפופה וידיהם משוכפלות על חזותיהם—מזה. איזה ניגוד תהומי בין הדומיה הנזירית, שדבר אין לה ולמלחמה אשר סביב המנזר הקטן, והמולתם של כלי-המלחמה. "ואז, אל תוך השקט העמוק, מעם כיפתו הלבנה, הבהוקת של המנזר הקטן, בקע ועלה חרישית דינודון זעיר של פעמון..."

מהווי חיינו מוצאים אנו בע' 21, בשיר קצר ותמציתי הקרוי "שוב", כי "צירוף בודד לבנו / אחר סערות הדמים" (כל האחריות להדגשות על-י.ע.). ואם אין די לנו במדגם זה של משלים פיוטיים, הרי מוצאים אנו בראש השיר "וידוי" (ע' 39) גם צירוף לירי-רליגיוזי כמו "לילות ארוכים הניחו ידי / תפילין על לבך", החוזר, בשינוי קל ומחושב כהלכה, בנעילתו של אותו שיר: "היום יש לי רק לבך / להניח תפילין, / ויש לי לילות ארוכים / ארוכים".

אולי לא פחות מאשר בזכות מעלותיו הסגור-ליות יזכר קרבן-הביכורים של ש. תרצה בזכות ציטוט אחד והקדשה אחת המופיעים בו על עמוד-השער. בציטוט, שהוא בחזקת מוטו, מועט המחזיק את המרובה, נאמר: "חמיד הפסדנו את הניתן להשיג / בגלל דרישתנו להשיג את הבלתי-ניתן", והדברים, כך נמסר לנו, הם משל מוחמד אבו שלבאיה, המוכר לנו כעתונאי ואיש-ציבור ירושלמי שמאז 1968 נתן ביטוי לדעותיו הפוליטיות, שהשורות שלמעלה מסכמות אותן נאמנה, בספר אחד או שנים שפירסם ובמאמרים בעתונים הערביים "אלי-קודס" ו"אל-אנבא". ובאשר להקדשה, בה נאמר, בפשטות-תום מעולפת-רו: "תודות למר פנחס שדה / ולכל אותם".

מה ש. תרצה פותחת בתודות אף אנחנו בתודות נסיים. ובנוסף דורות-אתמול כך נאמר: תיתי להם לספרית פועלים ולהוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר ולאגוד סופרי הקיבוץ הארצי שהם נותנים עינם לטובה בפרפרי הקיבוץ ודואגים לדור-ההמשך. בפשטות ובטוב-לב. ובלי תירוצים.

י.ע.

פראות

תכונתם העיקרית של סיפורי המאירי היא אווירת המחנק וחוסר-האונים של דמויותיו. זו אווירה רבת-עצמה המביאה, במקדם או במאוחר, לידי הרס-עצמי, כמסקנה יחידה

* ישראל המאירי: פראות (סיפורים); הקיבוץ המאוחד, 1972; 131 עמ'.

מנתקתו מסביבתו. אין היא באה אלבו להעשיר את עולמו ההגותי ולעורר בלבו רגשי־נועם, להוליכו אל מנוחה שלמה יותר. הלכיה־נפש נוגים ועדינים, רחוקים מן העצב הטראגי. הכמיהה ליופי מקנת עמוק בלב, והיופי גופו הוא "העולם של אתמול". הגורליות, בתפיסתו של המחבר, דומה לפרח הפורח באביב ועליו נושרים בסתיו. כי אין האדם דומה רק לעץ השדה אלא לצמח שחיוו עולים בעונה ושוקעים בצניעה ובהסתרה־פנים.

קצבו של הרומן אטי ביותר. העלילה מתפתחת כמו מבלי־משים, ואין המחבר נוקף אצבע להחישו. מניח הוא לגיבוריו לחשוב הרבה, וכשהם מוציאים משפט הריהו מקוטע ומרוסק, לפי שהוא מפריע כביכול לעולמם הפנימי. וכי מה יש לדבר כאשר כל אדם משוחח עם לבו ועם הגוף?...? ובדומה לכך הסגנון כולו, המורגש גם בתרגום העברי, שבא למעט ולא להרבות, להצניע ולא לגלות. כנגד זה מגלה קאואבאטה בשפע חרדות פנימיות של כיסופים ושמחה וצער, היוצאות מלבם החמים של הנאהבים הצעירים. לא בכדי נבחרו גיבוריו בין אוהבים צעירים, הכנים בהרגשותיהם ולבבם דובר אמת.

הרומן שייך למסורת היפאנית הקלאסית בזכות הליריקה ההרמונית שלו ובזכות השתלבותו בעונות השנה. ראשיתו באביב וסופו באביב, ומקומו בקיוטו, בירתה העתיקה של יפאן, שישן וחדש משמשים בה בערבוביה. אך סדר־העולם לא נתבלבלו בה, וראיה לכך שנשמרים בה עדיין הבדלי המעמדות לכל דיקדוקיהם. בת הסוחר נישאת לבן סוחר, ואילו הפועלת הכפרית נישאת לאורג בנו של אורג. גם הסממנים המסככים את העלילה אפיינים לרומנים הישנים. שתי הגיבורות הראשיות הן תאומות שהמזל הפריד ביניהן. האחת, שאסופית היתה, הגיעה לביתו של סוחר אמיד חשוך־ילדים וגדלה שם, ואילו אחותה שנתימה היתה לפועלת כפרית. בסוף העלילה הכל בא על מקומו בשלום בתוך האווירה המדשנת את הרקע ומבשילתו לקראת הסוף הטוב.

סימן יפה להמאירי שהוא יודע להאזין לדיב־דון זעיר של פעמון קטן של מגזר קטן ולקלוט את צילצוליו בריחת הקרב. תיאורה של תהלוכת הניזירות אף הוא קובע ברכה לעצמו. ואף שמיד אנו שומעים את קולות הנפץ, והעמדות משיבות על ההרים בטר־טורי מקלעים, וחייל ישראלי מוציא את נשמתו, עדיין נשאר בלב הד השקט העמוק, מראה הלסטות השחורות של הנוזרים ודומיית הילוכם האטי והמרעיף דומיית־בראשית, שלעומתה בטלים והולכים כל כלי־המלחמה על רוגזם ושאונם.

בסיפור זה הצליח המאירי בכוח המיתח התיאורי להעלות חוויה אמנותית עמוקה. אולי זו דרכו הנכונה ביצירה אשר לפניו.

הנאהבים הצעירים

מחברו של הרומן, יאסונארי קאואבאטה, נמנה על גדולי הסופרים ביפאן, והיה הסופר היפאני הראשון שקיבל את פרס־נובל (בשנת 1968). הוא נולד ב־1899 והתאבד בשנת 1972. כמה מספריו תורגמו ללשונות המערב, וספרו הראשון שתורגם לעברית הוא "הנאה־בים והצעירים".

לא ברקמת העלילה עיקר כוחו של קאוא־באטה אלא באווירה. כל הספר מלא, מראשיתו ועד סופו, מראות־טבע וארחות־חיים מסורתיים, שעדיין נשתמרו ביפאן במחצית המאה העשרים. הדמויות המעטות טובלות בנופי העצים והפרחים, המזינים את חווייתיהן הפנימיות ומעניקים להן רגשות סיפוק ואושר. תרבות יפאן העתיקה, הממ־שיכה בקיומה למרות הציביליזציה המודרנית שלה, מסוגלת, לדעת המחבר, להרעיף שלנה רוגעת מאין כמותה. רוגע זה רועף אל התחושות האינטימיות ביותר של האדם מן הגנים הפורחים, מן המנזרים העתיקים ומן הבדידות המלווה את האדם בכל מעשיו. בדידות זו אינה מאמללת את האדם ואינה

* יאסונארי קאואבאטה : הנאהבים הצעירים ; תירגם מגרמנית : צבי ארד ; עם עובד / ספריה לעם, 1972 ; 195 עמ'.

גירד מפתח ופתח לי את השינה", "העלות והבלות והמבולקות והמבוקות, וסחופות-השער, ושלוקות-הבשר ודלוקות-העין— / ימרחוהו בפור ריסיהו / ויתעלפו ברפס בשרן סביב אשו הגלולה".

זוהי שירה חושגית מתפרצת, מגיעה עד כדי דיבוק בנקודות-שיא מסוימות, מזכירה סגנון-נות כתיבה של זרם-התודעה וגובלת בעיוור-תים. החיים, הרגשות, הקשר בין אנשים, כולם סובבים את מעגל החיים והמוות, כשהחיים באים לביטוי בתאוות-בשרים, המוות—ברציחות, רטישות, דמים. גמישות הלשון והביטוי, החריזה והצילצול הם חלק בלתי-נפרד מן הזרימה הקולחת והרותחת של השירים האלה.

מהלכת מין תחושת-אימים בשירה, רדופה ונרדפת, מעוררת ענין, מדהימה: "הילד נרכן, מתחת לאבימו ואמו / שהרגומו זה את זו / מעל ראשו / וחרש התיפה. / במפוחית-שלפה" (ע' 52, בשלמותו)

פה-ושם גולשת ההרפתקה היצירתית-הלשונית לתחום האקרובטיקה ומקפחת את משמעותה הארצית-הצבעונית הקיימת בשירים אחרים. גלישה זו טיפוסית לשירים הפותחים באקס-יומות, ב"הברקות פילוסופיות", באמרי-הכמה כגון: "אי-אפשר לדבר בטלפון ולהיות מה שתהיי בפגישה היפה"; או "למרות שאכלנו מן הפרי / האם אנחנו יודעים? האם אנחנו יודעים / אם אנחנו יודעים?"; או "להבין זה כמו להיות רעב ורווה", "כשלא טוב אסור לחשוב: אז עכשיו לא / אבל פעם... אבל פעם... אבל פעם יהיה. / כי מה שהיה הוא שיהיה", וגו'. ברבים מן השירים האלה מופעלים להטוטים מסוג "שושנה היא שושנה היא שושנה" וגו' שמכבר סר טעמים וחיידושם ונעשו מטבע שחוקה.

יפים בעיני השירים שבהם המשוררת מתר-כות בפיתוח תמציתי ורגיש של ענין אחד בשלמותו, כמו למשל "מישימה": "טריט לי טריטטלי / רוטט קול ציפור לי / ברמקול בלי עץ. / טרילי / רוטט לי / שפעם ציפור גם אני הייתי... / אך באוויר-הכסף / נחמץ בעצב / קול ציפור בלי עץ / טריטט לי טריטט / פ-ע-ים את הייתת". בשירים כמו

השמש היתה

פגישה עם קובץ שירים, ובפרט עם קובץ ראשון, כמוה כפגישה עם אדם. אתה מניח את הספר מידך ועודך אוצר בכ את הלך-הרוח, תפיסת-העולם, הדמות השירית. לימים התחושה מתגבשת והולכת עד כדי הגדרה כמעט-של האדם, של שירתו.

לאחר קריאה חוזרת בספרה הראשון של צילה שמיר—טיול בתחום השירה, שהפך מסע-הרפתקות—נותרה בי תחושה שהאדם מאחרי השירה מתחבא בתוכה כבתוך הר-געש ומעדיף להשליך ולידות בי את הלבה ואת האש והגפירות, אך מלבד העובדה שהוא אוהב להשליך דברים שכאלה כמעט אין הוא ידוע לי. הספר גירה את סקרנותו לגבי הכותבת עצמה, להכירה באופן בלתי-אמצעי. שכן חרף גילוי-הלב, ההתפרצויות המשוחררות והפראיות, ההתבטאות שאין לה מעצור-רים ומסגרות, אין הדברים מתישבים כדי יצירת דמות מוגדרת או ברורה של המשוררת.

אלה הם שירים בלתי-שיגרתיים בתנופתם, כאנגריה שלהם, במאזווריות ובחדות ההבעה. צבעיהם עזים—שחור-אדום-לבן, פורצים את גבולות הלשון, את גבולות הנוף: "מיגואל בעל שריר הפטוש / לקח את הגדי וריטשו אל ההר / דאנג, דאנג, דאנג! / מיגואל בעל שפתי החזיר / לקח נערה ונעץ בה שריר / דאנן דאנן— / לדם. / וזרם הדם בבאר—/ דין דון. / והשקוהו בנות ביין שחור / דאנג-דוננג" (ע' 27)

השירים מאוכלסים נשים, גברים ובעלי-חיים שחיוניוהם, מיניותם, תאוותם, כוחם הם סימניהם. כך אנו מוצאים איכר-גרם, את מימולה זימולה הזואנה מצוענלה, את מיגואל בעל דם הברזל, את אבא שימפוי מארץ יפאן, ועוד ועוד. אנו מוצאים זאבים ושוורים, וכן מבחר בלתי-נדלה של פעלים אקטיביים קיצוניים ודימויים צעקניים: "השוקיים נפערו בפישוק סרטני", "בדלת

* צילה שמיר: השמש היתה אם הם רצו (שירים); ספרית הפועלים ומפעלי נייר חדרה, 1972; 100 עמ'.

סתיו מתכווץ. גשם ראשון. שלכת. שבלולים וחלזונות. עורבים ונחליאלים, שוב תוכל לשמוע את שעון החול". מבוא זה אומר כבר הכל. הוא מבשר את היום ואת הלילה. הדם שבשמיים, בלב התכלת הנהירת, הוא המוקד לתחושות התריפות אשר בלב הדמויות.

לאחר פתיחה זו מתמשכת העלילה בהגיזנה הפנימי, עד שהיא באה אל הקץ הטראגי. אך אין טראגיות זו שלטת בכל דרכו של הסיפור. כדי להסיח את הדעת כביכול פונה תלפו לעניינים צדדיים, ואז הטראגדיה מוחצת ומפנה מקומה לאירועים ממין אחר לגמרי. הקשר העלילתי נשמר באמצעות דמותו של האח אהוד, שלכאורה רחוק הוא מהיות הדמות המרכזית בעלילה, אך למעשה הוא גיבורה הנעלם והגלוי, והמחשת מותו כטייס מוצגת בסופה ובראשיתה של העלילה באורח עז-רושם.

אותו הווי ארצישראלי "עתיק" שמור בסיו פורי-צפת של גדעון תלפן, שבהם ריחותיו של היישוב הישן מבשמים את האווירה. יודע המחבר "לערבב" אותם עם כתיבתו המודרנית ולהסתייע בהם בהעלאת דמויות חיות, ערניות, המעשירות את העלילה. "סבא קצ"ר אפיים" הוא טיפוס מוצק ונוקשה, ועם זאת מעורר-חיבה.

בסיפורים האחרים מפליג תלפו למרחקים כדי לתאר (מנסינו, כנראה) אנשים העומים דים לגורלם על אדמת-נכר. צביון המקום ממלא גם כאן תפקיד חשוב בהעלאת נפתח-ליהן של דמויות, אלא שבנופים אלה אין המחבר שולט באותה מידה שהוא שולט בנופי ארצו שלו. לא פעם מתעורר כאן הרושם שתלפו לא עיכל את גיבוריו ואת עלילותיהם די-הצורך.

אביב מוקדם בעיר

ד"ר ואלריה שטארק ידועה מספריה הקודמים ומסיפוריה על חיים ועל מוות במחנות השמדה נאציים. בספרה "אביב מוקדם בעיר"

זה התמודדה המשוררת עם החומר ולא הרשתה ליצר-המלים וההמצאות לדחוף את השיר למורדות ולפסגות שיפורוהו לכל רוח. ז. ג.

מירודים

סיפוריו של גדעון תלפו באים לתאר מצבים מוגדרים שמהם יש ללמוד על הנפשות הפועלות. דרכו התיאורית מתכוונת לרכו את הזרקור באירועים חד-פעמיים, המחזיקים בתוכם את המפתח לעלילה חלקית ובלתי-מושלמת. האפיקה הקצרה מסייעת בידי תלפו להרחיב את היריעה ולהסביר את כוונותיו, בנוסף לאווירה המלאה גונים רבים. לפעמים—כשהוא מפליג אל זכרונותיו המעורגים בנוף הארצישראלי—הוא משחזר את מראות ילדותו ומצייר בצבעים עזים את תחושותיו מאותם הימים. בסיפורים העוסקים בהזוה מעלה תלפו רגעי-משבר ועושה אותם אבני-פינה לחשיפת הדמויות ולניתוח איש-יותו. בשני סוגי הסיפורים שבקובץ אשר לפנינו מגלה תלפו כשרון ניכר ויודע הוא לרקום את רקמתו של הסיפור הקצר.

בכל עלילה משתדל המחבר להתאים את הסגנון לדמויות ולפעילותן. בתיאורים ממחזר-הילדות נשאר הוא נאמן להווי של פתח-תקוה. עצם הפתיחה של הסיפור "שעון-החול" מלאה כבר מראות וקולות של ראשית ושל אחרית, של חיים ושל מוות, המקיפים את העלילה. "רטט שחרית, קרן אור מפזות, כתמי זהב, שמש גדולה ותכלת זוהרת כמו עדי-בליקן, וכבר דמדומים, דם בשמיים. וכבר קדרית, אימה חשכה וצמרמורת בלב. הנה כך כלה האור. אוזל, נמוג, כחלום. הד בשדות רחוקים. משק כנפי ציפור-נוד. הארון גם הוא מורד מהר מדי. נקישות מעדרים, העפר נותן נהי-קולו. רגבוכי, שחור, תחוח. עפר-מוות. העלים מפרכסים צהובים, כפתקי-ניחומים, רחף וצנזח על פרחי-הטיס, המדג-לים רובים בעמידת-דום אבלה, המיית-רוח.

* גדעון תלפו: מירודים מפורט-סעיד (סיפורים); הוצאת אגודת שלם, ירושלים, 1972; 172 עמ'.

* ואלריה שטארק: אביב מוקדם בעיר (רומן); הוצאת עקד, 1972; 278 עמ'.

הוא מפליגה לתחום המציאות הישראלית של זמננו ומיחדת גיבורה אחת בלבד, מני צולות המחנות, לחוויות־האימים של עברה. הדמויות האחרות חיות ונושמות באווירה של תל־אביב, מחוץ לגיבורה הראשית, שלא היתה אמנם במחנות אך שנות ילדותה עברו עליה בהונגריה בימי המלחמה. השואה קיימת בסיפורה העכשווי של המחברת מתחת לפני־השטח והיא תשתית לבעיות־הקיום של יהודים בדרגון.

לכאורה גראים חייהם של ארבעת הזוגות המתוארים ברומן באספקלריה נורמלית המקובלת בתאי־משפחה רבים, אלא שלמעשה כולם שרויים במשבר. הבית היהודי, בו גדלו הבנים־האחים, היה מהדורה אחרונה של דפוסי־חיים מסורתיים שנהרסו. הקיום המודרני מוציא את הצעירים מרשות ההורים ומעמידם לגורלם. ודווקא הבן המצליח ביותר כרופא—הוא שכשלונו גדול ביותר. נמשך הוא אחר יצרי החזקים ממנו והורס את ביתו. ואכן, מה יעשה הבן שלא יחטא? צעיר הוא ויפה וגברי ויצריו תוססים, ואין הוא מונע עצמו מהליכה בלתי־נמנעת לקראת הרס ביתו וחורבן חייה של אשתו, האוהבת אותו וכרוכה אחריו בכל נפשה.

נטייה זו קיימת אצל הדמויות האחרות, שכל אחת מהן בורחת מעצמה ורודפת אחר האושר הנראה לה אצל אחרים. קיומן עומד בסימן השקיעה חרף התנאים החיצוניים, הנוחים פחות או יותר. כל אחד מן הזוגות הנשואים מקים כביכול בית משלו, אך למעשה אין זה אפילו אוהל דל, ומל רוח מצויה מפילתו. זהו ציר ההתרחשויות ברומן של ד"ר שטאב־רק. מלחמת־הקיום בלבד אין די בה לתת סיפוק למאווייהם של הזוגות הצעירים. הכל שרויים במבוכה נפשית המאפינת את הדור שלאחר השואה. המציאות הישראלית רוויה התלבטויות קשות המכרסמות מבפנים ואינן מעלות ארוכה לניכורו ובדידותו של אדם בזמננו. כל בעיה הופכת טראגדיה המגלה את התלישות הקיומית, ובאין שרשים מניין יצמח גוע איתו, ומניין יבואו ענפים, פרחים ופירות שהם גופם של החיים?

כיפורו של שלמה טבעוני משקף את אורח־חייהם של תימנים בארץ־ישראל לפני עשר־רות־שנים. המחבר, שגדל בכרם־התימנים בתל־אביב, מכיר היטב את ההווי המסורתי המיוחד שנשתמר בקרב יוצאי תימן. הם חיו ב"גיטו" משלהם וניסו להוסיף ולקיים דפוס־סיס, שהיו מקובלים עליהם דורות רבים. אלא שרוחות הזמן והמקום היו חזקות מהם. מה שעשתה ההשכלה במרוחה של אירופה עשה ההווי ה"ישובי" ליוצאי תימן, וכמו שנכשלו כל המאמצים לעכב את מירוצו של הזמן ברוסיה ובפולין, כך עלו בתוהו נסיונות נואשים שעשו חכמי העדה ונכבדיה לשמור על בניה ולמסור בידם את תרבותם המקורית שהביאו עמיהם מארץ־מוצאם.

על פריצה זו מספר שלמה טבעוני מסביב לאירועי משפחה אחת. גישואים שלא עלו יפה, אשר מראש ידוע היה שגדונו לכשלון, העמידו שלושה ילדים, שדרכם בחייהם היתה קשה ומרה ביותר, האב היה אילם מלידה והאם גדלה אצל אמא־חורגת, שהתעמרה בה כמיטב המסורת של אמהות חורגות. רצו החכמים התימנים לפתור את בעייתם של שני הצעירים וזיווג את הצעירה, שלפי מושגיהם כבר היתה מבוגרת, לצעיר האילם. כוונותיהם היו טובות, אך הזיווג לא עלה יפה. האשה התעללה בבעלה והתנכרה לילדיה, וכך גדלו הילדים ללא בית וללא הורים. הבת יצאה לתרבות רעה, בן אחד היה לפושע ואילו השני, שזכה לטיפולה של עובדת סוציאלית, מצא מקומו בקיבוץ.

לאחר־מכן נגאלה הבת מחלאת העולם התח־

* שלמה טבעוני: בית האילם (סיפור); הקיבוץ המאוחד, 1972; 183 עמ'.

ניות מכדי שלא יראה את הצד השני, הרע של הסיפור—את גרמניה הנאצית. ז'יל פרו אינו מפליג בהשמצות ובתשבחות; הוא מתאר. ותיאורו, אף שכלי ספק הושפע מדעותיו האנטי-נאציות וכנראה גם האנטי-קומוניסטיות, מתקבל על הדעת. כל הנפשות הפועלות מופיעות כבני-אדם על בעיותיהם, על חולשותיהם, על גילויי כוחם. היחידים המושמצים באמת הם מפקדיה האלמוניים של הרשת במוסקבה שאותם לא ריאיון, את מסמכיהם לא קרא ואת שיקוליהם לא התאמץ להבין.

בולטת עובדה מתמיהה לכאורה: המפקדים הנאצים במלחמת-העולם השניה מתוארים באור חיובי ואנושי יותר מן המפקדים הר-רים במוסקבה. ספק אם נעשה הדבר מתוך הכרה ושיקול-דעת. נראה יותר כי המחבר שנפגש עם הנאצים התרשם, בצדק או שלא בצדק, מן הצדדים האנושיים באישיותם כפי שנתגלו לו זמן רב לאחר המאורעות המתוארים. לעומת זאת, את המפקדים הרוסים לא הכיר ותיאורם בספרו חד-ממדי. זאת, כנראה, סכנה האורבת לפתחו של סופר תעודי שמקורותיו מוגבלים ושלא בא במגע אישי עם חלק מן הדמויות המתוארות.

מסקנה שניה, שאפילו אנטי-פאשיסט מוצהר כז'יל פרו, שהוריו, כפי שמעיד הוא עצמו, "ניגנו בתזמורת אחרת", עשוי לרכך את עמדותיו אחרי מגע אישי עם מושאי בקרתו. מתגלה בכך בעיה מיתודולוגית של כתיבה תעודית, ספרותית ועתונאית: מגע אישי מקהה את עקצון של עמדות עקרוניות. על-פי מעשיהם היו הנאצים מהנדסי-ירצח; על-פי תיאורו של ז'יל פרו הם לוחמים למטרה שאפשר להבינה. בכל הבנה חווייתית יש קורטוב של הזדהות ושל הצדקה.

"התזמורת האדומה" מעניינת במיוחד אותנו, הישראלים, לפי שמפקדה היהודי, ליאופולד טרפר, יליד פולין, בא לארצנו בשנות ה-20, פעל כאן במסגרת המפלגה הקומוניסטית האי-ליגאלית, ולאחר שישב כאן בפלא עקר לצרפת. כיום, בהיותו בן 69, יושב טרפר בפולין ולוחם על זכותו לעקור משם ולהתישב בישראל. בחייו, בנוורו ובמעשיו

תון, הבן הפושע חזר למוטב, והבן השני שירת בצבא ובנה לו בית. סיפורו של טבעוני טבול כולו באווירה מקורית של כרם-התימנים מאו. הרבה פול-קלור, אמונות וסיפורים עם שנתקיימו אצל יוצאי תימן משוקעים בסיפור. לפי עדותו של המחבר, "ראשיתו של הסיפור בשנות השלושים, שבהן נהגו עדיין המוסכמות שבני תימן הביאו אתם מגלותם—אותן מסורת בנות מאות שנים, מורשת נכסי תרבות יקרים מתקופות שונות ומשל שבטים שונים—גם שלא מבני תימן. עדיין שררו בכרם יראת השמיים, אהבת רעים, כיבוד אב ואם, אמונה בערך חיי עבודה, בד בכד עם גימוסים, נוהגים ואמונות, שנתערבו בהם העיקר והטפל".

כל העולם הזה, היקר כל-כך ללבו של טבעוני, לא האריך ימים. "כל המוסכמות נופצו לרסיסים—ואתם מבנה המשפחה. אב ואם חרב עליהם עולמם, כשנאלצו לבטל דעתם מפני דעת בניהם, וכל שנה נפערה תהום חדשה בין אבות ובנים, עד שלא נשאר זכר לאותה מסורת של מוסר, נוהגים ויחסי אנוש, שביקשו להנחיל לבנים".

העלילה מוסיפה ומספרת על בני תימן צעירים התועים בדרכי החיים, שעולמם הישן חרב עליהם ועד שורחה עליהם שמשו של העולם החדש תעו בלילות-אפלה. רק מעטים מהם מצאו את השביל הנכון לחיי-עבודה ולפרנסה בכבוד.

י. פ.

התזמורת האדומה

"התזמורת האדומה" היא סיפור תעודי על רשת-ריגול סובייטית שפעלה באירופה בתקופת מלחמת-העולם השניה. אין זה מחקר אובייקטיבי ערוך על-פי כללים מדעיים. המחבר הצרפתי, ז'יל פרו, ניגש לחומר וריאיון את הנוגעים בדבר כשהוא בעל דעות-קדומות. אך אין אלו חריפות וקיצו-

* ז'יל פרו: התזמורת האדומה; תרגום: נחמן בן-עמי; ספרית פועלים, 1972; 494 עמ'.

האיש הקרוי כיום מרטין גריי ושל סיפורו. האיש וסיפורו אחד הם, וכל-כולם כמין אישור מחודש, קמאי בעצמתו, מהמם בעי-רומו, של ערכי-יסוד ראשוניים שתרבות-זמננו החכמנית-המתחכמת מתעמרת בהם לתיאבון ועם זאת, מתחת לשלל קליפותיה, כמו יוצאת נפשה אליהם. אלה הם ערכים של גבורת-רוח ועוז-רצון, כושר-סבל ועק-שנות גאה, משוש-התמודדות וחוסן-עמידה ותשוקה להצלחה ואושר, ועל הכל ריבונות פרומתאית של אדם מול גורל ומול אלים. ערכים שלכאורה הם מעבר לתחומי האתוס והאסתטיקה כאחד, ועם זאת—כלום אין הם, במיצוים, תכלית הטוב והיפה והצדיק?

לא כמטיף וכמגיד-מוסר פורש מרטין גריי את עלילתו, וחייכם שאין הרבה עלילות גדושות-עלילה כמוה. אבל בחכמתו הבשלה, הבוגרת, הלמודה תלאה ושנאה ואהבה, אין הוא אטום מלחוש בלקח המקופל בה, בבשורה הקורנת אל הזולת מנסיין-החיים הזה הדרוס והקשוח, והאישי מאין כמוהו. אכן, בשינוי-גירסה של פסוק אלתרמני נודע, אפשר לומר על ספר זה כי יש משובחים ממנו—אבל אין משובח כמוהו.

י. מ.

חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה הי"ט

תיאורם של חיי יום-יום שייך לאותו תחום מחקר העוסק ב"ציביליזציה החמרית", מיגור אחד של "ההיסטוריה החברתית". הוצאת "עם הספר" הוציאה עד כה תשעה ספרים בסדרה—ששה על העולם העתיק למרכזיו החשובים ושלושה על שני קטבי-זמן בהויתיה של ארץ-ישראל: תקופת התנ"ך והמאה הי"ט.

מחקרים אלה חסרים (לפעמים) כמה יסודות חיוניים של הכתיבה ההיסטורית, הם מדויקים במידת האפשר ופעמים יבשים מאד, אך

מסמל טרפר את התפקיד הטראגי, רצוף-הסתירות, שמילאו יהודים רבים במלחמות ובמאבקים של עמים אחרים ושל העם היהודי.

במלחמת-העולם השניה פעל טרפר כשליח רוסיה הסובייטית ולא כיהודי. עם זאת, תמיהה היא שחלק הגון מראשי רשת-הריגול שבפיקודו יהודים היו. רשת זו הצליחה, כנראה, יותר מכל רשת אנטי-גרמנית באותה עת. היא חדרה לברלין ולמרכזי השלטון הנאצי בכל בירות אירופה. בידיעות שהע-בירה הועילה לרוסים, לפי עדותם של הגרמנים ושל הרוסים, יותר מהרבה אוגדות. כלום אין מקום לחשוב שדווקא טרפר וחבריו הקומוניסטים, יהודים אנטי-ציונים ואנטי-לאומיים, נלחמו בנאצים ותרמו לתבוסתם יותר מיהודים "גאמנים" שנשאו את לאומיותם ברמה בארץ-ישראל ובפוריה? ב. ש.

בשם כל בני-בית

לכאורה, עוד "ספר-שואה". או, אם תרצו, אוטוביוגרפיה של גבר שמאחוריו חיים הגדוד-שים מגיל צעיר הרפתקה ומכאובים, סבל וגבורה, שכאשר מצא סוף-סוף מנוחה ואושר ורווחה בנווה-החמד, עם אשה אהובה ושלושה ילדים, שוב ניחת בו גורל אכזר והציגו ככלי ריק: אלמן, שכול, שרוף, אחוז-ייאוש ורדוף-ביעותים, באין לו עוד כמעט דבר מלבד כוח-רצונו ושגעוני-לחיים.

אך לו רק זה בלבד היה הספר שלפנינו—ידידיו של אדם שקודם-לכן לא חיבר ספר מימיו וזרה לו חכמת-סופרים לסממניה ולגיגוניה—לו זה בלבד היה כי עתה לא טילטל בכוח רב את לב קוראיו, בלי הבדל יקע ומוצא, ולא פשטה בשורתו כאש-קוצים בכל ארץ שללשונה תורגם.

שום התחכמות אין בה לעמוד, כמדומה, בפני כוח-חדירה בלתי-אמצעי כגון זה של

* מרטין גריי: בשם כל בני-ביתי (נרשם בידי מקס גאלו); תרגום: אהרן אמיר; ויידנפלד וניקולסון, ירושלים, 1972; 328 עמ'. *

* שמואל אביצור: חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה הי"ט; עם הספר, 1972; 370 עמ' + 16 עמ' תצלומים.

קטנים בנוף החמרי הבאים מן החוץ ונקל-טים בהוויתם של ארץ-ישראל וכמו ישכיריה לקראת המהפכה הממשית המתרגשת לבוא עליה במאה שלאחר-מכן.

ש.י.

סיני

מאז יכלו סירים, ארכיאולוגים, בוטנאים וצלמים מקצועיים—רובם ישראלים, קצתם זרים—לנעוץ ציפריניהם במרחבי הישימון ובנאות-המדבר של סיני ב-1956/7 החל תצירי האי הנשכח מלב לשוב ולתפוס בתודעתו של האדם מקום שכמוהו לא ידע אולי מאז המאות הראשונות לנצרות הביזנטית. בראשית שנות ה-60 החלו אפוא מחקרים שעניינם בסיני להופיע באנגליה, גרמניה ושאר ארצות, ומאז 1967, כמובן, הוסיפה התופעה ממדים ולבשה אופי של קבע כמעט.

באלבומים ישראלים הופיע סיני עד כה, בעצם, רק במסגרת תיאורן של מערכות צה"ל, כפי שצולמו בידי צלמים צבאיים או גרורי-צבא. "סיני" הוא אפוא אלבום ראשון בסוגו המיועד לקהל עברי ומוגש מתוך ראייה "אזרחית", ביד נינוחה ואוהבת. ולאחר דיפדוף מתון וזהיר נראה כי אפשר להשוותו, בלי להיתפס להגזמה יתירה, לאיזו יצירה מוזיקלית-ווקאלית שבה התמליל (מצימצם וחסכוני) מאת עזריה אלון, ה"מוזיקה" מאת אשר אורון (מבחירי אמני-העיצוב בישראל), וה"מבצעים"—אמני-צילום ברמה גבוהה (במיוחד יצוינו, בכל-זאת צילומי של עמיקם שוב, הן בצבע הן בשחור-לבן).

מידה של הסתייגות מעורר בי, פה-ושם, רק ה"תמליל". למשל, כשהוא פותח באמירה "לאומית-ליטראטית" כגון: "בסיני נולד

הם מוסיפים ממד חשוב ביותר לידיעה ההיסטורית. החוקר של "חיי יום-יום" דומה לנוסע-עובר המבקר במקום כלשהו כשהוא מצויד בפנקס קטן ועפרון ורושם התרשמות פרוזאית בהחלט: מחירי המזון בשווקים, סוגי הלבוש, כלי התחבורה, כלי-הבית וכו'. בספרו של אביצור נושא המחקר מתברר יפה מראשי-הפרקים: ארחות חיים, כלומר מעון, מזון ולבוש; עבודה וייצור; משא-ומתן, כלומר אמצעי-חליפיים; ואמצעי הובלה ותחבורה.

ודאי יש צורך בשקידה ובחריצות מרובה כדי ללקט את הידיעות הדרושות מחומר-העדויות הראשוני והמקיף. ודאי גם שזו מלאכה אפורה מאד ואין תוצאותיה עשויות לרתק, אך בלעדיה הידיעה ההיסטורית חסרה, בטופו של דבר, את מסד הריאליות. החוקר של "חיי יום-יום" הוא אולי אובייקטיבי יותר מכל חוקה היסטורי אחר; הוא סוקר ומונה ובודק ומתאר את המצאי (ה"איני-וונטרי") הקיים ואין הוא חייב לתוות דעה, להעריך או לחפש סיבות ותוצאות. בלי ספק עשויות תוצאות מחקרו להפריך או לאמת הרבה הכללות היסטוריות מופשטות ומיטא-פיוזיות-כמעט המקובלות בנוגע לתקופה נתונה ועל ארחות-חיהם של בניה.

אביצור עוסק במאה הי"ט, תקופה שבאחרונה מרבים להידרש לה במחקרים היסטוריים שונים—ולא בהם בלבד. אך יש להדגיש כי אביצור אינו פונה אל המאה הי"ט מטעמי נוסטלגיה מכאן או מטעמים של גישה היסטורית-פוליטית מכאן. תפקידו האחד-היחיד—המתמלא כהלכה, בשלמות ובמירב הדייק—למסור אינפורמציה שיטתית ועובדתית. ברור כי הקורא עשוי למצוא בספרו "צימוקים" שונים, פיקנטיים ומפתיעים, אך לא בזה ערכו החשוב של הספר, שהוא עזר ששוב אין היסטוריה של המאה הי"ט בארצנו יכולה לוותר עליו. התמורות הכלכליות והחמריות שפקדו את ארץ-ישראל במאה הי"ט, אט-אט אבל בעקיבות, ואשר תוצאו-תיהן נגלות בבירור רק מן ההשוואה בין ראשיתה של המאה לאחריתה, מקבלות כאן, כאמור, את הממד הריאלי-הפרואזי: שינויים

* סיני—מדבר הקדומים; מתואר ע"י עזריה אלון; צילומים: צחי אוסטרובסקי, עזריה אלון, מיכה בר-עם, עמי ערב, עמיקם שוב; עיצב: אשר אורון; הוצאת שקמונה, חיפה, 1972; 168 עמ'.

העתונאי ג'ון קמחי ("דרכי-סתר", "שני עברי הגבעה"), או שכתב עם דן בבלי ("סופת האש"). כל אלה ראו אור גם בעברית.

לתנועה האפרו-אסיאנית, שבתולדותיה, על-ייתה וירידתה דן ספר זה, היסטוריה קצרה-ביחס. היא קמה כשהשיגו ארצות "העולם השלישי" את עצמאותן לאחר מלחמת-העולם השניה, והיתה, לדעת המחבר, פרי הדה-קולוניזציה ו"המלחמה הקרה" בין המזרח והמערב. הודות לשתי אלו יכלו להתאחד בתנועה אחת ארצות אשר להן שפות, דתות, גזעים, ולעתים גם אינטרסים, שונים לחלוטם. היתה קונוקטורה זמנית מתאימה, אולי גם אינטרסים זמניים משותפים של השגת עצמאות מלאה מן המדינות הקולוניאליות—אך לאורך-ימים לא היה די בכך. המפריד בין חברי התנועה היה רב הרבה מן המאחד, הן באינטרסים של המדינות החברות הן בהשקפותיהם של מנהיגיה. לנהרו או לאו-היתה המלחמה הקרה רעה שצריך להשתדל להעבירה מן העולם, ואילו בעיני נאצר או סקו טורה היתה גורם המעלה את כוחם וחשיבותם ומגביר את כוח התימרון והסחיטה שלהם. הסינים ראו בתנועה האפרו-אסיאנית מכשיר שבאמצעותו יוכלו למנוע הפשטה בין ברה"מ וארה"ב, אולי אף לחרחור מלחמה נגד העולם המערבי והעולם "הלבן". לרבות ברה"מ. בהטפתם הציגו הסינים את קיום-הצוות בשלום, פירוק-הנשק וכיו"ב כ"צורות סמויות של שיתוף-פעולה עם האימפריאליזם והקולוניאליזם החדש והישן".

ה"אפרו-אסיאניות" סימלה אפוא דברים שונים לשותפיה השונים. הסולידאריות האפרו-אסיאנית היתה יותר בגדר של סיסמה מאשר מציאות, וכשהזדקקה אחת המדינות הללו לעזרה יכלה לקבלה יותר אצל המעצמות מאשר אצל חברותיה האפרו-אסיאניות. כך היה, למשל, בסיכסוך ההודו-סיני. נהרו עוד עסק במדיניות בינלאומית עולמית, אך יורשיו, שאסטרי או אינדירה גאנדי, מעונ-יינים היו יותר בבעיות-פנים ובאותן שאלות-חוץ שנגעו במישרים לבטחונה של הודו

העם היהודי... כאן תם לגווע דור אחרון לשיעבוד, וכאן נולד דור ראשון לגאולה". הרי אלה מסוג הדברים שעדיין יאה לעטר בהם (אולי!) חדר-אוכל של קיבוץ, בהודמת-נות חגיגת מתאימה, אבל הם נראים שלא-במקומם ולא-לעניינם במסגרת אלבום העשוי, בסך-הכל, ביד מקצועית, רצינית ובוטחת כל-כך. כמו כן מקוממת אותי משאלתו החסודה וה"אינטרסנטית" של עזריה אלון, איש הגנת-הטבע, בסיום דבריה-הפתיחה שלו—לא רק ש"תמיד תישאר האפשרות לכל אדם" לבוא לחצייה-האי ולהתרשם מנופיו אלא גם ש"לא תיפגע הראשוניות שלו, בגלל צרכים מקריים וחולפים של בני-אדם". אמונת-תנוראנו, לפחות, היא שלאורך-ימים לא יפון שלום בסיני ובגבול-התעלה של ישראל אם לא יישבו באי לפחות מאות-אלפים בני-אדם, על צרכיהם "המקריים והחולפים". המבקש לשמר את סיני כשמורת-טבע אחת גדולה, נפלאה-לאלוהים-ולחיי-השדה, מוטב לו שיפקידנו בידי המזרים. וגם עליהם ספק אם יוכל לסמוך בלב שלם.

איני יודע אם הופעתו של אלבום כזה ממלאה איזה "צורך" מוחשי. יש לקוות כך. ברי לי, מכל-מקום, שהוא עשוי ליצור בלב רואיו ומחזיקיו "צורך" פנימי לצאת ולהכיר את חצייה-האי בהודמנות הראשונה. אם עדיין לא

מ. ח.

התנועה האפרו-אסיאנית

מכון-שילוח לחקר המזרח התיכון ואפריקה שליד אוניברסיטת תל-אביב פירסם עתה סדרה של מונוגרפיות מקוריות העשויות לתרום להבנת ההיסטוריה החדשה של האי-זור ובעיותיו בהווה. אחת מהן, על "התנועה האפרו-אסיאנית", חיבר ד"ר דוד קמחי, הידוע מספרים קודמים באנגלית, שכתבם עם אחיו,

* David Kimche, *The Afro-Asian Movement*, Israel Univer. Press, Jerusalem 1973, 296 p.

הנושא, ויש בו עזר רב ותרומה נכבדה לכל מי שירצה להתמצא בסבך הגדול של התנועה האפרו־אסיאנית, שאף ראשיה עצמם עודם תוהים על דרכיה ומטרותיה.

א.י.

לורנס

אגדת "לורנס איש־ערב" טופחה והופצה על־ידי עתונאי אמריקאי, לאוול תומאס, על־ידי אנשי־ספרות בריטיים כשו וגרייבס, או על־ידי הוגי דעות צבאיים (לידל הארט) ומדינאים (צ'רצ'יל). לא ייפלא שגם להס־ריכה קם איש אנגלי דווקא, שאמנם התקשה תחילה לפרסם את ספרו במקור בבריטניה, שלא היתה נוחה להשלים עם חיסולה של אחת האגדות האימפריאליות החשובות של עברה, ריצ'ארד אולדינגטון, בספרו "לורנס איש־ערב", שיצא לאור ב־1955, פתח במלא־כת ההריסה של דמותו האישית של לורנס והציגו כשקרן, רמאי ושרלטן. החרה־החוקי אחריו צמד מחברים בריטי, פיליפ גייטלי וקולין סימסון, בספרם "חיי הסודיים של לורנס איש ערב", שיצא לאור ב־1969 (הוצאת תומס גלסון).

ספרו ה"מקורי" של עמרם שייר (ולענין זה של "מקוריות" עוד נידרש) אינו מוסיף דבר על הידוע מן הספרות הקיימת באנגלית (בעברית יצא עוד ב־1936 בהוצאת "דבר" ספרו של מיכאל אסף על לורנס, "לורנס בחיים ובאגדה"). בעצם, הריהו מסכם את העובדות הידועות, מתוך אוריינטציה על האופי הפוליטי של עלילות לורנס במוזה התיכון. אך אף שידוע המחבר היטב כי ההיסטוריה צריכה להסתים במקום שבו מתחילה הפסיכולוגיה והאנאלויה (גם אם יש אסכולה היסטוריוגרפית מודרנית הגוֹרֶסת את ההיפך מכך), הוא משקיע מאמצים בנסיון לחשוף את רכיבי הדמות המיוחדת ואת המניעים הנפשיים לפעולתה. לגבי

כגון שאלת קשמיר, כנגאל המזרחית (שנעש־תה כנגלה־דש) או סין. כבעיות־חוץ "מקור־מיות" אלו יכלה ברה"מ לעזור לה יותר מארה"ב, ולכן לא ייפלא שפנתה ממדיניות של אי־הזדהות, אל התקשרות עם ברה"מ. כך נהגה גם מצרים שהיתה מעוניינת בנשק סובייטי נגד ישראל. לעומת זאת פנתה אינדונזיה שלאחר סוקארנו אל המערב, וחלף קשרים אפרו־אסיאניים הודגשו אינטרסים מעשיים. התנועה האפרו־אסיאנית, שהיתה עסוקה ביותר בתחום המדיני, לא התפנתה הרבה לשאלות כלכלה או חברה. מדינות אסיה ואפריקה השיגו עצמאות אך לא חל בהן שינוי ממשי ברמת־החיים ובהיקף העוני, הבערות והחולני. בעייתן העיקרית של מדי־נות אלו היא הצורך בפיתוח כלכלי וחברתי, אך בכך אין התנועה האפרו־אסיאנית יכולה להועיל הרבה, כנראה. בכך זקוקות ארצות "העולם השלישי" לעזרתו של העולם המפּוֹר־חח, ועוד שנים רבות תזדקקנה לה.

שאלות אלו ושפמותן מופיעות בספר שלפ־נינו, המוסר לנו שיטתית על הצורה והדרכים בהן ניסו התנועה או התנועות האפרו־אסיאניות להתמודד עמן. המחבר מתעכב במיוחד על הוועידות האפרו־אסיאניות מִבִּאנ־דונג והלאה, רקען, דינניהן ובעיותיהן המיוֹחדות. על בעיות הודו, אינדונזיה וטנזאניה הוא מיחם את הדיבור, אותן הוא מציג כדוגמה לבעיות אלו בארצות אפריקה ואסיה בכללן.

מקורות עיקריים שימשו לספר נאומים לכת־בים של מנהיגי ארצות אסיה ואפריקה שהוליכו את ארצותיהם לעצמאות ויצרו את הקשרים ביניהן בשנות עצמאותן הראשונות. הוועידות האפרו־אסיאניות סיפקו שפע חומר בו השתמש המחבר בהרחבה. היתה לו למחבר גם הזדמנות לבקר במספר רב של מדינות "העולם השלישי" ולשוחח עם רבים מן האישים שמילאו תפקיד חשוב בתנועה האפרו־אסיאנית. נסיון אישי זה, ובקיאותו של המחבר בנושא, נותנים כאן אותותיהם לטובה.

הספר הוא נסיון ראשון בישראל לסכם את

* עמרם שייר: לורנס / המרד במדבר— ולאחריו; ספרית פועלים והוצאת שבא. 1972; 136 עמ'.

באמת "על לורנס" אלא בתיאור עובדתי מדויק, הנשען על מקורות ראשוניים, של פעילותו הפוליטית של לורנס. תיאור כזה נמצא בספרו של שייר בצורה תמציתית וחלקית בלבד, ולפיכך תמיהה היא מה טעם פורסם הספר כפי שפורסם.

י. ש.

סוריה בשלטון הבעת'

משך שנים נחשבה המדיניות הסורית קשה להבנה וההפיכות התכופות שהיו בה שיוו לה חזות של קנאות ואי-ראצינליות. דבר זה חל במיוחד על מפלגת הבעת' הסורית ותקופת השלטון שלה במדינה זו. הספר שלפנינו דן בתולדות הבעת' בסוריה מאז עלותו לשלטון במרס 1963 ועד להפיכת ה-23 בפברואר 1966, שהעבירה את השלטון במפלגה זו לאגף השמאלי שלה שהראדיקליזם שלו היה מן הגורמים שהחישו את מלחמת יוני 1967. בשנים שבהן דן הספר שלפנינו עוצבו המשטר הסורי ומפלגת-השלטון שלה, ויש בו אפוא לסייענו הרבה גם בהבנת ההתפתחות שחלה בסוריה לאחר-מכן (בשנים 1966—1972, שעליהן מובאת סקירה קצרה בסוף הספר).

אחת הבעיות העיקריות שלפני כל ישראלי המחבר ספר שעניינו במדינות ערביות היא חוסר-גישה למקורות שבארצות הללו. במקרה שלפנינו המצב מסובך עוד יותר לפי שהבעת' תמיד היה קבוצה קטנה ומסוגרת, השומרת על סודיות דיוניה ורוב הכרעותיה נקבעות על-ידי גופים פנימיים מצומצמים. כאשר כתב פטריק סול את ספרו הידוע על סוריה בשנים 1958—1945 (בתרגום עברי: "סוריה—מאבק אל הצמרת", הוצאת מעריץ, 1968) ריאיון עשרות מדינאים ואנשי צבא סוריים. א. רבינוביץ, כישראלי, לא היה

ההיסטוריה העיקר הוא, כמובן, את מי שירתו מגיעו של לורנס, בשם מי פעל במזרח התיכון, מה חתר להשיג בו, ועד כמה השיג את מטרותיו. שאלה זו, שהיא-היא המכרעת, אינה זוכה לדיון מספק ומשכנע במחקרו של שייר.

"מקוריית" אינה תכונה נדרשת לספר היסטורי, אך ספר חדש על לורנס בעברית אפשר לדרוש ממנו לא רק שייכתב עברית במקורו אלא שביא גם עובדות בלתי-ידועות, או לפחות הארה חדשה לטיבה ולמניעה של ה"אוריינטציה ההאשמית" של ת.ה. לורנס, המנגודת לאוריינטציה הוהבית (פיליבי) והחייבת לנגוע ולהשתלב בשאלת היחסים בין הציונות לבין האימפריאליזם הבריטי. יותר מדי מעריך שייר את לורנס ואת פעולתיו הצבאיות, ולמרבה-הפליאה אף מוצא הוא בו דמות העשויה להעמיד באור בלתי-חיובי את מנהיגות ה"ישוב" העברי בארץ-ישראל של הזמן ההוא.

מן הבחינה הצבאית והאסטרטגית לא היה "המרד הערבי" אלא עלילה שולית, שלא השפיע השפעה של ממש על מהלך המלחמה. ה"מרד" לא היה אלא מיבצע-פשיטה שני-הלו לורנס והשריף חוסיין נגד מטרות תורכיות בכוח צבאי קטן (פחות מאלף לוחמים) ובהסתמך על השאות-המסורתית של הלוחמה הערבית: פשיטות-פתע מן המדבר ונסיגה מהירה אליו, כשהתכלית העיקרית היא "לרדוף, להשיג, לחלק שלל". אבל העובדה שהממדים הצבאיים של ה"מרד" הוגזמו במידה עצומה על-ידי לורנס ומטפחי המיתוס שלו, שלא כולם היו בחוקת "רומן-סיקנים מזרחיים" בלבד, אין בה לגרוע מחשיבותו של לורנס כסוכן מדיני של האימפריה. המיתוס של ה"מרד" נופח ונקלט משום שמאחרי גבו עמדו חוגים פוליטיים רבי-עצמה בבריטניה והוא היה אחד הכוחות המניעים שהביאו לעיצוב המפה המדינית והשושלתית ב"מזרח התיכון" המודרני.

"האמת על לורנס—ביטוי זה הוא כמעט דבר-הויפוכו", כתב כריסטופר סייקס במבוא למהדורה השניה של ספרו של אולדינגטון (1969), אבל ההיסטוריון אינו מעוניין דווקא

* Itamar Rabinovich, *Syria under the Bath 1963—66. The Army-Party Symbiosis*. Israel Univer. Press, Jerusalem, 1973, 276 pp.

יכול לעשות זאת, ולכן שם את הדגש בחומר שבכתב, שבחלקו הניכר שימש עתה לראשונה לצרכי מחקר כלשהו. מקורותיו היו: תעודות בעת'יות, ספריו-זכרונות של מנהיגים בעת'יים (רוב המנהיגים הוותיקים הורו חקו וקצתם כתבו זכרונות להצדקת עצמם), כתיב-פולמוס במאבקים הפנימיים בתוך המפלגה, עתונים ושידורים ערביים ושאר פירסומים.

הספר מוסר רקע רחב לעליית הבעת' לשלטון. הוא עומד על הנאמנות לאיזור ולמקום שבסוריה, לעזמת הנאמנות לארץ כולה; על המפלגות שלאחר העצמאות ב-1945, ועל ההפיכות הצבאיות שבאו זו אחר זו מ-1949 והלאה, שיצרו כעין מסורת לשלטונו של הצבא המושך בחוטים ומפעיל אזרחים—כמו בובות—המשמשים נציגים כלפי-חוץ או "טכנאים". כמו כן נדון ספיספ המיעוטים העדתיים והאתניים, בעיקר העלאים והדרו-זים, שפיתחו סולידאריות עדתית כנגד הרוב הסוני של הערים וההנהגה המסורתית, ומאחר שנכנסו במספר רב-ביחס לשירות בצבא-הקבע ולסגל הקצונה הגיעו לעמדות-כוח במדינה בה הצבא הוא גורם-כוח מקרי.

מפלגת הבעת'—או בשמה המלא: מפלגת התחייה הערבית הסוציאליסטית—הוקמה בסוריה ב-1953 על-ידי מיוזגן של מפלגת התחייה-הערבית בראשות מישל עפלוק וצלאח אל-ביטאר עם המפלגה-הערבית-הסוציאליסטית של אכרם חוראני. עפלוק וביטאר, מורים בבתי-ספר תיכוניים, למדו בשנות ה-20 ובראשית ה-30 בפאריז והושפעו בה מרעיונות מארקסיסטיים ואולטרה-לאומניים. הם השתדלו לשלב את רעיונות הלאומיות הערבית עם קידמה חברתית וליצור "סוציאליזם ערבי" שהיה בלתי-מארקסיסטי, בלתי-מאטריאליסטי ומבוסס לא על מלחמת-מעמדות. אף שהמארקסיוזם נראה להם מנוגד ללאומיות הערבית, הושפעו הרבה ממנו כמו גם מן הפאשיזם האירופי. עפלוק, כנוצרי, לא יכול היה לבסס את רעיונותיו על העבר המוסלמי; לכן השתדל להתעלם מן היסודות הדתיים של הלאומיות הערבית ולתת לה בסיס חילוני, דבר שאינו קל במדינה בעלת

רוב מוסלמי-סוני דתי. המפלגה רואה בערב'ים, כפי שנאמר בסמלה, "אומה ערבית אחת בעלת שליחות נצחית", והיא מטיפה לאחדות ערבית "מן האוקינוס האטלנטי עד למפרץ הערבי [הפרסי]". סיסמותיה פשטניות, גדושות מלל לאומני ומהפכני, והמרכזית שבהן: "אחדות, חירות, סוציאליזם".

בסיסמת האחדות הערבית ובשאר השקפות האחרות היה הבעת' קרוב מאד לגמאל עבד-אג'נאצר. היחסים עם מצרים והנאצריזם תפסו אפוא מקום חשוב בתולדות הבעת'. הבעת'יים היו בעד איחוד סורי-מצרי בפב-רואר 1958, כשסברו לתומם שבכך ייעשו שותפים בשלטון לא רק בסוריה אלא במדינה המאוחדת כולה. כאשר התברר להם שלא כך הדבר ושנאצר הרחיקם מהשלטון וטיפח את יריביהם—קמו נגדו, אף כי לא הם שהביאו להפיכת ספטמבר 1961 ולכינון סוריה מחדש כמדינה ריבונית.

מקום נרחב הוקדש בספר להפיכת ה-8 במרס 1963, שהשליטה את הבעת' על סוריה. ההפיכה בוצעה על-ידי קבוצת קצינים עצמאיים בלתי-מפלגתיים, פרו-נאצריים ו"איחודיים" אחרים, כולל בעת'יים. האחרונים היו רק מיעוט לא גדול ביניהם. לבעת' לא היה אז משקל רב בצבא, אלא שהם היו קבוצה מלוכדת והיה להם היתרון של קשר אל מפלגה. העמדות הצבאיות הבכירות נמסרו אז לאנשי-צבא, אך התפקידים האזרחיים נמסרו-גם על דעתם של קצינים עצמאיים שלא היו קשורים במפלגה כלשהי—לאנשי הבעת'. מאז התבצר בהדרגה מעמד הבעת' בשותפות זו עד שבכש לו מעמד בכיר בתוכה—על-ידי הרחקתם של הפרו-נאצריים וניצול יריבות בין הקצינים. לבסוף היה השלטון למונופול גמור כמעט בידי הבעת'.

בשנים 64—1963 הסתמנה עליית כוחם של צעירים קיצוניים שלא היו חברי הבעת' בעבר ולא הגו הערכה כוותיקי המפלגה למיסדיה המתונים-ביחס. במחצית השנייה של 1964 עבר השלטון במפלגה לאגף הצבאי שלה ולאזרחים הקשורים בהם וצומצמה השפעת ההנהגה המסורתית של עפלוק וביטאר, עד שלבסוף הורחקו ממנה. בין מוסדות

דבר, דיון היסטורי. העימות בין המעצמה הגדולה והקטנה מקיף שלושה מעגלים הנכנסים זה בזה: כוחה הצבאי הלאומי של המדינה הקטנה, כושר התימרון שלה, נחיה שותף-החלטה, מערכת הבריתות שנקשרה בהן, יציבותה, מידת ההסכמה שבתוכה וכו'; כוחה הצבאי של המעצמה הגדולה ומטרתה של המעצמה הגדולה בסיכסוך; המצב הבינלאומי ומערכת הכוחות הקיימת בסיטואציה נתונה, היחסים בין המעצמות הגדולות, ומטרתה של המעצמה החוסה על המדינה הקטנה. זוהי מערכת מסובכת, רבת-אפשרויות ורב-גונית, אשר במחצית השנייה של המאה ה-20 היא שונה-בתכלית מן המערכת שהיתה מוכרת קודם-לכן.

המערכת המודרנית מלאה פאראדוקסים: מדינה קטנה מסוגלת לתמרן בין מעצמות יריבות ולרכוש כוח מדיני הרבה מעל למשקלה האמיתי; מעצמה גדולה יכולה להימצא בעימות צבאי ממושך וטוטאלי עם מדינה

המפלגה עלתה תשיבות "ההנהגה האזורית", הקיצונית יותר, על חשבון "ההנהגה הלאומית", והתחיל מאבק בין שתי הנהגות אלו. חילוקי-דעות היו גם בתוך האגף הצבאי, שבאו לידי ביטוי במיוחד בסיכסוך שפרץ ב-1965 בין הגנרלים אמין אל-חאפז וצלאח ג'דיד. הספר מסיים בפרק על הפיכת ה-23 בפברואר 1966, שהעבירה את השלטון לצעירים ולקיצוניים, שביניהם נודע משקל רב לקצינים עלאויים (ובמידה מסוימת גם לדרוים), הרחיקה את חאפז והעלתה את צלאח ג'דיד כ"איש החזק" התורן של סוריה.

מדינות קטנות במבחן הקיום

מחקרו של פרופיסור ויטל עוסק בתחום ה"קלאסי" של תורת היחסים הבינלאומיים: מאזן-הכוחות ויחסיה-הכוחות. בתחום רחב זה הוא מטפל בצד אחד בלבד: היחסים בין מדינה מדרגה שלישית או שניה עם מעצמה מדרגה ראשונה, ובמיוחד ביחסי העימות בין מדינה קטנה למעצמה. ויטל בחר בשלושה מקרים פאראדיגמטיים הבאים ללמד על הכלל, "אם כי לאו דווקא במדויק". אבל הדמיון בין שלושת המקרים—פינלנד, צ'כוסלובקיה וישראל—יותר משהוא יכול ללמד על כלל כלשהו מגלה הוא הבדלים מכריעים בין "מקרה" ל"מקרה", עד כדי להטיל ספק רב באפשרות לנסח תיאוריה שלמה.

הבדל אחד מכריע מודקדק מיד לעין: קודם למלחמת-העולם השנייה לא היה העולם דור מעצמתי אלא רב-מעצמתי. יכולת התימרון הפוטנציאלית של צ'כוסלובקיה בשנות ה-30 היתה גדולה פי-כמה מיכולת התימרון שלה אחריה. דומה כי לכל היותר יכולים אנו לקבוע סדרה של בחנים על-פיהם נבחן כל מקרה ומקרה של עימות בין מעצמה גדולה ומעצמה קטנה לעצמו.

הדיון של פרופיסור ויטל הוא, בסופו של

האשה הגדולה מן החלונות

רומן חדש מאת יהושע קנז

ענינו — דיירי בית משותף לבני עדות שונות בתל-אביב, בהם ארציים גשמיים ובעלי תאוה ובהם תמהונים, בודדים ונפגעי נפש, ועלילת חיהם היומיומיים. ריאליזם דק ועדין, רואה פנימה. חתיירה לפשטות לשון וסגנון. מתינות שבריכוז פנימי.

ראשון לספריית הרומן והנובלה, הכוללת מקור מעולה ותרגום ספרי מופת מספרות העולם.

6.80 ל"י

הוצאת דביר

* דוד ויטל: מדינות קטנות במבחן הקיום; תרגום: חיים יערי; עם-עובד / ספרית "אפקים", 1972; 189 עמ'.

אי־שֶׁצָבָא או אי־שֶׁמְדִינָה הוּא, אִפְשָׁר שִׁיזְכוּר, מִתּוֹךְ מִקְרָאוֹתָיו וְתַלְמוּדוֹ בְּהִיסְטוֹרִיָה, שֶׁבִּגִיל 46 כִּבְר הִיָּה בּוֹנָאִפָּאֶרְטָה, לְמַשֵּׁל, קִיסְר־לְשַׁעְבָּר וּבַעֲשׂוֹתוֹ דְּרַכּוּ לְאִי סַנְט־הַלְנָה יִכּוֹל הִיָּה לְהַתְמַכֵּר לְהִירֵהוּרִים פִּילוֹסוֹפִיִּים (פְּחוֹת או יוֹתֵר) עַל "חֲתִיכֵת" הִיסְטוֹרִיָה שַׁעֲשָׂה בְּמִוִּדְיוֹ. אִפְשָׁר גַּם יִזְכּוֹר בְּאִיזָה גִיל הַגִּיעַ אֶלְקֶסְנֶדֶר מוֹקְדוֹן בְּמַסְעֵי־כִּיבוּשׁוֹ הַמְתַּרְתָּן לְהוֹדוּ, בְּאִיזָה גִיל נַעֲשָׂה פִּיט־הַצֵּעִיר מְנַהִיגָה שֶׁל קוֹאֲלִיצִיָה לִוְחַמַת, או אִף בְּאִיזָה גִיל הַגִּיעַ נַעֲר־זֶהָב כְּגוֹן קַנְדִי לְנִשְׂיאוֹת אֶרְצוֹת־הַבְּרִית. וְאִם הִיסְטוֹרִיָה הַצִּירוֹנִית, לְמַשֵּׁל, הִיא "מַעֲרַכַת הַהֵתִיחֹסוֹת" שֶׁלוּ וְדָאֵי יִזְכּוֹר בְּנִקְיַפ־לֵב כִּי תִיאוֹדוֹר הַרְצֵל, פִּילִיטוֹנִיסְט וּמַחְזִאי יוֹנְאֵי מְמוֹצָא יְהוּדִי־הוֹנְגָרִי, נַעֲשָׂה בְּגִיל 37 מֶלֶךְ בְּלִתִּי־מוֹכָתֵר לְהַמוֹנֵי יְהוּדִים חוֹלְמֵי־מִשִּׁיחַ וּבְגִיל 44 הֵלֵךְ לְעוֹלְמוֹ וּנְכַנֵּס לְמַלְכוּת הָאֵגְדָה. כֵּן גַּם יִזְכּוֹר אוֹלֵי כִי בְּגִיל 43, עִם קִבְלַת הַצְּהָרֵת־בְּלָפוֹר, הַגִּיעַ כִּבְר דִּרֵּר וַיִּצְמַן לְשִׂיא קוֹרִיֶּירָה שְׁלוֹ, שֶׁבִּגִיל 36 או 37 נַעֲשָׂה ז'בוֹטִינְסְקֵי אֲבִי "הַגְּדוּדִים הָעֵבְרִיִּים" וְשֶׁבִּגִיל שְׁלוֹשִׁים־וּמַשָּׁהוּ נַעֲשָׂה חַיִּים אֶרְלוֹוֹרוֹב שֶׁר־הַחוּץ שֶׁל "הַמְּדִינָה הַיְּהוּדִית בְּדֶרֶךְ".

חִישׁוּבֵי־עֵתִים מַעִין אֱלֹהֵי, עַל רַקַּע שְׁלוֹטוֹנָה הָאֶפְסִקְטִיבִי שֶׁל כַּעִין אוֹלִיגָאֶרְכִיָה בְּחַיִּים הַמְּדִינִיִּים בִּישְׂרָאֵל, יֵשׁ לָהֶם בְּהִכְרַח הַשְּׁפַעָה עַל הַטְּאֶקְטִיקָה הָאִישִׁית וְעַל הַהֲתַנְהוּגוֹת הַצִּיבוֹרִית שֶׁל עֶסְקָן מְפַלְגֵתִי הַמְתַּקְרָב או מַגִּיעַ, כְּאִמּוֹר, לְגִיל 50, בִּיחִיד אִם מְטַעֲמִים סוֹבִיקְטִיבִיִּים כְּלִשְׁהֶם, או מִכּוֹחַ אִיזָה צִירוֹפִי־מַסִּיבוֹת, נִמְצָא מִשְׂקִים אִם מִיטֵב שְׁנוֹתָיו וְאוֹנוֹ בְּתַפְקִידֵי בִּיצוֹעַ ב"שְׂדֵה" בְּלִבָּד (כְּגוֹן) הַצֵּלַת יְהוּדִים, הַחִישׁוֹבוֹת, סִיוֹעַ טַכְנִי), כִּפִּי שְׂאִירַע לְמִיּוֹדַעְנוֹ אִרְיָה (לוֹבָה) אֵלִיאָב. בְּתַפ־קִידֵי בִּיצוֹעַ כְּאֵלָה יִכּוֹל אָדָם, אִם עֲשָׂה מְלֹאכְתּוֹ בְּמַסִּירוֹת־נַפֶּשׁ וְלִקְרוֹת־רוּחַם שֶׁל הַמְּמוֹנִים עֲלוּ וְהִגִּיעַ בְּהַלְשִׁים נִכְבְּדִים, לְרִכּוּשׁ לוֹ הוֹן בְּלִתִּי־מִבּוֹטֵל שֶׁל פּוֹפּוּלָאֲרִיוֹת, הַעֲרֵכָה, אַהֲדָה ו"קֶשְׂרִים", אֲבָל כִּשְׁהוּא נִפְנָה וְעוֹבֵר מֵהֶם בְּפַסְעוֹת מְאוּשׁוֹת או חָצֵר בֵּית־הַמְּטַבְּחִים שֶׁל הַמַּאֲבֵק הַפּוֹלִיטִי־הַפְּנִימִי מִתְּבַרֵּר לוֹ כִּי לְמַרְבֵּה הַצֵּעֵר, אִין בְּכָל אֵלָה לְהַבְטִיחַ לוֹ עֵדִין סְטָאטוּס שֶׁל "טַבַּח" וְלֹא שֶׁל "נְטַבַּח".

קִטְנָה אֶךְ לְהִילַחֵם בְּהַ כְּשִׂידִיהַ כְּפוֹתוֹת מְאַחֲרֵי גְבַה וְלֹאֲמֹץ אֵת כֹּל כּוֹחוֹתֶיהָ עַל־מִנַּת לְהַשִּׁיג מְטֵרָה מוֹגְבֵלַת, זֹאת בְּשַׁעֲהַ שְׁמַעֲצַמַת־הַחֹסוֹת שֶׁל אוֹתָהּ מְדִינָה קִטְנָה אִינָה מִתְּעַרְבֵת בְּסִיכ־סוּךְ הַצְּבָאֵי בְּמִישְׂרִים; וּכְנַגַּד זֶה עֲשׂוּיָה מַעֲצָמָה גְּדוֹלָה לְהַשִּׁיג מְטֵרָה טוֹטְאִלִית עַל־יְדֵי שִׁימוּשׁ מוֹגְבֵל (וְלַעֲתִים שִׁימוּשׁ בְּאִיּוֹם וּמְדִינּוֹת־הַרְתַּעָה) בְּמְדִינָה קִטְנָה. יַחֲסִי הַמַּעֲרֵכַת תְּלוּיִים בְּמַסִּיבוֹת, בְּטִיב הַמְּטֵרּוֹת, בְּאִפְשָׁרוֹת לְשִׁימוּשׁ בְּכוֹחַ, בְּקִירְבָה או בְּרִי־חוֹק הַגִּיאוגְרַפִּיִּים וְשֹׂאֵר תְּנָאִים מְשַׁתְּנִים וּמְגוּוֹנִים.

בְּמִקְרָה הַפָּאֶרְאִדִּיגְמֵטִי שֶׁל הַעִימוֹת בֵּין יִשְׂרָאֵל לְבְּרִית־הַמוֹעֲצוֹת מִנַּחַח וִיטֵל אֵת "הַסִּיכְסוּךְ הַיִּשְׂרָאֵלִי־הָעֵרְבִי" וּמוֹצָא בּוֹ סִיכְסוּךְ הַחוּרָג לְגַמְרֵי מִן הַקּוֹנְפְּלִיקְטִים הַרְאֲצִיוֹנִלִיִּים בְּהֶם יוֹדַע כֹּל צַד אֵת מְטֵרּוֹתָיו הַמוֹגְדֵרוֹת וְלִכּוֹן הוּא עֲשׂוּי, בְּסוֹפּוֹ שֶׁל דְּבַר, לְהִגִּיעַ לְאִיזָה הַסְכֵּם מִתְּקַבֵּל־עַל־הַדַּעַת. בְּסִיכ־סוּךְ שֶׁלְפָנֵינוּ, סְבוּר וִיטֵל, מְטֵרּוֹת הַקּוֹנְפְּלִיקֵט אִינָן מוֹסַכְמוֹת עַל הַצְּדָדִים וְלֹא פְּחוֹת מִכֵּן אִינָן מוֹסַכְמוֹת בְּתוֹךְ כֹּל אֶחָד מִן הַצְּדָדִים פְּנִימָה. כִּלְלֵי הָאִיזוֹן נִקְבְּרוּ תַּחַת שְׁכַבָה עֵבֶה שֶׁל מִיתוּסִים וְאִמּוֹנוֹת אִי־רְאֲצִיוֹנִלִיּוֹת וְאִין סִימְטֵרִיָה אִף בְּאֶחָד מִן הַמִּישְׂוּרִים. הַמַּסְקָנָה הַפְּסִימִית הִיא כִּי מַצִּיאוֹת זֹו גּוֹרֵרַת אֵת יִשְׂרָאֵל לְקִרְאֵת סִיכְסוּךְ שֶׁל קִבְעַת הַעֲשׂוּי לְהִיפְתֹּר רַק עִם חִלּוּף הָעֲנָן הַכְּבֵד שֶׁל אִי־רְאֲצִיוֹנִלִיּוֹת וּמִיתוֹלוֹגִיָה הִיסְטוֹרִית מַעַל שְׁמֵי הָאִיזוֹר. הַפְּרַק עַל יִשְׂרָאֵל, הָאֲרוּךְ בְּפִרְקֵי הַסֶּפֶר, אִינְנוֹ דִּיוֹן הִיסְטוֹרִי מְטֵרּוֹט, אֶךְ הוּא רְאוּי לְהַעֲרֵכָה רַבָּה מְשׁוּם בְּהִירוֹתוֹ וְנִיתוּחָיו הָאֲנָאִלִיטִיִּים הַמְּדוּקִיִּים וְהַחֲשׁוּבִים.

כ. ט.

אֶרֶץ הַצְּבִי

כְּשֹׂאֲדָם בְּעַל מְטַעַן חִיּוּבֵי שֶׁל שְׂאִיפַת גְּדוֹלָה או תְּהִילָה מִתְּקַרְב, או מַגִּיעַ, לְגִיל 50 וְעֵדִיין אִין אִפִּילוֹ מַחְצִית תְּאוּתוֹ בִּידוֹ, מְטַבַּע־הַדְּבָרִים נִיצַת אִיזָה אוֹר אָדוּם לְפָנָיו. אִם

* אִרְיָה לוֹבָה אֵלִיאָב : אֶרֶץ הַצְּבִי (הַעֲרַכַת מַצַּב / אִפְשָׁרוּיוֹת פְּתוּחוֹת לְיִשְׂרָאֵל); עִם עוֹבֵד, 1972; 483 עַמ'.

לטוב שבכל העולמות... אין הם צריכים אלא לשמוע לקול הטוב שבנפשם פנימה, לעשות כמה צעדים שבכוונה טובה לקראת גישור על אי-הבנות (כה טראגיות, כה בלתי-מוצדקות), והכל יבוא על מקומו בשלום.

בדילוגים אלגנטיים, באופטימיות רדודה ומיתממת, בשטחיות שקשה להאמין שאינה מודעת ואינה מכוונת, ממלא "ליובה" את מאות העמודים של ספרו. אין להניח שיהיה הספר ציון-דרך של ממש בחיפושים אחר פתרון לבעיותיה של ארץ-הקדם, או אף של מדינת-ישראל כשלעצמה. ועל אף הסממנים של "מיומנות" פוליטית מקצוענית-כביכול, קשה לשער שאכן יעשה הספר למחברו קפיצת-דרך אל "ארץ-הצבי" הפרטית שלו, מחוץ-הפצוץ-ומאווייו (הלגיטימיים כשלעצמם, כמובן).

ולסיום, בוחרים אנו להביא בזה, כהערת-שוליים הולמת במיוחד ל"הערכת-המצב" העיקרית של "ארץ-הצבי", שנים-שלושה משפטים שאמר מקצוען אחר, אמריקאי—הנשיא ריצ'ארד ניקסון—בשנת 1972, בהקשר של בעיותיו שלו:

"האלטרנטיבה היחידה לשיווי-משקל של כוח היא חוסר-שיווי-משקל של כוח, ומן ההיסטוריה אנו למדים כי אין לך דבר המגביר כל-כך את סכנתה של מלחמה כחוסר-שיווי-משקל מעין זה".

ועוד אמר אותו אדם:

"אין נסיגה אל השלום. אין שלום בלי סדר. ואם לפתע... גשתמט מן האחריות המוטלת עלינו כמעצמה... נימצא מניחים אחרינו חלל ריק שרק תוהו-ובוהו ואנדרלמוסיה יוכלו למלאו—חלל ריק שלא יהיה בו קיום לשלום וסדר".

א. ר.

משעה שהטיל עצמו א. ל. אליאב, בן-טיפוח חיו של לוי אשכול המנוח, לפעילות מפלגתית אינטנסיבית, הספיק להיות חבר-כנסת, סגן-שר ומוזכ"ל למפלגתו, מפלגת-השלטון. הוא הספיק גם להוציא שלושה ספרים שהבליטו שלושה פרקים שונים בעברו רב-העלילה ותתיר-הזכויות, ואחריהם עוד אחד שבא להעמיד "יעדים חדשים לישראל" במושגים טכנולוגיים-תיכנוניים-חכמניים-ציוניים כיצה לעידן הנאור שלקראתו אנו צועדים.

ממוזכ"לות מפלגתו התפטר על-מנת לטפל ביעדים חדשים ללובה אליאב ולכתוב ספר שיהיה גולת-כותרת לבניית הדימוי-העצמי האישי והאידיאלי-שלו—וכן גם, כפי שהעיד בעצמו בגילוי-לב אמיץ ושובב ו"אמריקאי" מאד, ישמש לו מקפצה לתפקידים בכירים ביותר.

"ארץ הצבי" זכה מאז הופעתו למספר מהדורות, עורר הדים עזים בציבוריות הישראלית, ומשך זמן-מה כמו העמיד את מחברו במרכזה של סערת פולמוסים. ועם זאת, דומה כי את המשקוף המדיני יעניין בעיקר כמסמך חושפני המעיד על אותן "טאקטיקה אישית" ו"התנהגות ציבורית" של עסקן שאפתני בן-גיל-העמידה שאצה לו הדרך והוא מבקש לעשותה חיש ככל האפשר בעזרת גיגונים של "ילד טוב", ציוני מסורתי תם וישר וסר-מרע השלם עם אלוהיו ועם ערכיה של "תנועת-העבודה", ובפיזור צביטות בלחיייהם של תינוקות כמנהג פוליטיקאי אמריקאי מן הנוסח הישן. אכן, בחיבה ובכבוד הוא צובט בלחיייהם של הכל: אנשי "ארץ-ישראל השלמה" ואנשי ה"גרילה" הערביים, הדת-יים והאפיקורסים, העמלים ובעלי-היכולת, השמאל והימין, ה"צבר" ו"העולה החדש", האשכנזים והמזרחיים, ומי לא... כולם גאים ואמצים, כולם צחים ובהירים, כולם ראויים

המשתתפים בחוברת

קטעים אחרים מן הפואימה "ארץ אמור" פירסם כבר איתן איתן בבמרת שונות. שיר קודם של אהרון אמיר נדפס ב"קשת" גב. אילן בושם הוא ירושלמי, עובד-מדינה ובוגר האוניברסיטה העברית. סיפור קודם מפרי עטו נדפס ב"קשת" לו. צביה גינור מופרת כמבקרת, תסריטאית ומשוררת. קובץ-שירים שני משלה עומד להופיע בקרוב. אסי דגני כפר פירסם משיריו ב"קשת" לפני כן. אשר דורי, סופר ומתרגם בן 30, פירסם כבר ארבעה ספרים מפרי עטו. זו לו הופעה ראשונה ב"קשת". ד"ר ש. ורדי מרצה בחוג לספרות צרפתית באוניברסיטת חיפה. היא בעלת תואר דוקטור-בספרות מן הסורבון. ספרה, "היהודי ברומן המודרני הצרפתי 1948–1933", עומד להופיע בפאריז. יורם ורטה הוא בן 18. זו לו הופעת-בכורה ב"קשת", אף שכבר פירסם כמה שירים ברבעון "שדמות". ברכה זק מפרסמת לעתים מזומנות משיריה ב"קשת". שולמית לסקוב, סופרת, חוקרת ומבקרת, בעלת הביוגרפיה "טרומפלדור", שיצאה אשתקד בהוצאת "שקמונה", מרבה לעסוק בספרות רוסיה. ד"ר מירון מדזיני, המלמד באוניברסיטאות ירושלים ותל-אביב, פירסם מאמר על "סין וישראל" בחוברת גד של "קשת", שהוקדשה כולה לסיני העממית. פרופ' משה מעוז הוא ראש המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית בירושלים ובעל מחקרים הרבה בתחום המזרח התיכון. חיבורו על "מצב היישוב היהודי בארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט" נדפס בחוברת מח של "קשת", שהוקדשה כולה ל"זכרונות ארץ-ישראל 1830/1930". ספרו של ולאדימיר נאבוקוב, Speak, Memory, שממנו מובא בחוברת זו הפרק האחד-עשר (בתרגומו של שמעון פרס) ועיקרו של העשירי (בתרגומו של לאה רוזנבאום-דובב, ובמסגרת מאמרה), הופיע במהדורה מתוקנת, ב-1966. בהוצאת פאטנם, ניו-יורק. מאמר קודם של ד"ר פאול גוימרקס הופיע ב"קשת" גב. ד"ר פראנטישק סילניצקי נולד ב-1930 בצ'כיה, סיים בית-ספר גבוה לכלכלה ולמדע-יהודינה בפראג והתמחה אחרי-כן משך חמש שנים בפקולטה להיסטוריה של אוניבר-

סיטת מוסקבה. בשובו למולדתו שימש מרצה להיסטוריה בביה"ס הגבוה למדעי-המדינה בפראג. ניתוחיו על מדיניות-הלאומים הסובייטית ויחסי ברה"מ-צ'כוסלובקיה פורסמו בספר הלבן שהכינו הרוסים להצדקת כיבושה של צ'כוסלובקיה ובו הוגדר ד"ר סילניצקי כ"אויב המהפכה". ב-1968, לאחר הפלישה הסובייטית לצ'כוסלובקיה, נמלט לישראל. הוא משמש מרצה בכיר באוניברסיטת תל-אביב. פרופ' נ ד ב ס פ ר ן, בעל "העימות הערבי-הישראלי 1948-1967" (ספרי כתר, 1969. ראה סקירה ב"קשת" מז), נמנה עם סגל החוג לתורת-המימשל באוניברסיטת הארוורד בארה"ב. הוא עושה עתה בשנת-שפתון בישראל לשם הכנת מהדורה חדשה של ספרו, "ארצות-הברית וישראל", שיצא בהוצאת-אוניברסיטת הארוורד ב-1963. עבודתו על "מדיניות מפלגתית בישראל" תפרסם ברבעוננו בעוד שני המשכים. גיל ע ש ר ו נ י כבר הדפיס משיריו ב"קשת" נו. שירו של המשורר הדגול, קו נ ס ט א נ ט י ן קו ו א פ י ס (1863-1933), מובא כאן על-פי הנוסח האנגלי המופיע בקובץ Passions and Ancient Days (הוצאת הוגארת, לונדון, 1972. בחרו ותירגמו: אדמונד קילי וג'ורג' סאווידיס), המכיל 21 שירים שלא הופיעו קודם בתרגום. מתרגמו העברי של השיר, אהרן אמיר, כבר פירסם במקומות אחרים תרגומים מקבצים קודמים של קוואפיס בתרגום אנגלי. חיים ר ג ב י הוא עורך-דין תל-אביבי שנוולד ב-1924 בביירות, סיים את הפקולטה למדעי-החברה באוניברסיטה האמריקאית ואחרי-כן את הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. עם קום המדינה שימש זמן-מה קצין-קשר למוסלמים במשרד-הדתות הישראלי. שו ש נ ה ר ו ז נ ב ר ג פירסמה לראשונה משיריה ב"קשת" נה. ל א ה ר ו ז נ ב א ו מ - ד ו ב ב, בוגרת האוניברסיטה העברית בירושלים, מפרסמת זו פעם ראשונה ברבעוננו. היא ידועה כמבקרת, חוקרת-ספרות ומתרגמת. ש. ש פ ר ה הוציאה עד כה שלושה קבצי שירה, "שיר אשה" (1962), "הצעד הבא" (1968), ו"שירי מדבר" (1972). ר' סקירה ב"קשת" נו). ב"קשת" זו לה הופעה מחודשת לאחר הפסקה ארוכה, מאז חוברת א.

מודעות

עם הספר

רח' ביאליק 9, טל. 53040, ת"א

חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה הי"ט
מאת שמואל אביצור

חיי יום-יום בישראל בימי המקרא
מאת רולן דה-וו
(תרגום אהרן אמיר)
שני כרכים

השנים השחורות של יהדות ברה"מ
מאת יהושע גלבע

לינדון ג'ונסון
איש המקצוע
מאת ו. ס. וייט
(תרגום שלמה גונן)

האתלטיקה היוונית והיהודים
מאת הרולד האריס
(תרגום יהושע אלוף, מרלין בר-אור ודקלה תדמור)

הכנסת / דיונים וחיוכים
מאת יונה כהן

הבריחה תרשישה (רומן)
מאת מ. י. בן-גבריאל
(תרגום לאה זנגי)

רחב (רומן היסטורי)
מאת שמואל איזבאן

בשעריך פראג (פואמה)
מאת דניאל בן-נחום
רישומים: מרגלית זומר

הצ'רקסים בישראל
מאת אורי שטנדל

הקשב לדופק הזמן!

ספרית אפקים 1973

ספרי-מפתח להבנת האדם והחברה בדורנו ניתוח מעמיק ותאור מרתק של בעיות התקופה הבווערות:

1. אומות באפלה—פרופ' ג'. סטסינג'ר

ניתוח חריף של היחסים בין שלוש המעצמות: ארצות-הברית, רוסיה וסין, שתקבענה את גורל העולם.

2. האנטישמיות—נשק מדיני—פאול לנדוי (כרך כפול)

תיאור מרתק ומשכנע של המאבקים הפנימיים אשר הביאו למסע האנטי-שמי בארצות הקומוניסטיות במזרח אירופה. ספר שזכה תוך זמן קצר להצלחה רבה בארצות-הברית ובאירופה.

3. אני והשימפנזים—ג'ייין ון לואיק-גודול

אחד מרבי-המכר הגדולים בעולם מובא עתה בלבוש עברי. סיפור-הרפתקה מרתק של חוקרת שגילתה את ארחות חייהם של בעלי-החיים הקרובים ביותר לאדם.

4. מי אתה הסטודנט הישראלי?—ד"ר ר. שפירא וד"ר ח. עציוני

מה הן גישותיה האישיות ושאיופתיו של הסטודנט הישראלי, ומה הן דעותיו החברתיות והפוליטיות? המחברות, שהן מרצות-בכירות בסוציולוגיה, מנסות לתאר את דמותם של מי שיהוו בעתיד הקרוב את שכבת האקדמאים בישראל.

5. חמש דרכים בקומוניזם—ג'יל מרטינה

ג'יל מרטינה, הסופר והעתונאי הנודע, מנתח את הגורמים להיווצרותם של המשטרים הקומוניסטיים השונים והמאבקים הפנימיים המתרחשים בהם. ספר חשוב ביותר להכרת העולם הקומוניסטי.

6. בדרך למדינת הרוחה—ד"ר גיורא לוטן

ניתוח בעיותיה החברתיות העיקריות של ישראל והתווית דרכים לפתרון, על רקע הצרכים הדוחקים של הבטחון וקליטת העליה.

7. אנצו סרני—רות בונדי (כרך כפול)

רות בונדי, העתונאית הכשרונית הידועה, מעלה את פרשת-חיי המופלאה והסוערת של אנצו סרני—ממסדיה ובוגיה של גבעת-ברנר, מהפעילים הראשונים בהצלת יהודי גרמניה, בשרות המודיעין הבריטי בתקופת המלחמה, בהקמת המחתרת הציונית בעיראק ועד למשימתו הגורלית כצנחן מעבר לקווי האויב והוצאתו להורג בידי הגרמנים.

8. יפאן—עצמה ללא פצצה—רובר גיאן

ניתוח מזהיר ותיאור מרתק מאת כתב "לה מונד" בטוקיו על פלא התעצמותה של יפאן שאין לו תקדים, וכיצד יושפע העולם משובה של יפאן למעמד של מעצמת-על?

המחיר למגזרים בעד כל הספרים הנ"ל — 40 ל"י בלבד

על אף העליה הגדולה בהוצאות ייצור הספרים, הסתפקנו בהעלאה מינימלית דמי המשלוח על חשבון ההוצאה.

סיני

תולדותיו של מדבר־הקדומים

תיאור : עזריה אלון

עיצוב : אשר אורון

אלבום מפואר. תמונות צבעוניות

מרהיבות־עין

ספר היין

יואל מרקוס

איורים : גד אולמן

גלגלים

ארתור היילי

מחבר הספרים הנודעים "מלון" ו"שדה־

תעופה" ברומן חדש מעולמה של תעשיית

המכוניות

אל תמות בטרם עת

ד"ר ג'. סטיינקרון

מהדורות חדשות

גד יעקבי / עצמתה של איכות

ד"ר פ. דודסון / המקצוע : הורים

יופיעו בקרוב

רוחות מלחמה

חרמן ווק

האפוס הגדול של מלחמת־העולם השניה

סדרת "נוח בעל מוח"

סדרה קדם־יסודית. ששה ספרים

על

1. הגלגל / 2. המנוף / 3. הקול

4. חשמל / 5. מהירות / 6. מים

שקמונה

חברה להוצאה לאור בע"מ, חיפה

הפצה ראשית : בית עלים בע"מ, קרל נטר 3,

טל. 623959, ת"א

רשפים

ספרים חדשים

שמחות ותוגות

הרהורים לפאבלו קאזאלס

כפי שסופרו לאלברט א. קאחן

ספר ראשון שנכתב מפי האמן הדגול. מלווה

עשרות מסמכים ותצלומים

ארבע מסות על חרות

פרופ' ישעיהו ברלין

חרות ואחריות אנושית. בחירה חפשית

וזכור היסטורי, יחיד וחברה

לשון הגוף

יוליוס פאסט

התמונות שמקרינות תנועות הגוף על

המחשבות הכמוסות

מהדורות חדשות

ליאונרד ברנשטיין /

חדוות המוסיקה

דסמונד מוריס /

גן־החיות האנושי

יופיעו בקרוב

בין יאוש לתקוה

בנימין וסט

מכתבים של אסיר־ציון בבית־המועצות

הקיפוד והשועל

פרופ' ישעיהו ברלין

מסה על השקפת טולסטוי על ההיסטוריה

רבגוניותה של המוסיקה

ליאונרד ברנשטיין

המשך לספרו הראשון, "חדוות המוסיקה".

ניתוחים מזהירים של סימפוניות ידועות

מסע "רע"

תור היירדל

מסעו הנועז ביותר של האנתרופולוג

הנורווגי, לאחר "קון טיקי" ו"אקו אקו"

הפצה ראשית : בית עלים בע"מ, קרל נטר 3,

טל. 623959, ת"א

נפעלי "ידיעות אחרונות" מוגישים לקורא
הרב-מכר העולמי

בשם כל בני-ביתי

מאת **מרטין גריי**
תרגום: **אהרון אמיר**

דעת העתונות:

- "סיפורו של מרטין גריי—הוא סיפורו של כח ורצון להמלט מהמוות כדי לספר בשם כל בני-ביתו המתים". **Gazette De Lausanne**
- "ישנם ספרים חסרי-ערך ללא קשר, ללא משמעות. ספר זה הריהו אקט של אהבה הקורא תגר על הייאוש; לא במהרה נשכחהו".

La Croix

המחיר: **17.50** ל"י

הוצאת ויידנפלד את ניקולסון ירושלים בע"מ

שלח צ'ק או המחאת-דואר לת.ד. 14125 תל-אביב, ותקבל את הספר
לביתך

הוצאת נוסדה בע"מ

שירים / יוסף צבי רימון

קובץ שיריו של אחד הבולטים והמיוחדים
בשירה העברית החדשה

מבואות ומסות: אברהם קריב, צבי לוז, דוד רימון

הפחד האחרון / תאודור התלגי

קובץ סיפורים סוריאליסטיים שעלילתם נרקמת בין חיים למציאות

העם הבוחר / אשר אריאן

מחקר אמפירי ראשון של ההצבעה בישראל, מאת ראש החוג
למדע-המדינה באוניברסיטת תל-אביב

סידרת ספרי חינוך

הכיתה הפתוחה / הרברט קול

מכתב למורה / ביי"ס בארביאנה

ביטול בית הספר / איוואן איליץ'

המשפחה החפשית / ג'ון ופול ריטר

כיצד נכשלים ילדים / ג'ון הולט

חינוך ואקסטזה / ג'ורג' ליאונרד

קרא אתה — ותן בידי בנך ובתך

אדמת מריבה

מציאות ודמיון בארץ-ישראל

מאת

שנואל כץ

בפעם הראשונה

ניתוח שרשי העימות בין עם ישראל והאומה הערבית. ריכוז העובדות ההיסטוריות על הזיקות לארץ-ישראל, ועל הנסיגות העקשניים של אויבי ישראל בימינו לנשלו מארצו.

תאור מעמיק,

מרתק ומדהים, בעזרת שפע מקורות היסטוריים ומדיניים המתפרסמים לראשונה.

אתגר

לכל המעוניין לעצור את הגל העכור של סילוף מחוץ ובורות מבית התורמים לחולשת-דעת כלפי חוץ וביטול-עצמי בבית.

הספר מלווה מפות וביבליוגרפיה

הד ראשון לאדמת מריבה בחו"ל:

"סינווריה מעמיקה על עמדת ישראל בסכסוכי הגבולות... דיוק ללא דופי במחקר ובהיסטוריה". (פבלישרס ויקלי)

בכל חנויות הספרים המחיר 9.50 ל"י

הוצאת ספרים קרני בע"מ

ספר חדש

בהוצאת "יחדיו"

חיים לנסקי ילקוט שירים

הספר ה-19 בסדרת "מבחר ספרותנו לעם" היוצאת-לאור בשיתוף עם אגודת הסופרים העברים בישראל. בילקוט שלפנינו לקט מיצירתו של אחד המשוררים העברים הבולט-טים ביותר בליריקה העברית שלאחר דור ביאליק, משרידי השירה העברית בברית המועצות שנספה אישם בסיביר "בעוון" יצירתו העברית.

144 עמ' * כריכה רכה * 3.50 ל"י

להשיג בחנויות הספרים ובהוצאת "יחדיו" רח' קרליבך 29, טל. 284191, תל-אביב

סידהארתא

מאת הרמן הסה

אחרי הצלחת הספר "זאבה-הערבה" הופיעה עתה בעברית ספר נוסף זה של הסה.

סידהארתא, הצעיר גיבור הספר, מורד-טאביו הכהן הבראהמיני, עוזב את ביתו לעשיר ומצטרף לנזירים נודדים המחפשים את שלות הנפש תוך כדי המתת הגוף. אחר-כך הוא חוזר לחיי-חולין, משיג עושר רב כסוחר מצליח ומגלה את סודות האהבה וחושנית בורעותיה של קאמאלה היפה. אחרי שרווה מכל הסיפוקים והתענוגות, הוא עוזב הכל ושב לחיי נזירות והתבוננות, לשלות-נפש אמיתית, לאחר שלמד כי האלוהות אינה שוכנת מחוצה לך אלא בתוכך.

תרגום: אברהם כרמל

הוצאת שוקו/

ירושלים ותל-אביב

ש

עירית תל-אביב—יפו מוזיאונים עירוניים בתל-אביב—יפו

מוזיאון הזכוכית

שד' שאול המלך 27—29, טלפון 257361

פתוח לקהל בימים א, ב, ד, ה—בשעות 10 עד 13, 16 עד 19; ביום ג' בשעות 10 עד 13, 16 עד 22; ביום ו' בשעות 10 עד 14; מוצ"ש—חורף—18 עד 22; מוצ"ש—קיץ—19 עד 23.

קרית "מוזיאון הארץ"

רמת-אביב. טלפונים: 415248 — 415244

מוזיאון תל-אביב

מוזיאון קדמון למטבעות

מוזיאון הקרמיקה

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור

חפירות תל-קפולה

ביתן נחורשתן—מימצאי חפירות תמנע

מוזיאון-הכתב

מוזיאון המרע והטכנולוגיה

שעות הביקור: בימים א, ב, ג, ד 10 עד 17; ביום ד 10 עד 20; ביום ו' 10 עד 14; בשבתות ובחגים 10 עד 14.

הפלנטריום ע"ש לפקי

הצגות יומיות: 9, 10.30, 12, פרט לשבתות ולחגים; ביום ג, גם ב-19.15.
הקרנת סרטי-מדע ביום ג' האחרון בכל חודש, בשעה 20.15.

בשבת הכניסה חפשיה

בית ההוצאה של אגודת הסטודנטים באוניברסיטת ת"א

ת.ד. 39287

הזפיעו:

1. השתוקקות החומר לצורה בנוחשבת אריסטו

מאת: פרופ' יהודה לנדא

מחקר ראשון בלשון העברית החדשה המוקדש לבירור יסודות פילוסופית הטבע של אריסטו.

המחיר — 14 ל"י

2. כרך ב' של שנתון המזרחנים

בעריכת פרופ' י. קיסטר

Israel Oriental Studies

בכרך זה מאמרי מחקר ועיון משל טובי החוקרים בארץ ובעולם ברוב תחומי העיון של המזרחנות, כגון: תרבות האסלם וספרותו—תולדות הערבים-היהודים בארצות האסלם—פילוסופיה ומיסטיקה ביהדות ובאסלם—מחקרים בגניזה—ההיסטוריה של המזרח העתיק—הבלשנות השמית לענפיה (עברית, ארמית, איגרייתית, אמהרית) פליאוגרפיה ארמית—הפרסית ותרבות פרס ועוד.

המחיר לכרך א' — 60 ל"י

המחיר לכרך ב' — 75 ל"י

להשיג בחנויות הספרים המובחרות ובמפעל השכפול בת"א (לסטודנטים

במפעל השכפול בת"א 20% הנחה)

בנק ישראל אמריקה
לפתוח התעשייה בע"מ

נוסד בשנת 1956
ע"י בנק הפועלים ואמפל

המאזן ליום 13.12.1972 285.7 מיליון ל"י
הון המניות וקרנות 19.3 מיליון ל"י

ספרית פועלים בע"מ
ת"א, רח' אלנבי 73, טל. 611431

כתבי לאה גולדברג

יצאו לאור ארבעה כרכים:

ספר פרוזה

והוא האור • סיפורים • פגישה עם משורר

שלושה ספרי שירה

כריכת-בד מלאה בקופסה נאה

עוד סברדליק:

ארץ לא נודעת

ויליאם פוקנר:

הקול והזעם

תניד על שולחנך

מיצים ממותקים
משקה קל מהורים
שימורי בירות
שימורי ירקות
המעולים של

יכין

מפעלי ישראל לחבלים בע"מ

רמת-גן

תעשיות יוטה לישראל בע"מ

בני-ברק

PLYMOUTH VALIANT

עם החידוש האחרון:
ELECTRONIC IGNITION

מכונית טובה

מבית טוב

בית קרייזלר-מכשירי תנועה בע"מ

**הנחה
בביטוח
סאאו 99**

המכונית היחידה המקבלת הנחה של
15% בביטוח-כי היא בטוחה יותר

סע לבטח סע בסאוב

15%

ליאונקורס בע"מ רח' קרליבך 29 טל. 283771

מעדני חלב
בטעמי תות, מישמש, מוקה

קרמים
בטעמי שוקולד וקפה

תוצרת

טנא־נגה

להשיג יום-יום בסופרמרקטים, שופרסל וחנויות המכולת

**הבירה
לגבד
גולדסטאר**

המוסד לביטוח לאומי

איכפת לנו שתנוצה את זכויותיך...

נוילוי חובותיך
כלפי המוסד לביטוח לאומי
נובטיח לך את הזכויות הבאות:

- ✦ **בביטוח נפגעי-עבודה**
שיקום וטיפול רפואי. שיקום מקצועי. דמי פגיעה. גימלאות נכות.
גימלאות תלויים.
- ✦ **בביטוח אימהות**
מענק לילודת. לאם העובדת—דמי לידה.
- ✦ **בביטוח ילדים**
קיצבה לכל המשפחות מרובות-הילדים. לעובד שכיר—גם עבור שלושת
ילדיו הראשונים.
- ✦ **בביטוח זיקנה**
קיצבת זיקנה חודשית בהגיע מבוטח לגיל 65—70 ולמבוטחת בהגיעה
לגיל 60—65.
- ✦ **בביטוח שאירים**
קיצבה לאלמנה ויתומים של מבוטח שנפטר.
- ✦ **בביטוח אבטלה**
דמי אבטלה יחסיים לשכרו של המובטל ולשכר הממוצע במשק.
- ✦ **תגמולים למשרתים במילואים**
תגמול בשיעור 100% מהכנסתו של היוצא למילואים עד לסכום
מקסימלי של 1,500 ל"י.
- ✦ **תשלומים לא-גבייתיים**
קיצבה למשפחות יוצאי-צבא. מענקי התייקרות ותוספות לבעלי שכר
נמוך. תשלומים לנפגעי פעולות איבה. תשלום דמי מזונות.

ציון

חברה לבטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

רוכאים,

עורכי דין,

אמנים וגומר

כולם גמרו אומר:

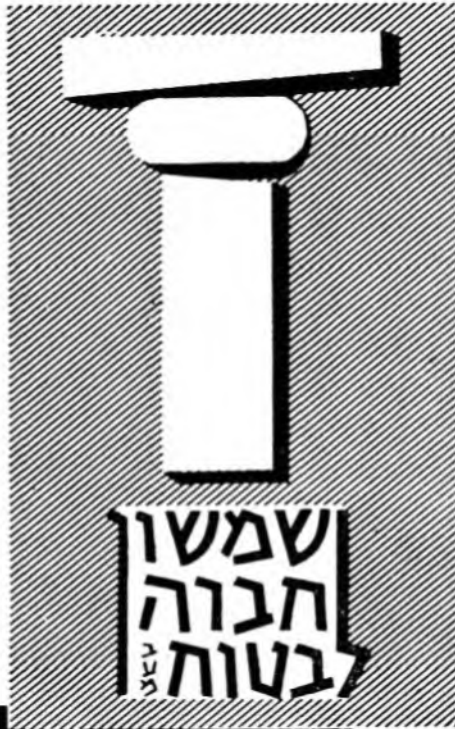
אין כביטוח ב-

השנה
גורן ישראלית לביטוח בע"מ

מבטח נאמן

מכגעי הזמן

**חברת הבטוח
הישראלית הראשונה
לבטוח חיים בלבד!**

**נובחר תכניות נגוון - גם לעצמאיים וגם לשכירים
פרמיות נמוכות (לאחר ההוזלה בספטמבר ו1970)
תנאים נוחים, שרות אישי
פנו ליועצים לביטוח-חיים של 'שמעון'**

**המשרד הראשי: ת"א, רח' מונטיפיורי 27, טל. 625225 ת.ד. 29277
סניפים: ירושלים - רח' הסורג 2, בנין גד, טל. 222271, 222272
חיפה - רח' הרצל 22, הדר, טל. 69407
באר שבע - רח' הדסה 46, טל. 71382
רחובות - רח' הרצל 185, טל. 952416**

מפעלי אמקור בישראל

פליז בע"מ חולון
מפעלי מתכת וייציקה
מערבלי מזון, מאווררים, שואבי אבק,
מגהצים ומסגנני שיער

רדמונד אמקור בע"מ

ירושלים
מנועים חשמליים זעירים לתעשייה,
מייבשי ידיים חשמליים

אמנור בע"מ בית שמש

תעשית מוצרי חשמל ביתיים
מקררים מסחריים וציוד לחנויות
סופרמרקט

אמהד בע"מ תל-אביב
אמצעי המחשה, ציוד להוראה ולחינוך

אמקור בע"מ תל-אביב
מוצרי קירור ומיזוג אויר

אמאץ תל-אביב

חבי אמקור לאמאיל וציפוי בע"מ
ציפוי מתכות, דודי חשמל לחימום
מים, תנורי הסקה דירתיים,
תנורי חשמל אוגרי חום

אמרון בע"מ הרצליה ב'

תעשית מקלטי רדיו למכוניות,
טלוויזיה ואלקטרוניקה

אמקור בע"מ חולון

ייצור רכיבים מדויקים
לתעשייה אירונאוטית

אמ-אור בע"מ ראשון-לציון
ייצור סוללות יבשות

המפיצים בארץ: אמפא בע"מ, תל-אביב, חיפה, ירושלים

המפיצים בחו"ל:

חברת אמקור לאקספורט בע"מ — ת.ד. 2850, תל-אביב

רובינשטיין ושות' חברה קבלנית בע"מ

מקוה ישראל 8, טל. 622621, תל-אביב

דירות ברמת בצוע גבוהה

בגדלים שונים

ירושלים

בת-ים

תל-אביב

חולון

שיכון עובדים בע"מ

מיסודה של הסתדרות העובדים הכללית

- הותיקה והגדולה בין חברות השיכון הבלתי-ממשלתיות בישראל ובמזרח התיכון
- בונה בעיר ובכפר
- משכנת ותיקים ועולים, פועלים ופקידים, זוגות צעירים, אנשי צבא-הקבע ובעלי-מקצועות אקדמאיים
- בנתה עד כה 85,000 דירות
- שיכנה עד כה 450,000 תושבים
- הקימה 12 קריות עובדים ו-100 שכונות פועלים

*

המשרד הראשי :

תל-אביב, רחוב ליאונרדו דה-ווינצ'י 21, טלפון
250211

סניפים :

ירושלים, חיפה, תל-אביב, באר-שבע, אשדוד

יוקר המחיה עולה...

אבל עם תכנית

ע ת י ד

של מגדל-בנין

תוכל להנות מתשלום

פרמיה נוקטון

מבלי להפחית מסכום הביטוח

(עד גיל 165)

מגדל-בנין

ב
קלרין
CLARIN

תמצא

את הדירה

שלך

רחובות

ראשון-לציון

בת-ים

NATIONAL

NATIONAL

NATIONAL

NATIONAL

NATIONAL

NATIONAL

NATIONAL

NATIONAL

משיגול, חברת האלקטרוניקה הגדולה ביותר ביפן

מרכז התצוגה רחוב אבן גבירול 18 תל אביב טלפון 255464

הבנק היחיד
שארץ-ישראל

מוזכרת בשמו מראשית קיומו, לפני 44 שנה

בנק ארץ-ישראל-בריטניה בע"מ
ירושלים * תל-אביב * יפו * חיפה * נתניה * לונדון

בנק לאומי

לישראל בע"מ

הבנק הנבחר ב-

1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973

הבנק הצוטד עם הזמן

...ואכילו אני מלאמת

בשיק עם תצלום

* רמת לך
רח' ויצמן 537
תל-אביב

תאריך 123456

שם לקוח _____

150

בנק דיסקונט לישראל בע"מ (נר) **ISRAEL DISCOUNT BANK LTD.**

תל-אביב - הסניף הראשי - רח' יהודה הלוי 27/28. טל. 5 45 45. טל. 27/29 - תל-אביב

2-11-010

הדרך הגטוחה, הגוחה והנעימה ביותר לתשלום

עכשיו תוכל לקבל בבנק דיסקונט פנקס שיקים שעליהם תודפס תמונתך. זהו פנקס השיקים האישי ביותר שהוצע לך אי פעם ע"י בנק בארץ.

לבחירתך שיקים מודפסים בהידור רב בשני צבעים; תכלת ובתום עם בריכות מיוחדות.

שיק עם תצלום נועד גם לבעלי חשבונות משתפים ועל השיק תודפס תמונת שני בני הזוג.

שיק עם תצלום - גם לבעלי עסק. תוכל להזמין, מוצר, סמל מסחרי, תצלום חזית או פנים של בית העסק ועוד ועוד.

הבנק לסניף הקרוב ביותר של בנק דיסקונט והזמן פנקס שיקים עם תצלום.

שיק עם תצלום - עוד סיבה טובה מדוע כדאי לך לפתוח חשבון שיקים בבנק דיסקונט.

שיק עם תצלום - שרות חדש בלעדי של

אם ברצונך לקבל כתיבה וצמר הסברה
מלא טו תלום זה

לכבוד
ח.ד. 1014
ח'לי-אביב

וא לשלוח לי עלון הסברה על
השרות החדש שיק עם תצלום.

שם _____

לחיות _____

בנק דיסקונט

הוא לא רק בנק-הוא גם יריד

בנק

לפתוח

התעשייה

בישראל

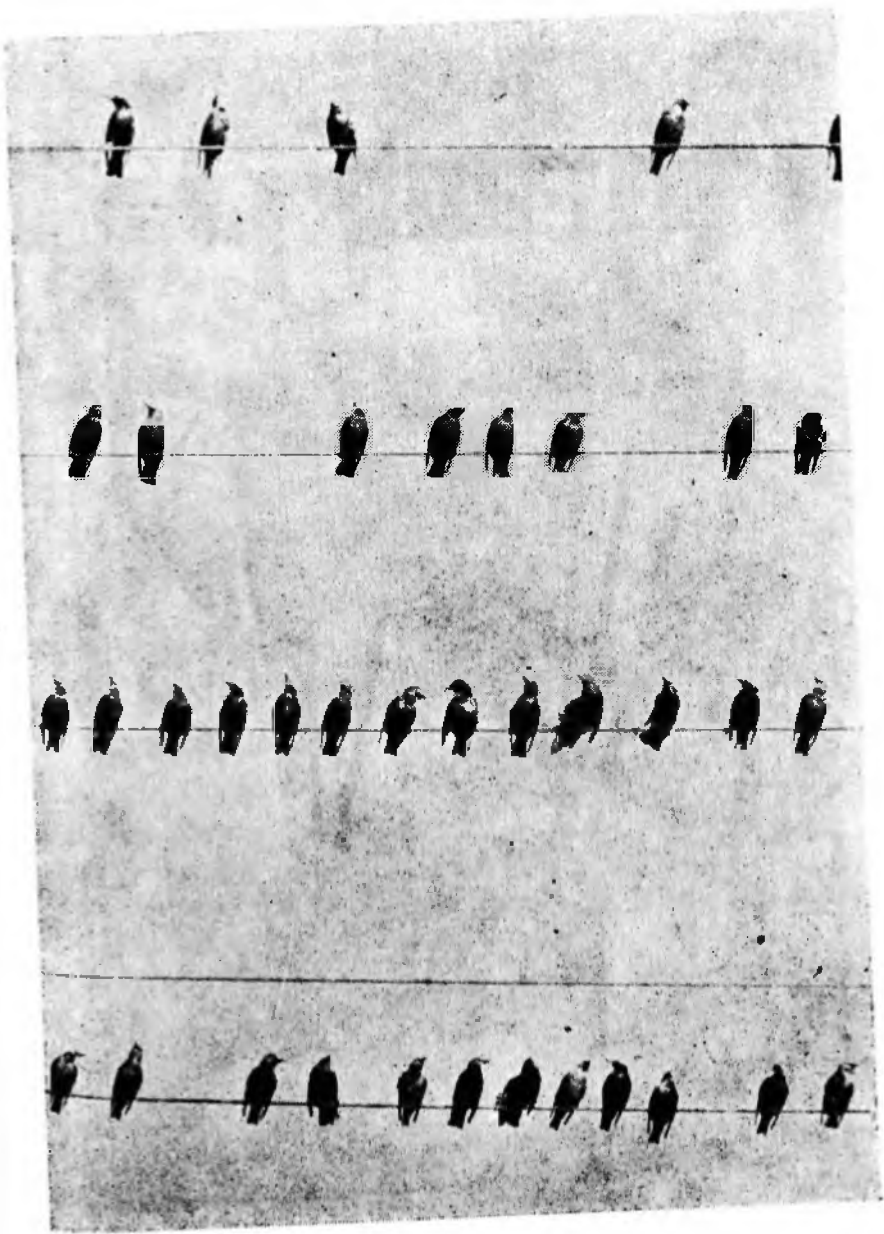
בע"מ

"דלק" לשרותיך!

המלצה
בינלאומית
לשמו
ישראל

ציפרים על חוטי החשמל

חברת החשמל לישראל